

Hangok – helyek

Hangok – helyek

Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak
számítógépes feldolgozásáról

szerkesztette
Bárth M. János és Vargha Fruzsina Sára

ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
Budapest, 2011

A kötet megjelenését az OTKA K-73024 számú pályázata támogatta.

Lektorálták
Juhász Dezső
Menyhárt József
Presinszky Károly

Technikai szerkesztő
Pukánszky Mariann

ISBN 978-963-284-229-5

© A szerzők 2011

ELŐSZÓ

A hazai nyelvtudomány egyik fontos feladata napjainkban, hogy a korábbi évtizedekben felhalmozott nyelvi adatgyűjtések korszerű formában, jól használhatóan és a vizsgálatok lehetőségeit kitágítva kerüljenek a kutatók kezébe. Különösen igaz ez a nyelvjárás- és névkutatásra, amelyek esetében gyakran óriási számú adat átrostálására van szükség az átfogó következtetések levonásához.

A dialektológiai adattárak új nyelvészeti technológiákkal történő informatizálása (Bihalbocs) a sokszempontú hasznosíthatóságon, új lehetőségeken túl azt is világossá tette, hogy a még feldolgozatlan, kéziratban maradt atlaszok, régi hangfelvételek is ily módon kapcsolhatók be a leghatékonyabban a mai nyelvészeti vizsgálatokba, így éleszthetők fel újra a tudomány számára.

Hasonló a helyzet a névtárakkal: a könyv formájú gyűjtemények számítógépes feldolgozása nem csak a névelemző munkában biztosít új módszereket (különösen a térbeli ábrázolás terén), hanem a különböző adatok összekapcsolásának és a kiadatlan névgyűjtések integrálásának reményével is kecsegtet.

A fenti témához több irányból kapcsolódó műhelyek, szakemberek közös gondolkodásának, együttműködésének megteremtése érdekében 2009 októberében találkozót szerveztünk Hangok – helyek címmel, amelyen a magyar dialektológia és helynévkutatás több jeles magyarországi és határon túli kutatója is részt vett. A rendezvénynek a Petőfi Irodalmi Múzeum adott otthont. Jelen kötetünkben a műhelytalálkozón elhangzott előadások alapján született tanulmányokat adunk közre.

A Szerkesztők

MEGNYITÓ A NYELVJÁRÁSI ÉS NÉVTANI ADATFELDOLGOZÁSRÓL SZÓLÓ HANGOK – HELYEK KONFERENCIÁN (2009)

Kiss Jenő

Rövid megnyitó előadásomban a konferencia témájához szorosan kapcsolódó néhány általános kérdést érintek.

Empirikus tudományok nincsenek a kutatón kívüli világból szerzett konkrét adatok nélkül. Az ilyen adatokról, forrásokról sem a dialektológia, sem a névtan nem mondhat le. A nyelvi adat fontossága tehát evidencia ezen esetekben is. A nyelvi adat azonban nem öncél. Gombocz Zoltán mondta Kosztolányinak adott interjújában 1925-ben, hogy „Vége annak a nagyon is »pozitív« nyelvészkedésnek, mely csak az anyaggyűjtéssel törődött, folyton szavakat hordott, talicskázott [...] Ki tagadja, hogy kell adatgyűjtés is? De ez csak eszköz” (idézte: Magyar Tudomány 1996: 330).

A kutatási anyag gyűjtésének, rögzítésének és tárolásának kérdése valamennyi empirikus tudományterületen s mindig időszerű. A gyűjtésmódszertant tekintve alapvető azonosság van az érintett tudományágak között. Ugyanis mindegyik esetben az a cél, hogy a gyűjtött adatok megfeleljenek a szinkrón adekvátság, a hitelesség követelményének.

Tudvalévő a társadalomtudományok művelői számára, hogy az anyaggyűjtés szempontjából nézve mindegyik szóba jövő tényező állandóan módosul, változik: a gyűjtendő jelenségkör, a gyűjtő, az adatközlők, a szűkebb és tágabb társadalmi környezet, a gyűjtés- és rögzítéstechnika lehetőségei, sőt – a tudomány kérdésfölvetéseinek függvényében – a gyűjtés céljai is. Mindez azt jelenti, hogy a gyűjtési módszerek is állandó korszerűsítésre, finomításra, a mindenkori körülményekhez történő illesztésre szorulnak.

A nyelv tudományban a beszélt nyelvi kutatások korábban elsődlegesen a nyelvjáráskutatáshoz kötődtek. Az élő nyelvjárások kutatói mást mint beszélt nyelvi produktumokat általában nem is

gyűjthettek, merthogy a nyelvjárások a legtöbb országban csak beszélt formában éltek – és élnek mind a mai napig. Ezért a beszélt nyelvi sajátosságok vizsgálatában a dialektológia sok tapasztalatot halmozott föl. Ahogy pedig finomodtak, egyre hatékonyabbá váltak a gyűjtési módszerek, ahogy megjelentek az egyre pontosabb rögzítést lehetővé tevő technikai vívmányok, ahogy a szövegrögzítés és a képes-hangos felvételkedzés is hétköznapi lehetőséggé vált, új elemzési és kutatási területek nyíltak meg. Nem véletlen, hogy a kordivatot követve a „terepnyelvészet” fogalma is megjelent (ang. field linguistics, l. Terry Crowley és Nick Thieberger, *Field Linguistics: a beginner's guide* című könyvét 2007; emlékeztetek arra is, hogy 2009-ben Moszkvában rendezték meg a 3. nemzetközi terepnyelvészeti szimpóziumot).

A dialektológia és a nyelvi adat viszonya sokak szerint különleges, ti. különlegesen „bensőséges” viszony. A nyelvjárás-kutatók adatgyűjtési buzgalmukról nevezetesen többnyire, leletmentő szándékuk nyilvánvaló, s annyira a gyűjtés megszállottjai – így szól a fáma –, hogy a feldolgozást el is hanyagolják emiatt. Nem ritkán lehet(ett) hallani, hogy „csak az anyaggyűjtés” érdekli őket (l. a fentebb közölt Gombocz-idézetet is). Minthogy van ebben némi igazság, fölteendő a kérdés: vajon mi lehet a racionális oka ennek a gyűjtési buzgalomnak? Egyrészt bizonyosan az, hogy a közismert, standardizáltsága, írásbelisége miatt stabilnak mondható köznyelvhez képest a csak beszélt nyelvi dialektusok sajátos jegyei jobban ki vannak téve a változásoknak, a visszaszorulásnak, az eltűnésnek, mint a köznyelvéi. Ezért tehát kézenfekvő a gondolat, hogy amit lehet, meg kell menteni az enyészettől. Másrészt szerepet játszik az is, hogy nincs olyan dialektológus, aki kizárólag nyelvjárásról beszél, tehát nyelvjárásról egyesnyelvű ember volna, de olyan sem, aki nyelvjárásdomináns kettősnyelvű volna, emiatt pedig nem járható számukra az az út, amit a köznyelvet kutató köznyelvi egyesnyelvű vagy köznyelvdomináns kettősnyelvűek megtehetnek a köznyelv vizsgálatakor, hogy tudniillik saját magukat teljes mértékben kompetens beszélőnek, a nyelvjárás nyelvhasználat minden területén hiteles forrásnak tekinthetnék, ahogy ezt a köznyelvkutatók (például a generatív nyelvészek is) teszik. Így viszont a nyelvjárásokhoz való, kompetenciaszintű kutatói hozzáférésnek olyan, adott esetben súlyos akadályai vannak, ami mutatis mutandis hasonlítható ahhoz, amikor nem magas fokon birtokolt

idegen nyelvet, rokon nyelvet vagy történeti korpuszt vizsgál a kutató. Ilyen esetekben nélkülözhetetlen a hiteles forrásanyag, s minél több van ebből, annál biztosabb talajon áll a kutató.

Való igaz, mára hatalmas nyelvjárási adathalmazok, valóságos dialektológiai megakorpuszok állnak a kutatás rendelkezésére az elmúlt évszázadokból elsősorban nyelvjárási szótárak, atlaszok és szövegközlések, hangfelvételek, nemkülönben nyelvjárási monográfiák és jelenségleírások formájában. Ehhez képest kevés a feldolgozás, elmaradt a nyelvtudományi (és egyéb) hasznosítás. Okkal emlegették a magyar nyelvatlasz készítői is, hogy ahhoz képest, amilyen vizsgálati lehetőségeket kínál és kutatási eredményeket ígér a hatalmas mennyiségű adat, bizony számos teendő maradt még.

Ahol a szükség, ott a segítség – tartja a népi közmondás. A segítséget a dialektológiai adatfölvételben, az adatok rögzítésében és tárolásában, tehát a korpuszépítésben, sőt a források feldolgozásában, nemkülönben megjelenítésében, prezentálásában is a számítógépes technika megjelenése hozta el. 1990-ben a bambergi nemzetközi dialektológiai kongresszuson jelentkezett először külön szekcióval a számítógépes dialektológia, s az elmúlt két évtizedben e téren a dialektológiában (is) nagy előrelépésekről adhatunk számot. Tanulságos történet a számítógépes alkalmazások története a magyarországi dialektológiában is, amely 1991-ben indult Balogh Lajos és Kiss Gábor révén (Balogh–Kiss 1992). Az áttörést e téren Vékás Domokos Bihalbocs nevű programja, nagy fontosságú dialektológiai (lejegyzésszerkesztő, hangkezelő és térképgeneráló) szoftverfejlesztő tevékenységének az elindulása (1996) és egyre több eredménnyel járó folytatása hozta (Vékás 2007), amelynek kibontakozását egy NKFP-pályázat biztosította lehetőségek és fiatal munkatársak (Vargha Fruzsina Sára, Bodó Csanád, majd Bárh M. János) bekapcsolódása is elősegítette. (Idevágó előadásokat konferenciánkon mind a négy utóbb említett kollégától – sőt másoktól is – fogunk hallani.) Az ebben a keretben született beszélő nyelvatlaszt megalkotói a szombathelyi 7. Dialektológiai szimpóziumon mutatták be 2007 nyarán. Nyilvánvaló egyre inkább, hogy a számítógépes módszerek standardizálódnak, a dialektológiában is elterjednek, ezért a „számítógépes” jelző használata a dialektológiában is fölösleges lesz (ahogy ezt Vékás Domokos megfogalmazta: 2007: 293; vö. még

Kiss 2001: 141–144; P. Lakatos 2002; Juhász 2007; Bodó–Vargha 2008; <http://geolingua.elte.hu>).

Itt mondok köszönetet a konferencia fő szervezőinek, Vargha Fruzsínának, Bárh M. Jánosnak és Bodó Csanádnak a sikeres szervezésért, a kollégáknak azért, hogy eljöttek messziről is hozzánk. Minden résztvevőnek hasznos időtöltést és véleménycserét, eredményes munkát és kellemes együttlétet kívánok, remélve, hogy az előadásokat a közeli jövőben olvashatjuk is már.

Konferenciánkat ezennel megnyitom.

Irodalom

BALOGH LAJOS – KISS GÁBOR 1992. A magyar nyelvjárások atlaszának számítógépes feldolgozása. In: KONTRA MIKLÓS szerk. *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Budapest. 5–7.

BODÓ CSANÁD – VARGHA FRUzsINA SÁRA 2008. Régi nyelv atlaszok – új módszerek. Nyelvtechnológiai eljárások a nyelvföldrajzban. *Magyar Nyelv* 335–351.

JUHÁSZ DEZSŐ 2007. Merre tovább magyar nyelvföldrajz? In: ZELLIGER ERzsÉBET szerk. *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. MNyTK. 228: 33–43.

KISS JENŐ szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest.

P. LAKATOS ILONA szerk. 2002. *Mutatványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásából*. Nyíregyháza.

VÉKÁS DOMOKOS 2007. Számítógépes dialektológia. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk. 2007. *V. Dialektológiai szimpozion. (Szombathely, 2007. augusztus 22–24.)* 289–293. Szombathely.

SZABÓ T. ATTILA ERDÉLYI TÖRTÉNETI HELYNÉVGYŰJTÉSÉNEK INFORMATIZÁLÁSI MUNKÁLATAIRÓL¹

Bárth M. János

1. Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése

Szabó T. Attila a 20. századi magyar nyelvtudomány egyik legnagyobb hatású, iskolateremtő egyénisége, „egyszemélyes intézménye” volt. Életrajzának megírására, főbb munkáinak áttekintésére önálló könyvben Balassa Iván vállalkozott (Balassa 1996). Születésének 100. évfordulóján számos emlékülésen, konferencián, folyóiratban méltatták több tudományterületre kiterjedő, alapvető műveit (Péntek 2006, Bárth M. 2006a). Bár nyelvészeti munkásságának nagyszabású vállalkozásai közül leginkább az Erdélyi Magyar Szótörténeti tár vált ismertté a tudományos életben és a nagyközönség számára, írásaiból, interjúiból kiderül, hogy legkedvesebb szakterülete, szívügye a helynévkutatás volt. De korszakos jelentőségű írásait, amelyek között volt tudománytörténeti (a helynévkutatás 19. századi történetéről), programadó (a helynévgyűjtés jelentőségéről és módszeréről), adattári jellegű (Dés, Kalotaszeg, Borsavölgy történeti és jelenkori helynevei) és névelemző (a személynevek helyneveinkben) jellegű munka is, nem követhette az erdélyi történeti helynevek gyűjteménye, mert az évtizedeken át gyűjtött adattár kiadására az 1960-as, 70-es, 80-as években nem volt lehetősége. A cédulaanyag könyvbeli megjelenése csak 2001-ben indult és 2010-ben zárult le, valamivel megelőzve Szabó T. Attila egyedülálló szótári vállalkozásának, a Tárnak a befejezését.

¹ A tanulmány elkészítését a K-73024 számú OTKA-kutatás támogatta.

A földrajzi nevek felé fordulásáról, a gyűjtés kezdeteiről, a hatalmas helynévanyag létrejöttéről Szabó T. Attila 1958-ban megjelent, tudományszervező céllal fogalmazott cikkében részletesen beszámolt (Szabó T. 1958). Felidézte, hogy a helynevek gyűjtésének és közzétételének jelentőségét Kelemen Lajos munkáinak hatására ismerte föl. Eleinte szülőföldjének, Désnek és vidékének helyneveit igyekezett minél nagyobb alapossággal összegyűjteni a rendelkezésre álló levéltári forrásokból. A nagyszámú helynevet tartalmazó irattípusok – birtokösszeírások, határpercek – megismerése után már Erdély legkülönbözőbb vidékeiről álltak rendelkezésre adatok, így felvázolódott előtte egy nagyszabású, egész Erdélyre kiterjedő történeti helynévadattár ötlete.

Az évtizedekig tartó lankadatlan kutatómunka után Szabó T. Attila többek között azért tekintette mégis „töredékesnek” monumentális gyűjtését, mert az Erdély különböző vidékeiről származó adatok nem egységesen oszlottak el. A legtöbb történeti helynév a közép-erdélyi megyékből: a hajdani Kolozs, Szolnok–Doboka, Torda–Aranyos és Maros–Torda vármegyékből, némileg kevesebb a Székelyföldről: Csík–Gyergyó- és Kászsónszékből, Háromszékből és Udvarhelyszék területéről, továbbá Alsó-Fehér, Szilágy, Kis- és Nagyküküllő vármegyékből, a legkevesebb a peremvármegyékből (Beszterce–Naszód, Máramaros, Szatmár, Bihar, Hunyad, Szeben, Fogaras, Krassó–Szörény) került elő az általa feldolgozott történeti forrásokban (birtokösszeírásokban, határpercekben). Ennek természetesen az volt az oka, hogy Szabó T. Attila elsősorban a kolozsvári levéltár gazdag, de nem minden egykori erdélyi birtokos család irataira kiterjedő anyagában búvárkodott, viszont pl. a Székelyföld települései a vármegyéktől eltérő birtoklás-történeti, jogi sajátosságaik miatt kevesebbet szerepeltek ezekben az oklevelekben.

A gyűjtemény tehát elméletileg szinte végtelenségig bővíthető volna (más levéltárak forrásaiból, különböző 20. századi gyűjtések anyagából), de egyenlőtlenségei ellenére is kimeríthetetlen kincsebányója a nyelvészeti és történeti tárgyú vizsgálatok számára roppant értékes helynévadatoknak. Székelyföldre vonatkozó történeti helynevei mellé leginkább a Székely oklevéltár egyedülálló név- és szómutatókkal rendelkező köteteiből, Orbán Balázs tájleíró munkáiból, a Pesty Frigyes-féle gyűjtésből, katonai térképfelvételekről meríthetők további adatok. Történelmi-néprajzi tárgyú

kiadványok tanúsága szerint azonban még a 21. század elején is számos plébánia, faluközösség vagy családi fiók őriz évszázados jogi iratokat a faluközösségek, „megyék”, tízesek életéből, amelyekben régi földrajzi nevek tömegei szerepelnek (Bárth M. 2007: 364–70).

1958-as írásában Szabó T. Attila 650 000-re becsülte a névadatok számát. A cédulákat településenként rendezve 65 dobozban tárolta. Az 1980-as évek közepén adott interjújában már 700 000 történeti helynevet említett. Bár ennek a hatalmas anyagnak a kiadását élete folyamán évtizedeken át politikai, pénzügyi okok nem tették lehetővé, az Erdélyi magyar szótörténeti tár szócikkei közé azonban helynévi adatokat is fölvelt, ha azok egy-egy közsző története szempontjából fontos adalékkal szolgáltak, így a gyűjtemény egy része a Tár egyre gyarapodó köteteinek lapjairól már hozzáférhetővé vált a kutatók számára.

„Nyilvánvaló, hogy az itt felvázolandó feladatok elvégzése csak közösségi munka keretében, az erre illetékes szervek megértő támogatásával és csak olyan távlati terv keretében történhetik meg, amelynek időtartama messze túl utal egy emberi élet szűkre szabott időbeli keretein” – írta Szabó T. Attila az „Az »Erdélyi helynévtörténeti adattár« és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése” című tanulmányában (Szabó T. 1958: 507). Épp akkor vázolta fel a grandiózus helynévadattár szerkezetét, amelynek alapjául évtizedeken át gyűjtött cédulaanyaga szolgált volna, amikor szinte semmi esélye nem volt egy óriási kiadványsorozat megindítására. 1986-ban, halála előtt nem sokkal a kiadás előkészítésének tervét is összefoglalta. Bizott benne, hogy a folyamatos jelenkori gyűjtések is illeszkednek majd a történeti adatokat tartalmazó kötetekhez, és a létrejövő korpusz a magyar névtani vizsgálatok egyik reprezentatív, jól használható alapanyaga lesz.

Tervei közt az is szerepelt, hogy a vármegyénként, azon belül településenként rendezett helynévanyagot későbbi pótkötetekben egyéb történeti és jelenkori adatokkal egészítenék ki a kutatók (különösen Pesty Frigyes helynévgyűjteményéből). Távlati célként azt jelölte meg, hogy az efféle átfogó, sok adatot tartalmazó kiadványokat később követhetnék az egy-egy táj helyneveit vagy egy névtani jelenséget feldolgozó monografikus munkák, illetve hogy a nagyszámú helynév névföldrajzi térképlapok megrajzolását is lehetővé teszi a későbbiekben. Szerkesztési elképzelései tulajdon-

képpen megfeleltek az 1945 előtt kiadott, nagy jelentőségű munkái felépítésének, amelyekben a kalotaszegi, borsavölgyi falvak történeti, jelenkori névanyagát, a helységnevek történeti alakváltozatait, a helynevek térképes lokalizálását és a nevek mutatóit tette közzé.

Szabó T. Attila halála után Benkő Loránd közreműködésével a hatalmas cédulaanyagot tartalmazó dobozok az Országos Széchényi Könyvtárba kerültek. A gyűjtemény rendezéséhez, a kiadás előkészítéséhez Szabó T. Adám fogott hozzá, de korai halála megakadályozta a munka befejezésében. A kiadás 1999-ben kapott új lendületet. Benkő Loránd támogatásával, Hajdú Mihály irányításával indult meg a munka, melyhez pályázati források biztosítottak anyagi hátteret. A cédulák előrendezését Janitsek Jenő kolozsvári professzor vállalta, aki Szabó T. Attila kézírását is könnyedén olvasta, és az adatok lokalizálásához szükséges háttérismeretekkel is rendelkezett.

Szabó T. Attila helynévgyűjtésének kiadása 2001–2010 között zajlott le. Megjelent Alsófehér, Háromszék, Szilágy, Torda-Aranyos, Kis- és Nagyküküllő, Udvarhelyszék, Maros-Torda, Csík–Gyergyó-Kászton, Szolnok–Doboka, Kolozs megye és a peremvidékek történeti helynévanyaga tizenöt kötetben (ETH 1–11.). A 2010-ben elkészült Kolozs megyei kötet a legnagyobb terjedelmű, legtöbb helynevet tartalmazó része a sorozatnak. Belekerült az egykori borsavölgyi, kalotaszegi kötetekbe tartozó települések helynévanyaga is, mert a kézirat cédulák szerkesztése közben kiderült, hogy Szabó T. Attila az 1940-es években kiadott gyűjtemények adattömegét nem tekintette lezártnak, még évtizedeken keresztül kijegyzett kalotaszegi, borsavölgyi helyneveket is a forrásokból.

A példátlanul gazdag adattár elsősorban mikrotoponimákat (szántók, kaszálók, erdők, dombok, völgyek, patakok, utak stb. neveit) tartalmazza, és csak kisebb számban településneveket. A történeti, bár zömmel újkori helynévanyag jelentősége azért is kivételes, mert az erdélyi megyékből a történeti földrajz és a helynevek jeles kutatói kevesebb korai (13–16. századi) adatot tudtak közzétenni, mint az ország egyéb területeiről.

Az adatok legnagyobb része a 17–18. századból való, de szórványosan akadnak 15., 16. századi adatok is, ez utóbbiak főként az 1590-es évekből, a magyar nyelvű oklevelezés fölélnkülésének idejéből. Kisebb számban előfordulnak 19. és 20. századi adatok is. Az 1900-as évek első feléből származó szinkrón helynévgyűjtéseket,

amelyeket Szabó T. Attila tanítványaival készített, készítettett, és gondosan megőrzött történeti helynévcédulái között, a sorozat közlétevéi elég értékesnek és pótolhatatlannak ítélték ahhoz, hogy a történeti neveket kiegészítve belekerülhessenek a kötetekbe – valószínűleg Szabó T. Attila szándékának megfelelően.

A gyűjtemény kiadása Szabó T. Attila korábbi kiadványait követve megyénként kötetekbe rendezve (az 1913-as közigazgatási határokat figyelembe véve) történt. A kiadványsorozat szerkesztésmódja alapvetően azoknak a kiadványoknak a mintáját követte, amelyeket még Szabó T. Attila rendezett sajtó alá. A kötetekben a települések betűrendben követik egymást, a hozzájuk kapcsolódó helynévanyag időrendben áll. Az egyszerűbb azonosítás érdekében a közlétevék a helységnevek román – s ha van, német – nevét is közölték. A történeti helynevek nem önállóan, hanem a kijegyzetelt szövegkörnyezetben, gyakran ragozott formában szerepelnek az anyagban. A nevek döntő része magyar nyelvű, de nagy számú román adat is előfordul közöttük.

A Szabó T. Attila céduláin található betűhív adatok öt évszázad erdélyi írásbeliségének a változatosságát is tükrözik. A közlétevéknek meg kellett küzdeniük számtalan különleges karakter kiolvasásával és nyomtatott megjelenítésével, hogy ez a sokszínűség is vizsgálhatóvá váljon a kutatás számára. Mivel nem kiadásra előkészített, szerkesztett kéziratról, hanem különböző módokon feljegyzett adatokról van szó, egységesíteni kellett a központosítás, a betűváltozatok, forrásjelzések, megjegyzések stb. szerkesztésmódját is. A gyűjtemény nem csupán adatközlés: Szabó T. Attila sok zárójeles, olykor felkiáltójellel kísért kommentárja is bekerült a kötetekbe, hiszen ezek ráirányítják a figyelmet és magyarázatot is adnak a helynevekben felbukkanó számtalan különleges jelenségre.

Egy efféle kiadvány feladata lenne a helynevek pontos vagy hozzávetőleges lokalizálása is. A gyűjtemény hatalmas mérete ebben az esetben ezt nem tette lehetővé, egy-egy helység névanyagának tüzetes fölgyűjtése közben kell az ezt a kiadványt is fölhasználó kutatóknak megoldaniuk a nevek helyhez kötésének problémáját. A kötetek csak tájékozódást segítő áttekintő megyetérképet tartalmaznak, amelyeken a szerkesztők feltüntették a területen található főbb helységek neveit.

A gyűjtemény az eltűnt, más településekbe olvadt, pusztává lett helységek helyneveit is tartalmazza, ezért sokszor az adatok település

szerinti beosztása nem volt egyszerű feladat. Természetesen a számtalan külterületi helynév között is megbújhat valamely elpusztult helység neve.

A névanyag döntő része a magyar névrendszerhez tartozik. Viszont magába foglalja az egyes területeken fölbukkanó más nyelvű, elsősorban román neveket is. Így alkalmassá válik román–magyar összehasonlító névvizsgálatok folytatására. Minden bizonnyal a román dialektusok helynevekben való lenyomata is tanulmányozható lenne kölcsönzött nevek nagy tömegén (a román adatokban rejlő lehetőségekre recenziójában Bényei Agnes is utalt: Bényei 2001; Sófalvi Krisztina írásában áttekintette a Maros–Torda megyei román helynevek típusait: Sófalvi 2006).

Az adatok kronologikus rendezése látványosan mutatja egy település helynévrendszerének változásait az idők során, sorról sorra követhetjük egy-egy név kisebb hangtani, morfológiai változásait, egyes névelemek eltűnését, a név kiegészülését, nevek eltűnését vagy új nevek keletkezését.

A településnevek különös jelentősége miatt javasolta Szabó T. Attila, hogy a történeti helységnévadatokat különválasztva, a más forrásokban megjelent nevekkel kiegészítve közöljék a szerkesztők. Az egy forrásból származó adatok ezért mindig a helységnév-változattal kezdődnek, ezt követik az egyéb helynevek. Településnév-tipológiai és változásvizsgálatokhoz is bőséges forrást biztosít a gyűjtemény, bár a legkorábbi adatok nem minden esetben kerültek be a gyűjtés körébe.

Szabó T. Attila kéziratos cédulái tartalmazták – rövidítésekkel jelölve – az adatok forrását, melyeket a kötetekben változtatás nélkül közlünk. Ezek azonban a romániai közgyűjtemények átszervezéseinek következtében már csak nagy nehézségek árán vezethetnének vissza az eredeti forrásanyaghoz. Bizonyos okleveles emlékek el is pusztulhattak a lejegyzés óta eltelt közel fél évszázad során, ezért az OSZK-ban őrzött kéziratos gyűjtemény pótolhatatlan, olykor az eredetivel egyenértékű. Ezek az okok jelentik a magyarázatot a sorozat első kötetéről megjelent recenzió írójában felmerült kérdésekre is, akinek véleménye szerint a cédulaanyagon található adatokat az eredetivel összevetve kellett volna kiadni (Bényei 2001).

Nem térek ki részletesebben az adattár egyéb tudományokban való hasznosíthatóságára. Bízom benne, hogy idővel a helytörténet,

néprajz is a nyelvtörténethez, dialektológiához, névtanhoz hasonló mértékben hasznosítja a benne rejlő szellemi kincsésbánya értékeit. Az egyes települések mikrotörténetének megírásához a könyv formájú adattárból is könnyen előhívhatók az adatok. A településrészek nevei, a határrészek neveiben megbúvó személynevek, a művelési ágak megjelölése (szántó, kaszáló, gyümölcsös) kiválóan ábrázolják az adott helység hajdani életének településszerkezeti, társadalmi, gazdaságtörténeti állapotát. A helynévkutatás sajátos szempontjai miatt viszont feltétlenül szükség van egy olyan digitális változatra, amely a keresési lehetőségeket jócskán megkönnyíti, és névrendszertani elemzések alapanyagává teszi a gyűjteményt.

A helynévtár más adattárakhoz képest jóval több információval szolgál egy-egy helynévről: legtöbbször megadja a szövegkörnyezetet, a hely fajtáját, hasznosítását (szántó, legelő, erdő stb.), olykor olvasati kérdéseket tisztáz, többször ismeretlen szavakról zárójelben közli a lehetséges eredetet (földrajzi köznevek, személynevet). Történeti mivoltja mégis több elbizonytalanító tényezőt, akadályt gördít a kutatók elé. A több mint három és félezer oldalnyi adattömegben nyilvánvalóan akadnak példák sajtó-, gépelési és olvasati hibákra, hiszen a gyűjtő-lejegyző nem ellenőrizhette a nyomdai változatot. Sok névadat helyfajta-jellegéről szinte semmi sem derül ki a szövegekből, a név hatóköre, jelentése homályban marad. Helyismeret, jelenkori földrajzi ismeretek nélkül egy-egy földrajzi köznévről lehetetlen eldönteni, hogy az adott korban, településen helynévként volt-e használatos, vagy az idézett szövegben köznévként szerepel. Ugyanez a helyzet sok helynév különféle köznevekkel kiegészült formájával is. Számptalan ragos, névutós, körülírással forma szerepel a helynévadatok között, amelyekben természetesen sok valódi tulajdonnév is rejtőzik, de kérdés, hogy az egész, összetett szerkezet a lejegyző egyszeri alkotása, vagy az élő beszédben is használt, rögzült név? Szinte semmit sem tudunk az egyes forrásokat leíró jegyzőkről, képzett vagy kevésbé iskolázott írástudókról. Mennyiben tükrözi pontosan a leírt névalak a helyi névhasználó közösség mindennapi szóhasználatát? Hogyan hatott a határjárások, határperek térdefiniáló kényszere az oklevelek megszövegezésére? Ezekre a kérdésekre csak akkor lehetne válaszolni, ha minden településről rendelkezésünkre állnának pontos térképek és jelenkori helynévadatok. Ha

utánajárni minden egyes történeti adat históriájának, a forrásban betöltött szerepének, ha megpróbálnánk beazonosítani a szövegek lejegyzőit, megállapítva nyelvi hátterüket, anyanyelvjárásukat.

Ilyen lehetőségek híján meg kell elégednünk a névtörténeti, írástörténeti párhuzamokkal, és azzal, hogy a nagy adatmennyiség nagyívú, átfogó következtetések levonására alkalmas lehet, amelyek eredményeit a kisebb hibák nem torzíthatják el végzetesen. Az okleveles adatok névszociológiai hátteréről az ómagyar helynévi szórványok kutatásának tanulságai alapján feltételezhetjük, hogy mivel a nevek fontos birtokjogi, gazdasági ügyekben szerepeltek ezekben a feljegyzésekben, leíróik törekedtek arra, hogy abban a formában rögzítsék őket, ahogyan használatosak. Hoffmann István a Tihanyi alapítólevél szórványai kapcsán különbséget tesz a nyelvemlékek tulajdonnévi és köznévi szórványai között: míg az előbbieknél jogi érdekek alapján tükrözniük kell az adott terület lakóinak nyelvhasználatát, az utóbbiak inkább az „oklevél-fogalmazók nyelvi lenyomatainak” tekinthetők (Hoffmann 2010: 16).

2. Az Olló bemutatása

Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtésének kiadási munkálatai közben már a kezdetektől jogos igényként merült föl, hogy mutató is segítse a kötetben való eligazodást, hiszen a településenként rendezett adatok csak korlátozott felhasználást, elsősorban történettudományi hasznosítást tesznek lehetővé. Maga Szabó T. Attila is megfogalmazta, hogy nyelvészeti kutatás számára valamiféle szótárszerű feldolgozás lenne a legmegfelelőbb (Szabó T. 1958: 508). Egy efféle mutató viszont a kiadás időtartamát és a terjedelmet is többszörösére növelte volna. Mindemellett a nevek szövegrészekben való elkülönítésének elméleti problémája is késleltette a mutató létrejöttét.

A kiadási munkálatok közben nyilvánvalóvá vált, hogy ezt a problémát az elektronikus közzététel oldhatja meg. (Erre utaltak a kiadvány ismertetői is: Bényei 2009: 235, Hoffmann 2003: 59.) Ennek egyik formája az lehet, hogy a gyűjtemény változatlan, szöveges formátumban felkerül az internetre, és mindenki számára elérhető lesz a Magyar Elektronikus Könyvtár oldalain (<http://mek.oszk.hu>).

A speciális karakterek és a sokféle történeti írásmód azonban megnehezíti a helynévanyagban való pontos keresést. Egy több szempontú csoportosítást, szűrést, keresést, térképezést lehetővé tevő informatizált változat és a hozzá szükséges szoftver kialakításának terve 2006-ra született meg, és megvalósítása, formálása, „feltöltése” ma is folyamatban van.

A helynévadatbázis kiépítése: a kezelőszoftver tervezése, az adatok informatizálása 2007-ig „A magyar nyelvváltozatok geolingvisztikai kutatása” című NKFP-projekt, majd 2008-tól a „Nyelvjárási és helynévtörténeti anyagok geolingvisztikai kutatása” című OTKA-pályázat keretében folyt (mindkettőnek vezetője Kiss Jenő).

A feldolgozást és a keresést segítő szoftver fejlesztése Vékás Domokos és Vargha Fruzsina Sára munkája, e sorok írója pedig a tervezésben működött közre és a névadatok kijelölését, annotálását végezte. A kifejlesztett program, az Olló működésében és felépítésében ezer szállal kapcsolódik a korábban kifejlesztett dialektológiai szoftverekhez (Vargha 2008).

Szabó T. Attila helynévgyűjtéséből először a székelyföldi területek anyagának informatizálására és feldolgozására vállalkoztunk, hogy a hasonló technikával informatizált Székely nyelvöldrajzi szótár és a Romániai magyar nyelvjárások atlaszának adataival a helynévi adatok később összevethetők, az adatbázisok integrálhatók legyenek. Az OTKA-pályázat keretében 2011 augusztusáig további öt erdélyi megye helynévanyagát is feldolgoztuk, hallgatók bevonásával. A munka eredményeiről a Geolingvisztikai Műhely honlapján számoltunk be: <http://geolingua.elte.hu>.

Ez a munka arra irányul, hogy Szabó T. Attila könyv formában kiadott történeti helynévgyűjtésének informatizált feldolgozását elkészítsük, ehhez egy olyan számítógépes felületet hozunk létre, amely maximálisan alkalmas a tulajdonnevek és alkotóelemeik több szempontú keresésére, csoportosítására, és a kapott csoportok elemzésére, rendezésére időbeli-térbeli elhelyezkedésük alapján. A tervezés során azonban felmerült, hogy a számítógépes feldolgozás eszközeit és módszereit úgy kell kialakítani, hogy azok később más adatok beemelésére is használhatók, illetve más szövegek „mutatózására”, térinformatikai rendszerekhez kapcsolására is alkalmasak legyenek.

A szoftver hosszas tervezés, javítgatás után 2006 elejére született meg, a program névtani, elméleti alapjaihoz Hajdú Mihály, a különféle karakterek egységes kezeléséhez Korompay Klára adott fontos tanácsokat. Először Szabó T. Attila gyűjtéséből Háromszék anyagán kezdtük el tesztelni, alkalmazni a szoftvert.

A tervezés során nyilvánvalóvá vált, hogy mik egy elektronikus helynévtár létrehozásának alapvető feltételei: 1. digitális hozzáférés a meglévő adattárakhoz (tulajdonképpen szövegfájlok létrehozása Wordben), 2. informatizálás: a szöveg egységes kódrendszer szerinti konvertálása, strukturált szövegfájlok, adatbázisfájlok létrehozása. Más szóval a kötetek informatizálása – a betűhív forma megtartása mellett – a sokoldalú felhasználásra (keresés, csoportosítás stb.) alkalmas kódolást és a megfelelő struktúrák kialakítását jelenti (Vargha 2011).

A feldolgozás során a Szabó T. Attila-féle helynévtárban az adatok következő attribútumaival számoltunk: az adat forrása, lokalizálása (településhez kötése), a denotátum fajtája, a lejegyzés ideje-éve, az adat eredeti írásmódja, az adat nyelvi háttere. Mivel ezek azok a tényezők, amelyek a helynévtárból egy névadatból kinyerhetők, ezek kínálhatják később a keresés/szűrés különböző kombinációit.

A nem magyar névalakok elkülönítése nem történt meg, hiszen a történeti adatokból nehezen kikövetkeztethető, hogy melyik nyelvi közösség használta az adott névformát. Az adattár különböző korszakokból közöl helynévadatokat, tehát egy objektum neve többször is előfordulhat. A szoftver viszont nem köti össze az egyes neveket a denotátum alapján, minden előfordulást külön adatnak tekint.

A helynévgyűjtemény köteteit lapozgatva könnyen föltűnhet az úgynevezett különleges karakterek nagy száma: a tördelés közben 20–30 betűkészletre volt szükség a több száz régi karakter megjelenítésére. Az informatizálás első fontos részfeladatául elkészült egy olyan kódrendszer és egy hozzá kapcsolódó betűkészlet, amelyben minden szükséges alapjel és mellékjel megtalálható. Ebben a kódolásban a történeti szövegekben előforduló, a mai helyesírásból azonban hiányzó ékezeteknek külön kódok felelnek meg. Így a kódrendszer viszonylag kevés elemből áll, egyetlen betűkészletben is elfér. Ez lehetővé teszi, hogy mai

helyesírású névforma begépelésével (pl. *mező*) valamennyi régi írásváltozatot (pl. *mezō*) megkapjuk, ha az adattárban keresünk.

A gyűjteményt – illetve egy-egy kötet anyagát – ezután olyan adatfájlokra tagoltuk, amelyben az egyes helynévadatok megőrzik a megyéhez, településhez, időponthoz (a forrás keltéhez), a forráshoz és a nyomtatott változat oldalszámához való kötődésüket. Tehát az így létrejött kisebb egységek az egy település névrendszeréből, egy forrásból, egy adott évből származó adatokat tartalmazzák. Ezek az egységek tulajdonképpen megfeleltethetők egy-egy Szabó T. Attila-féle cédulának. Ez a struktúra lehetővé teszi a fenti szempontok szerinti keresést, csoportosítást és az eredmények térképre vetítését.

bugyogo 1,hsz 69 9: 1☐	Catharina 1,hsz 51 3: 1☐
Bugyogo 4,hsz 69 8: 1,hsz 81 12: 1,hsz 89 1: 2☐	cenosum 1,hsz 16 6: 1☐
Bugyogonál 1,hsz 89 1: 1☐	úgieo[n] 1,hsz 108 21: 1☐
Bugyogonál (k.) 1,hsz 69 8: 1☐	ügy 5,hsz 74 1: 1,hsz 75 1: 1,hsz 82 6: 1,hsz 111 6: 1,hsz 112 4: 1☐
Bukor 1,hsz 89 1: 1☐	ügynevezett 1,hsz 38 16: 1☐
Buksa 1,hsz 58 7: 1☐	chegel 2,hsz 63 1: 1,hsz 68 1: 1☐
Buksorom 2,hsz 7 8: 2☐	Chiher 1,hsz 5 2: 1☐
Buna 1,hsz 79 23: 1☐	Chýernaton 1,hsz 4 4: 1☐
Bundok 1,hsz 9 7: 1☐	Circa 1,hsz 53 2: 1☐
Burde 1,hsz 16 24: 1☐	circiter 2,hsz 89 1: 1,hsz 92 58: 1☐
burdeján 1,hsz 5 2: 1☐	Circum 1,hsz 7 15: 1☐
Burdé 1,hsz 16 24: 1☐	Citigiosam 1,hsz 16 6: 1☐
Burdéba 2,hsz 71 16: 1,hsz 71 18: 1☐	új 2,hsz 74 1: 1,hsz 88 10: 1☐
Burdéj 1,hsz 79 23: 1☐	újfalú 1,hsz 74 6: 1☐
burdejoknál 1,hsz 89 1: 1☐	Clastrom 1,hsz 36 5: 1☐
Burdusél 1,hsz 79 23: 1☐	Coffalvy 1,hsz 19 7: 1☐
Burjánosb[an] 1,hsz 106 26: 1☐	Coloniális 1,hsz 14 64: 1☐
Burjánosb[an] 2,hsz 106 21: 1,hsz 106 25: 1☐	Coloniális 1,hsz 82 7: 1☐
Burjánosnak 1,hsz 106 25: 1☐	colonicalis 1,hsz 79 23: 1☐
burúkban 1,hsz 7 8: 1☐	com 1,hsz 56 4: 1☐
Busara 1,hsz 100 18: 1☐	Comitatu 1,hsz 16 7: 1☐
Busi 1,hsz 108 130: 1☐	comitatu 1,hsz 56 1: 1☐
Busnya 3,hsz 7 20: 2,hsz 7 21: 1☐	Commoditások 1,hsz 7 15: 1☐
buta 1,hsz 74 2: 1☐	Commoditásokban 1,hsz 7 15: 1☐
Buta 2,hsz 74 5: 1,hsz 74 7: 1☐	commorantes 1,hsz 67 10: 1☐
Butak 1,hsz 92 11: 1☐	communi 1,hsz 6 5: 1☐
butarét 1,hsz 74 2: 1☐	Communitás 1,hsz 84 7: 1☐
Butarétje 1,hsz 74 2: 1☐	Communitáse 1,hsz 67 9: 1☐
	Compositio 2,hsz 66 19: 2☐

1. ábra.

A lexémák előfordulásait vizsgáló művelet

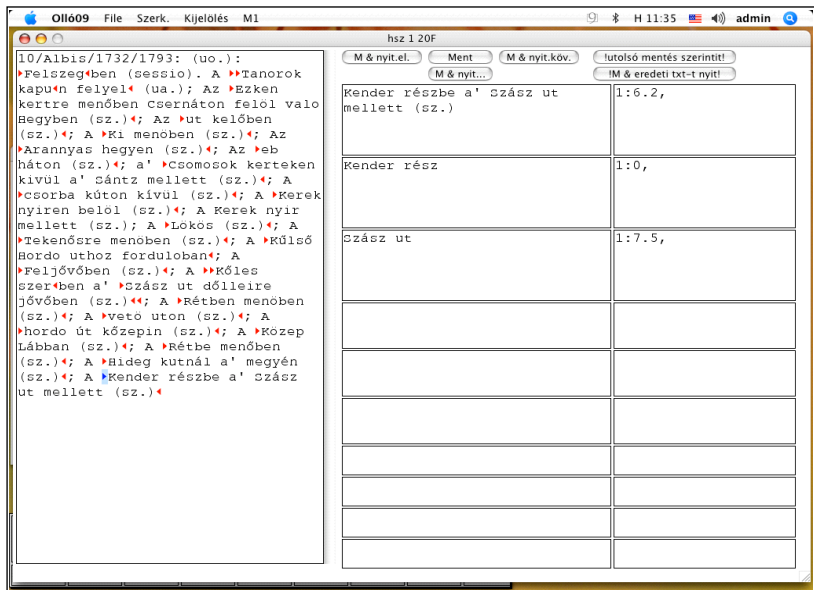
Az 1. ábra egy próbaművelet eredményét mutatja. Egy olyan parancsét, amely az anyag valamennyi lexémájának előfordulási gyakoriságát és helyét (kötet, oldalszám) hívja elő az adattárjlokból.

A névtestek egyéb szövegrészekből való elkülönítését manuálisan kell megoldanunk, egyedi döntések segítségével választ-

juk ki és minősítjük a szövegben található adatokat. A neveket manuálisan (egy kattintással) jelöljük ki, majd ha a kijelölésben is találunk helyneveket, azokat ugyancsak „kiemeljük”.

Az „Olló” szoftver kijelölő alkalmazása ezt a célt szolgálja. Kezelőfelületét az alábbi 2. ábrán láthatjuk. Tervezése közben nagy hangsúlyt kapott az is, hogy a Szabó T. Attila-anyag adatain kívül más jellegű szövegek feldolgozására, mutatózására is alkalmas legyen.

A nevek kijelölése mellett a szoftver segítségével a nevekhez rendeljük a névfajta megjelölését is, amennyiben az a gyűjteményből kiderül. Így lehetővé válik a keresés szűkítése egyes névfajtákra: településnevekre, határnevekre, víznevekre stb. A névfajták osztályait Hoffmann István rendszere alapján állítottuk össze (Hoffman 2007: 46–8).

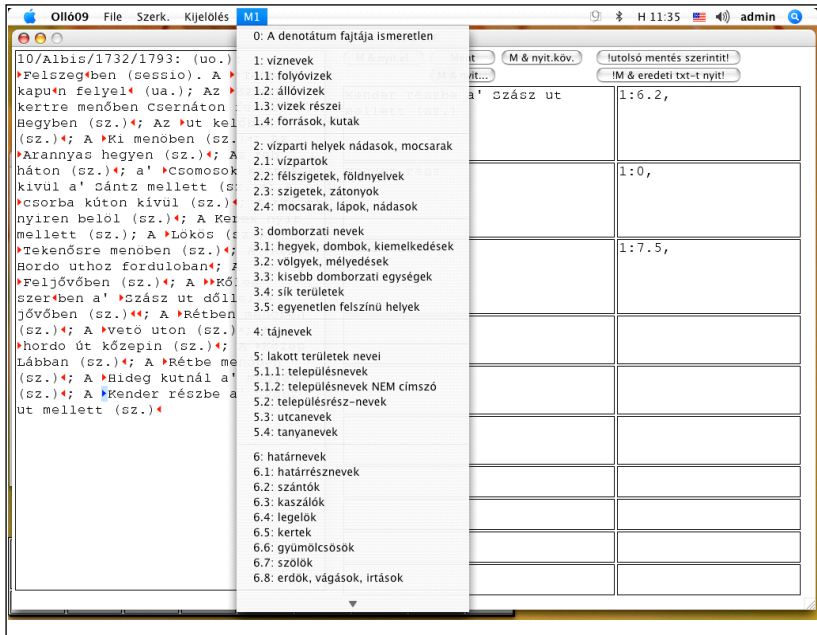

2. ábra.

Az „Olló” kijelölőfelülete

Az eredeti anyagban lévő, zárójelbe tett megnevezések (sz. = szántó, k. = kaszáló) alapján több ezer ilyen névfajtakód automati-

kusan bekerült a név mellé. A névfajtaát a legördülő menüből (M1) is kiválaszthatjuk (lásd a 3. ábrát), vagy billentyűkód segítségével is megadhatjuk. Fontos megjegyeznünk, hogy a kijelölő szoftverrel a kiválasztott adatokhoz rendelt megjelölés mellett egyéb tulajdonságokból is alakíthatunk olyan csoportosítást, amit az adatokhoz rendelünk. Vagyis a program használója újabb szempontrendszeret, osztályozási csoportokat is beilleszthet az M1 menühez hasonlóan (M2, M3), és annak kódjaival elláthatja a kijelölt részeket. A névtipológiai vizsgálatok esetén ez lehet a leggyorsabb módszer a névanyag feldolgozására.

3. ábra.

Az „Olló” használata az M1 menüvel

A névadatok elkülönítése, annotálása viszont hosszadalmas manuális munkát igényel. A névalkotó elemeket természetesen egy-egy keresés útján is listázhatjuk, de a „tőhelynevek” utólagos kijelölése szükséges ahhoz, hogy egy tulajdonképpeni mutató jöjjön létre. Hiszen Szabó T. Attila gyűjtése leginkább helymegjelölő

körülírásokat, bizonytalan, változékony névformákat tartalmaz, amelyek sokszor több tulajdonnevet is magukba foglalhatnak. A név élő formáját, név mivoltát gyakran lehetetlen pusztán a szövegből meghatározni, de a több évszázados távolság ellenére a legtöbb esetben a 21. századi névérzek is képes többé-kevésbé felfedezni a névhatárokat.

Ez a munka aprólékosságot igényel, hiszen Szabó T. Attila a tudományos elvárásoknak megfelelően szöveggörnyezetükkel együtt jegyezte föl az okleveles adatokat, és a névtetek elkülönítéséhez sok időre és figyelemre van szükség. A szokatlan alaki szerkezetű vagy körülírásos helynevek is az adatbázisba kerültek, valamint külön a bennük foglalt „valódi” helynevek is. A kötetenkénti több hónapos előkészítő munka elvégzőjét csak az vigasztalhatja, hogy a kijelölő szoftvert végleg bezárva egy páratlan lehetőségekkel bíró kereső alkalmazást nyithat meg.

Ha megfigyeljük (az eredetivel betűhíven megegyező) bal oldali adatsort, látható, hogy nemcsak egyértelműen tulajdonnévnek tekinthető nyelvi formákat, „tőhelyneveket” tartalmaz, hanem (nagyobbrészt) „helymegjelölő körülírásokat”, olyan ragos vagy névutós szerkezeteket is, amelyeket „laza szerkezetű helynevek”, „szokatlan alaki szerkezetű helynevek” terminusokkal illetett a szakirodalom. A kiemelt részletekből az is látható, hogy az efféle alakulatok mindig magukba foglalnak, felhasználnak „valódi” helyneveket. Ezért kérdésünk – Mi kerüljön a majdan összeállító mutatóba? Mi számít helynévadatnak és mi nem? – elvezet a névtani irodalomban gyakorta előkerült névvé válás, illetve a valódi vagy nem valódi helynevek problematikájához.

Elhatárolhatjuk ettől a kérdéstől azokat a szöveghelyeket, amelyek kétségkívül nem helynévi jellegű szöveggörnyezetet is tartalmaznak, és logikailag kiszűrhetőek belőlük a helynevek: „Az Albísi erdős teritoriumba vagy egy darab Nyírfás erdőm, a’ melly Pintze helynek neveztetik”. Szintén nem jelent gondot az ugyancsak sűrűn előforduló helységnevédatok kijelölése, mert alakjuk mindig állandó és „helynévszerű”. Nagyon gyakoriak a szövegben azonban a fent számos terminussal illetett, leggyakrabban körülírásoknak, laza szerkezetű helyneveknek nevezett alakulatok, amelyeknek sokan szenteltek figyelmet írásaikban, helynév voltuk eldöntése a jelenkori földrajzinev-gyűjtések módszertani kérdései között és a névvé válás folyamatának kutatásában is előkerült. Elsőként Szabó T. Attila

helynévgyűjtési és közzétevési módszerét, és még életében megjelent, példaértékű helynévtárának előszavában leírt megjegyzéseit idézhetjük föl. Ő azt hangoztatta, hogy a történeti adatok gyűjtőinek a teljességre kell törekedniük, elsősorban azért, mert a körülírást formákban, a nevek szövegkörnyezetében olyan adatok rejtőznek, amelyek a társtudományok számára, kiváltképpen a történeti tudományok számára fontosak (Szabó T. 1937/1980: 110). A jelenkori (20. századi) földrajzínév-gyűjtésekben ritkák a laza szerkezetű formák, de ennek szemléletbeli, módszertani oka is lehet.

Arra a kérdésre, hogy miképpen keletkeznek a körülírástos helymeghatározások, a történeti források eredeti célját vizsgálva vagy éppen a mindennapi beszédhelyzeteket elemezve könnyedén felelhetünk: még névtelen helyek pontos lokalizálása céljából. Szabó T. Attila gyűjteményében az adatokat tartalmazó okmányok nagyrészt birtokösszeírások, amelyekben nemcsak a birtokok részeit, hanem az azt határoló felszíni formákat, tereptárgyakat, pl. utakat kellett minél pontosabban körülírni a hajdani írástudóknak. Így tehát talán egyszerűnek, nem maradandónak tekintendők. Névszerű tulajdonságuk, hogy egy jól körülhatárolható objektumra utalnak. Viszont nem toldalékolhatók, és valószínűleg nem hangoznának el kétszer azonos formában. Sebestyén Árpád rámutat, hogy általában csak magát a helyet, nem az objektum egészének fogalmát idézik föl, és mindig egy-egy kiegészítést kívánnak maguk után: az Aranyas hegyen... lévő szántó (Sebestyén 1998).

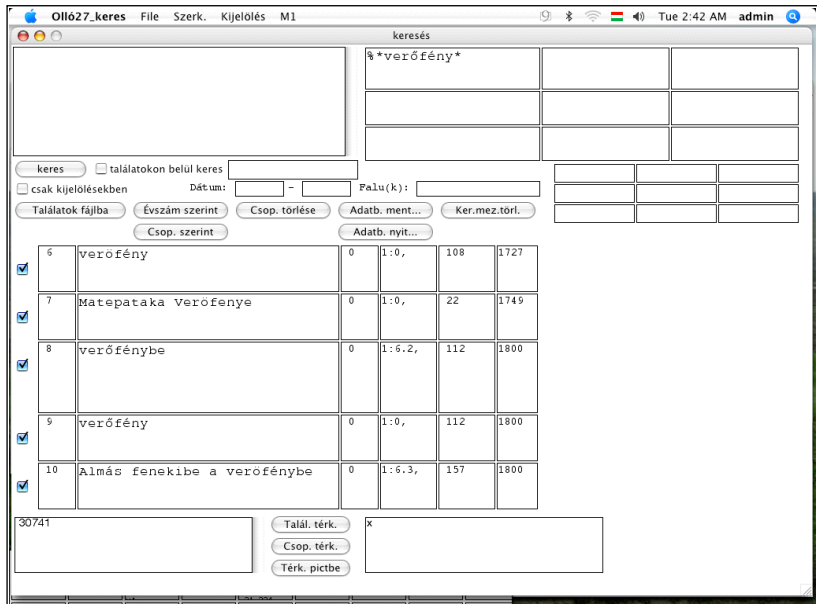
A szakirodalomban található vélekedések zöme épp a változó nyelvi forma miatt zárja ki a helynevek köréből a helymegjelölő körülírásokat. Hajdú Mihály a névtárakban kapott helyük jogosságát elsősorban azzal indokolja, hogy a diakrón szemléletű kutatások számára az ilyen formák a névvé válás útjának állomásait jelenthetik. A Csepel-sziget helynevei közül olyan példákat mutat be, ahol a különböző korú adatok között tetten érhető a kapcsolat, ám a változás iránya nem mindig az egyszerűsödés (Hajdú 1985).

Funkcionális szempontból a nevek felé, formai szempontból a közsői helymegjelölés felé „húzó” nyelvi alakulatokkal van tehát dolgunk. De mivel a „100% helynév” — „100% körülírás” végpontok között nehéz egy-egy helymegjelölést pusztán nyelvérzékünk alapján elhelyezni, meg kell vizsgálnunk a kérdéses adatok szerkezeti tulajdonságait. A mutatókészítők feladata ezzel a kérdéssel kapcsolatban csak az lehet, hogy a nevekhez hasonlóan

kiválasszák, a névtárba fölvelt névtestek közül megjelölik azokat, amelyek körülírásnak tekinthetők. Szabó T. Attila adattárában olyan tömegben fordulnak elő ragos vagy névutós formák, körülírások, hogy éppen az elkészülő mutató lehet alkalmas részletes vizsgálatukra. Egy ilyen témájú tanulmány pedig nemcsak a helynevek kialakulása, a helymegjelölések jellemzése szempontjából lenne tanulságos, hanem a régi magyar hivatalos nyelvhasználat, írott jogi nyelv történetéről alkotott képet is árnyalná.

Szabó T. Attila helynévgyűjteményében a háromszéki, csík-, gyergyó- és kászonszéki, udvarhelyszéki területről a fenti program segítségével több mint 45 000 elsődleges helymegjelölést, ezeken belül további 21 000 névadatot sikerült kijelölni. A feldolgozott névadatok egy adatbázisba kerültek, ahonnan különböző keresőkérdésekkel, szűkítésekkel, ezek kombinációival hívhatjuk őket elő. Minden névhez a következő jellemzők kapcsolódnak: a település, amelynek névanyagához az adat tartozik, ezzel együtt egy szélességi-hosszúsági fokokkal meghatározott pont egy digitális térképen, az adat eredeti forrása, előfordulásának dátuma és az a denotátum-megjelölés, amit a felhasználó korábban hozzárendelt.

A következőkben a szoftver keresési lehetőségeit mutatom be, amelyek kombinálásával az adatok előhívására számtalan lehetőség nyílik. A keresési, elemzési módok kialakítását meghatározták a feldolgozott anyag tulajdonságai (történetiség, lokalizáltság) és a helynévkutatás, névföldrajz korábbi témái, eredményei, tanulságai. A keresőalkalmazás jellemzőit, működését a következőképpen foglalhatjuk össze: a fájlokra tagolt, névfajták szerint annotált helynévgyűjteményből egy adatbázis jön létre, amelyben nevekre, szavakra, betűkapcsolatokra kereshetünk; az egész adatbázist vagy a találati listát szűkíthetjük a megadott névfajták, évszámok, településkódok alapján; a kereséskor-szűkítéskor kapott adatokat különböző módon csoportosíthatjuk és elmenthetjük; az eredményeket térképre vetíthetjük.

4. ábra
Az „Olló” keresőfelülete

A 4. ábrán láthatjuk az „Olló” keresőfelületét. A program megnyitása után a „File” menüben adhatunk parancsot arra, hogy a szoftver hozzon létre új, „üres” adatbázist a feldolgozott, annotált fájljokból, amelyek közül egy fájl az egy településről, egy évből, egy forrásból származó adatokat tartalmazza (és amelyek a szoftverrel azonos mappában vannak). Ha már elmentett, pl. csoportosított adatsorral dolgozunk tovább, azt a képernyő közepén lévő „Adatb. nyit...” gomb megnyomásával érhetjük el.

A nevek, szavak, betűkapcsolatok keresése többféle módon lehetséges az Ollóban. A jobb felső sarokban lévő 9 négyzet egyikébe kell beírni a keresőkérdést. Külön jelzés nélkül a kereső figyelembe veszi a szóhatárokat, a kis- és nagybetűket, a legkülönbözőbb írásváltozatokat, tehát csak azt a találatot mutatja, ami a keresett betűkombinációval tökéletesen megegyezik. Ellenkező esetben jeleznünk kell, hogy a kissé eltérő karakterekkel lejegyzett formára is kíváncsiak vagyunk. Ennek a „butításnak” a jele a % a programban.

Ez a funkció a nyelvtörténet, történeti nyelvjáráskutatás számára is jól alkalmazható forrássá avatja ezt a helynévtárat, és elérhetővé teszi a nevekben rejlő nyelvtörténeti, írástörténeti információkat, és nem „vesznek el” az egyedi jelekkel leírt formák.

Tehát ha a keresett szó vagy betűkapcsolat elé beírjuk a % jelet, akkor megkapjuk a kis- és nagybetűvel, különböző mellékjelekkel (pl. [%út] — *ut, út* stb.), hasonló alapjellel (mint *u, v* stb.) írott változatokat. Ha az „ü” betűs alakokat keressük, kiadja az *u* valamennyi mellékjeles változatát, illetve más történeti jelölését (*w-t*) is.

Ehhez hasonlóan fontos lehetősége a szoftvernek a keresett szavak „csonkolása”. A csillag [*] jel beírásával elérhetjük, hogy a szóhatárokon belüli előfordulások, toldalékos formák, összetételek is a találatok közé kerüljenek.

A jobb felső sarokban látható üres négyzetekbe több különböző betűkapcsolatot is beírhatunk, amelyek függőlegesen „és”, vízszintesen pedig „vagy-vagy” viszonyban állnak egymással. Tehát ha olyan találatot akarunk előcsalogatni, amelyben mindkét (mindhárom) keresett szó egyszerre előfordul, akkor egymás alá kell az üres mezőkbe beírni őket, ha pedig olyat, amelyben a kettő (vagy három) keresett szó közül akár csak egy is, akkor egymás mellé.

A keresések olyan találatokat is a felszínre hozhatnak, amelyek csak véletlenül esnek egybe az általunk vizsgált betűkapcsolattal. Például a *verő* szó előfordulásait keresve a *heverő bérc* név is előkerül. A keresési mezőkben ezért ki is zárhatunk bármit a találatokból a ! beírásával. Tehát a [%*verő*] kérdés találatai közül akkor hiányoznak majd a *heverő* találatok, ha a tőle vízszintesen lévő mezőkben a [%*heverő*] is szerepel.

A szavak, betűkapcsolatok keresésére szolgáló mezők alatt azt a kilenc négyzetet találjuk, amelyekben névfajták szerint kereshetünk, vagy névfajták szerint szűkíthetjük a kapott találatokat. Ezek kódját az Olló kijelölő alkalmazásához hasonlóan az M1 menüből is kiválaszthatjuk. Több névfajta beírása a szavak kereséséhez hasonlóan működik: a vízszintes sorok „vagy-vagy”, a függőlegesek „és” viszony jelzésére szolgálnak. A felkiáltójel a névfajták kódja előtt is tiltó funkciót kap: ezzel kizárhatjuk a keresésből az adatbázis egy-egy adott csoportját (például a településneveket vagy az utak neveit).

A képernyő közepén található „Falu(k):” mező arra szolgál, hogy a települések sorszáma alapján lekérdezhessük a hozzájuk kapcsolt adatokat, illetve a találati listákat bizonyos települések anyagára szűkítsük. Egy-egy helység adatsorára a vesszővel beírt településkódokkal (pl. 1, 7, 14 stb.), több helység adatainak összességére kötőjellel beírt kódokkal is kereshetünk (pl. 1-114: Háromszék adatai).

A két „Dátum” mezőben évszámok szerint kereshetünk és szűkíthetjük a találatokat. Ehhez a funkcióhoz szükség volt arra, hogy a könyv formájú adattár római számokkal megadott kormeghatározásait arab számokra változtassuk, és egyszerűsítsük: pl. [XVI. század vége] > [1600 körül].

A keresések után a találatok számát a bal felső szövegdoboz mutatja. A képernyő bal alsó részén lévő mezőkben látjuk a találati listát, amelyben egy-egy lépésenként a nyilakkal, ötösével, százasaival, ötszáz és ezer lépésenként különböző billentyűk kombinációival mozoghatunk. A találati lista oszlopaiban sorrendben a következők szerepelnek: az adat sorszáma, maga az adat, a csoportosításra szolgáló szám (alap esetben 0), a névfajta kódja, az eredeti kötet oldalszáma és az évszám. Ha az adatra kattintunk, a felső szövegdobozban az a fájl jelenik meg, amiben a név szerepelt, az oldalszámmal, a helységnévvel, a forrással és a szövegkörnyezettel együtt, hasonlóan Szabó T. Attila céduláihoz. Ha újabb keresést indítunk, a „találatokon belül keres” parancsot kipipálva azt a lehetőséget is választhatjuk, hogy a program csak az előző keresés eredményeit vegye figyelembe.

Minél egyszerűbb, gyakoribb szóra, névre, betűkapcsolatra keresünk, annál nehezebb csak azt előhívni, amire kíváncsiak vagyunk, ezért érdemes kombinálni a keresőkérdést, és utólag is megszüntetni, válogatni a találatokat: ha a *bükk* szó *bikk* alakját [bik], [bük] formában keressük, nem a *bika*, *bikás* és nem a *nagyobbik*, *öregbik* előfordulásaira vagyunk kíváncsiak. Az effajta szűrést egyrészt a [!] és a fölösleges találat beírásával, másrészt az adatok csoportosításával érhetjük el.

A szoftver a bal alsó szövegdobozban összegzi a találatokat: itt megtaláljuk azoknak a településeknek a nevét és sorszáma, ahonnan van találat, és a hozzájuk tartozó adatok számát.

A kapott adatokat vagy az egész adatbázist a találati lista középső oszlopában csoportosíthatjuk (számjegyek beírásával).

Ezután a keresési eredmények a megadott csoportok szerint is sorba rendezhetők.

Minden találati listát vagy csoportosított adatbázist elmenthetünk külön adatbázisként, így a program következő indításakor folytatható vele a munka – vagyis a szoftver már nem generál újabb adatbázist az egyes fájlokból. Az elmentett adatbázisok exportálhatók más, bármilyen táblázatkezelő alkalmazás (pl. Excel) által is használható formátumba, ahol az adatok megőrzik kapcsolatukat a hozzájuk rendelt mezők tartalmával, tehát újabb szempontok szerint rendezhetők, csoportosíthatók, konvertálhatók szöveges dokumentummá (pl. könyvváltozat mutatójává).

A találati listában a szoftver először a könyvváltozat sorrendjében (tulajdonképpen a települések abc-sorrendjében) rendezi az adatokat. Ha csoportok szerint rendezzük őket, az egyes csoportokon belül is ebben a sorrendben sorakoznak. Lehetőség van még az adatok évszám szerinti rendezésére, így a legkorábbi találat kerül az első helyre.

Ha kíváncsiak vagyunk az eredmény területi eloszlására, egyetlen kattintásra van csak szükség: a „Találatokat térképre” gombbal előhívhatjuk a kutatópontok ábráját, ahol azok a falvak szerepelnek sötét karikával, amelyeknél az adat előfordult.

Ezek az interaktív térképek a képernyőn kelnek igazán életre: kicsinyíthetők, nagyíthatók, illetve a kutatópont fölé mozgatva a kurzort, megkapjuk a település nevét, koordinátáit, településszámot, a csoportosított adatok megoszlását a térkép alatti szövegdobozban.

A szoftver ilyen alkalmazása részben magából a gyűjtemény jellegéből adódott. Mivel minden név egy településhez, annak névrendszeréhez kapcsolódik, így egy digitális térkép kutatópontjaihoz köthető. Másrészt a munkálatok ezen részéhez a számítógépes dialektológiai előzmények, VÉKÁS DOMOKOS Bihalbocs néven ismert technológiája jó alapot biztosítottak. A települések egy része egybeesett a nyelvföldrajzi informatika eszközeivel már feldolgozott MNyA., RMNyA., SzNySz. kutatópontjaival, így koordinátáikat a szoftver programozói áttemelheték a Bihalbocs alkalmazásokból az Ollóba. Ezután különféle helységnév-tárak, térképek, történeti források segítségével kellett beazonosítanunk a többi települést (amelyek mára eltűntek, más helységgel egybeolvadtak, nevük megváltozott). Az ilyen települések földrajzi koordinátáinak meghatározásában MIKESY

GÁBOR volt segítségünkre. A végleges kutatóponthálózatban szereplő települések ezredfok pontossággal lettek meghatározva, ami a nyelvöldrajzi, névföldrajzi térképek generálásához már elegendő.

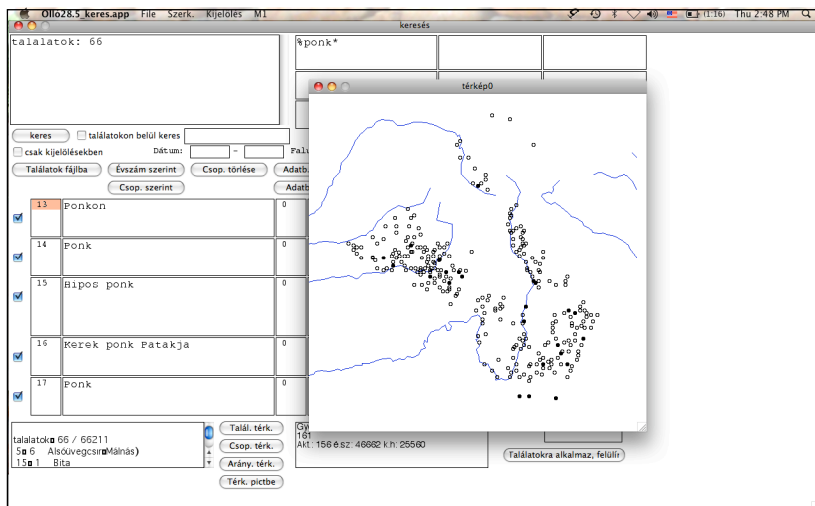
A térképi megjelenítéskor különböző színekkel ábrázolhatók a csoportosított adatok (a [Csop. térk.] gomb lenyomásával). Ha egy településen csak egyféle csoportba tartozó nevek szerepelnek, akkor egyszínű körök jelennek meg a térképen, ha többféle csoport is jelen van egy kutatóponton, akkor ezt több különböző színű körcikkelyekre osztott színes körrel, tortadiagrammal jelzi a szoftver.

Az [Arány. térk.] gombbal előhívható a találati lista arányos megjelenése: ilyenkor a kapott adatok számarányának megfelelő nagyságú (egyszínű vagy osztott) kör jelenik meg a kutatópont helyén. A térkép céljainak, az ábrázolt jelenség sajátosságainak megfelelően megválaszthatjuk, hogy a térképen lássuk azoknak a pontoknak az üres karikáját, amelyekről nincs adat.

Ha a keresés témája alkalmas további kutatásokra, a térképet más általánosan használt képformátumokban is elmenthetjük a [Térk. pictbe] gomb lenyomásával.

Mivel a térképes megjelenítés talán a program legizgalmasabb részlete, hangsúlyoznom kell módszertani fontosságát, azokat a lehetőségeket, amelyek már ezzel a szoftverrel is rengeteg segítséget nyújtanak a kutatónak, és amelyek a jövő hasonló, nagyobb adatbázist kezelő programjaiban jelentős lökést adhatnak az efféle kutatásoknak.

A szoftver ezen képességeiből következik, hogy mivel a térképre helyező funkciót minden egyes keresés esetében (különböző betűkapcsolatok, szavak, nevek, időszakok, települések vagy névfajták szerint) egyetlen gombnyomással elindíthatjuk, a névföldrajzi vizsgálat dimenzióváltáson mehet keresztül. Ha az adatbázis rendelkezésre áll, ezt az eszközt használva a névföldrajz minden elemzési szempont állandó kiegészítőjévé alakul, amely folyamatosan jelen van a kutatásban, és bár olykor nem hoz értékelhető eredményt, mégis érdemes ezt az egyetlen kattintást megtenni, hiszen a térképi megjelenítés jelentősen formálhatja egy jelenség megítélését, felhívhatja a figyelmet egyébként rejtve maradó összefüggésekre. A névföldrajzi vizsgálatok dialektológiai, történeti és névtani hasznosíthatóságát doktori disszertációmban mutattam be számos példán keresztül: Bárth M. 2011.

5. ábra

Keresési eredmény térképre vetítése az „Olló”-ban

Az erdélyi történeti helynévgyűjtemény informatizált változatát többféle (valószínűleg egy adattári, leegyszerűsített és egy „kutatói”, összetett) formában kívánjuk közzétenni, a világhálón és külön adathordozókon.

Az internetes közzététel remélhetőleg rövidesen lehetőséget biztosít arra, hogy Szabó T. Attila helynévgyűjtése más történeti és jelenkori helynévadattárakkal integrálva, együttesen legyen vizsgálható, és ezáltal a helynevek távolabbi kapcsolatai táruljanak föl.

Irodalom

BALASSA IVÁN 1996. *Szabó T. Attila (1906–1987). Erdély nagy nyelvtudósa.* Budapest.

BÁRTH M. JÁNOS 2006a. Szabó T. Attila Erdélyi helynévtörténeti adattára. In: Uő. szerk., *Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 100. évfordulójára.* Budapest. 63–6.

BÁRTH M. JÁNOS 2006b. Háromszéki helynevek nyelvészeti elemzése informatikai módszerekkel. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2:* 207–17.

- BÁRTH M. JÁNOS 2011. *Székegyházi történeti helynevek nyelvi elemzése. Névöldrajzi vizsgálatok Szabó T. Attila Erdélyi Helynévtörténeti Adattárában.* Doktori disszertáció, ELTE BTK.
- BÉNYEI ÁGNES 2001. Alsófehér megye. Szabó T. Attila Történeti Helynévgyűjtése 1. (ismertetés). *Magyar Nyelvjárások* 39: 233–5.
- ETH. 1. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. *Alsófehér megye.* 2001. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és JANITSEK JENŐ. Budapest.
- ETH. 2. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. *Háromszék.* 2001. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és SLÍZ MARIANN. Budapest.
- ETH. 3. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. *Szilágy megye.* 2002. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és SEBESTYÉN ZSOLT. Budapest.
- ETH. 4. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. *Kisküküllő és Nagyküküllő megye.* 2003. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és SEBESTYÉN ZSOLT. Budapest.
- ETH. 5. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. *Torda–Aranyos megye.* 2004. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY, BUBOLY MAGDOLNA és SEBESTYÉN ZSOLT. Budapest.
- ETH. 6. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. *Udvarhelyszék.* 2005. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és BÁRTH M. JÁNOS. Budapest.
- ETH. 7. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. *Maros–Torda megye.* A–B. 2005. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és SÓFALVI KRISZTINA. Budapest.
- ETH. 8. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. *Csik-, Gyergyó- és Kászonszék.* 2006. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY, MAKAY EMESE és SLÍZ MARIANN. Budapest.
- ETH. 9. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. *Szolnok–Doboka megye.* A–B. 2007. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és MAKAY EMESE. Budapest.
- ETH. 10. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. *Kolozs megye.* A–B–C. 2009. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY, BÁRTH M. JÁNOS és N. FODOR JÁNOS. Budapest.
- ETH. 11. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. *Erdély peremvidéke.* 2010. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY, BÁRTH M. JÁNOS és BUBOLY MAGDOLNA. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 1985. *A névvé válás folyamatáról.* MNyTK. 170: 29-34.

- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen
- PÉNTEK JÁNOS 2006. Az iskolateremtő Szabó T. Attila. *Magyar Nyelvjárások* 44: 5–12.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1998. A névutós helynevek kérdéséhez. In: *Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*. 24: 66–88.
- SÓFALVI KRISZTINA: Román helynevek Szabó T. Attila Erdélyi Helynévtörténeti Adattárában. In: BÁRTH M. JÁNOS szerk., *Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 100. évfordulójára*. Budapest. 67–70.
- SZABÓ T. ATTILA 1937/1988. Dés helynevei. In. UŐ: *Nyelv és település*. 103–83. Budapest.
- SZABÓ T. ATTILA 1958. Az „Erdélyi helynévtörténeti adattár” és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése. *Magyar Nyelv* 54: 503–9.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2008. Nyelvjárási és helynévtörténeti anyagok számítógépes feldolgozása. In: František Alabán szerk. *Kontextus – Filológia – Kultúra II*. Banská Bystrica. 75-82.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2011. Történeti szövegek informatizálása betűhív formában. In: Csiszár Gábor és Darvas Anikó szerk. *Klárások. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Budapest. 375–78.

A NYELVI VÁLTOZÁS VIZSGÁLATÁNAK LEHETŐSÉGEI MOLDVÁBAN

Bodó Csanád

A moldvai magyar nyelvjárások kutatásának jelentős eredményei vannak; ezek nagy része A moldvai csángó nyelvjárások atlaszához kapcsolódik (Gálffy és mtsai szerk. 1991; továbbá Bodó és Vargha 2007; a továbbiakban: MCsNyA.). Az 1960-as évekre kéziratban elkészült atlasz anyagából több munka született: monografikus leírás a moldvai magyar nyelvjárások román kölcsönszórétegéről (Márton 1972), majd a moldvai magyar nyelvjárások igeitöveiről és igei inflexiójáról (Márton 1974), és e nyelvváltozatok hangtani jellemzőiről is olvashatunk átfogó tanulmányokat (Gálffy 1964a, 1964b, 1965; részelemzésekre lásd még Bura 1986; Murádin 1965, 2004; a szóképzés köréből Szabó T. 1956/1980; szóföldrajzi vizsgálatra Péntek 2006). Ugyanakkor a moldvai nyelvjárások kutatásának mindeddig kevésbé vizsgált területe a nyelvhasználati változások kérdése, még ha a moldvai magyar nyelvváltozatokat az utóbbi évtizedekben igen jelentős hatások érték is. Az újabb hatások elemzése főként a magyar–román nyelvi érintkezés szinkrón nyelvi állapotleírásokban megragadott jelenségeire korlátozódik (szókészlet jelenségekre lásd Benő 2004; Bodó–Eris 2004; mondataniakra Ivácsy 2005; Kádár 2007; Kádár–Németh 2009), de a moldvai magyar nyelvi változatosság és változás szociolingvisztikai megközelítésmódot alkalmazó kutatására kevés kísérlet történt.

A következőkben a moldvai atlasz munkacsoportunk által folytatott követéses vizsgálatának eredményeit mutatom be abból a szempontból, hogy miképpen használható fel az 1950-es évekből származó, majd a fél évszázaddal később gyűjtött anyagok összehasonlító elemzése a nyelvi változások vizsgálatában. Az elemzés fő kérdése az, hogy lehetséges-e a nyelvi jelenségek térbeli megoszlásából következtetni a nyelvi változás időbeli folyamatára

egy olyan nyelvi, nyelvhasználati térségben, ahol a vizsgált nyelv térbeli megoszlása nem folytonos. A moldvai diaszpóra-közösségekkel kapcsolatban tehát a kérdésünk nem a helyi településeknek a kibocsátó közösségekkel való történeti kapcsolatára, de nem is csupán a környezetnyelvi, azaz román nyelvi kontaktushatásra, hanem a moldvai magyar nyelvi térben fellépő geolingvisztikai (nyelvközi és nyelven belüli) kölcsönhatásokra vonatkozik.

A továbbiakban először a MCsNyA. anyagát a változás-vizsgálatok szempontjából mutatom be, majd azokról a módszertani kérdésekről lesz szó, amelyek a moldvai követéses vizsgálat során a nyelvi változások valóságosidő-vizsgálatával kapcsolatban vetődtek fel. Ezt követően a dolgozat elemző fejezetei korábbi munkánk két eredményét foglalják össze – egyrészt az interdialektális változások egyik hangtani jelenségéről, az ún. sz-elés visszaszorulásáról lesz szó, majd a szókészletben fellépő román nyelvi hatás térbeli vonatkozásairól. Végül a rokonsági terminológia egyik jelenségének az elemzésében mutatom ki a térbeli szempontok jelentőségét.

3. A moldvai csángó nyelvjárások atlasza

A széles közönség számára a három kötetes atlasznak eddig csak a hagyományos formában (papíron) kiadott két kötete volt ismert (Gálffy és mtsai szerk. 1991). Az atlasz anyagának e változat mellett azonban három további formátuma is létezik: egyrészt a pauszpapírra írt kézirat, amely csak a III. kötetről maradt fenn (ennek történetéről lásd Tánczos 2004; Bodó–Vargha 2008), másrészt az ún. informatizált változat, amely az atlasz mindhárom kötetét tartalmazza, harmadrészt pedig azok az interpretatív térképek, amelyek az atlasz anyaga alapján jöttek létre, és az informatizált változat segítségével alakíthatók ki. (Az atlasz anyagának cédulaanyaga a kolozsvári Babes–Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén található, más moldvai kutatások céduláival együtt, a folyamatban lévő moldvai magyar nyelvi szótár munkaanyagaként – erről lásd Péntek 2004). Az atlasz informatizált változata a három kötetből összesen 1054 térképlap adatait tartalmazza (az adatrögzítés és ellenőrzés főképp Eris Elvira munkája volt). Az atlasz informatizált anyagát közreadtuk CD-n is (Bodó és Vargha 2007). Kiadványunk a három kötet teljes anyaga mellett ötven jelenség-térképet is bemutat, ezek többségükben három-három térképlap

alapján szemléltetik egy-egy nyelvi jelenség térbeli megoszlását a moldvai régióban. (A MCsNyA. kiadásának kalandos történetéről és az ezzel összefüggésben kialakult változatok egymáshoz való viszonyáról részletesen beszámolunk CD-kiadványunkban.)

A MCsNyA. informatizált változatának kialakítása nem csupán az 1950-es évek nyelvi állapotát szemléltető atlasz teljes anyagának közreadása, valamint a korpusz könnyebb használhatósága miatt volt sürgető feladat, hanem a moldvai követéses vizsgálathoz is szükségünk volt a történeti összehasonlítás alapjául szolgáló adatbázis „modernizációjára”. Az informatizálási folyamat során a korábbi anyaghoz fűződően három fontos korláttal szembesültünk: egyrészt az atlasz adatai csak közösségi szinten értékelhetőek, azaz nem kötődnek – legalábbis dokumentáltan nem – egyes beszélőkhöz. Az adatközlők azonosíthatatlansága mellett számolnunk kellett azzal is, hogy nem ismertek az adatgyűjtés körülményei sem, ezekről Szabó T. Attila kutatási beszámolója igen keveset árul el (Szabó T. 1959). Végül az informatizálás során szembesültünk azzal, hogy az atlasz három kötetének belső ellentmondásai miatt ugyancsak kérdésessé vált az adatok megbízhatósága.

A MCsNyA. felhasználhatóságának első korláta abból adódik, hogy az atlasz vizsgálati egysége a közösség. Az atlasz kutatói adataikat nem kapcsolták beszélőkhöz (legalábbis az általunk ismert változatokban), de beszélői típusokhoz (pl. életkori csoportokhoz) is csak ritkán. Ebből adódóan az atlasz adatait egyéni vagy csoportszinten nem, hanem csak a közösség egészére vonatkozóan értelmezhetjük. Ennek a korlátozásnak a későbbiekben majd a változásvizsgálat tipológiájában lesz jelentősége.)

Az adatközlők azonosíthatóságának hiánya mellett az adatgyűjtés körülményeiről is kevés az információnk. Az előzőkből következően nem ismerjük az adatközlők nemét, életkorát, foglalkozását stb. Nem tudjuk, milyen nyelvi repertoárja volt az adatközlőknek, azaz mennyire volt jellemző rájuk a kétnyelvűség vagy esetleg a Moldván kívüli magyar nyelvű változatok elsajátítása révén kialakult kettősnyelvűség. És végül az sem világos, hogy konkrétan milyen kérdéseket tettek fel az adatközlőknek a kérdőív kikérdezése során. Tudjuk ugyan, hogy az erdélyi atlaszkutatásokra standardizált kérdőívet a kutatók alkalmazták Moldvában is, de a magyar köznyelv és a helyi nyelvű változatok különbségeinek ismeretében nagy valószínűséggel sokszor szükségessé vált, hogy a kutatók a

helyszíni gyűjtési szituációban alkossák meg a köznyelvi változattól eltérő kérdést (érdekes módon erről a problémáról Szabó T. Attila kutatástörténeti áttekintése nem számol be – lásd Szabó T. 1959).

Végül az informatizálás során az adatok megbízhatóságával kapcsolatban is megfogalmazódtak kételyeink. A MCsNyA. kiadásának eredeti koncepciója szerint az első két kötetet követően a harmadik főként jelenségtérképeket kívánt közreadni, azaz egy-egy nyelvi jelenség megoszlását többféle, a korábbi kötetekben bemutatott címszóhoz rendelt adatsor segítségével mutatta be. Azonban a harmadik kötetben közreadott adatok sok esetben eltértek az első két kötet azonos címszó alatt megadott adataitól. Ennek az eltérésnek az okait nem sikerült megvilágítanunk, így azt a filológiai megoldást választottuk, hogy a különbségeket minden esetben feltüntettük az informatizált változatban – a felhasználóra bízva, hogy az esetleges eltéréseket elemzési szempontjaitól függően értékelje. Emellett az is megemlíthető, hogy a harmadik kötet újonnan közreadott – tehát az első két kötetben nem szereplő címszavak helyi megfelelőit bemutató – térképlapjainak adatait a kutatók sok esetben nem ellenőrizték.

Míndezek alapján joggal vethető fel a kérdés, hogy milyen indokai vannak az atlasz további felhasználásának. Mielőtt a kutatásunk szempontjából legfontosabbakat felsorolnánk, az atlasz egykori munkatársaival szemben méltánytalan lenne elhallgatni, hogy az első kettőként említett hiányosságok részben a kor nyelvföldrajzi kutatásainak standardjaiból fakadtak, azaz nemcsak a MCsNyA. módszereivel, hanem számos más nyelvátlasz eljárásaival kapcsolatban is felvethetők. Ezekkel a hiányosságokkal számolva mégis elmondhatjuk: a moldvai atlasz három fontos szempontból is alkalmas arra, hogy bevonjuk a valóságos időben zajló nyelvi folyamatok kutatásába. Először: a moldvai magyar nyelvjárásokról a MCsNyA. munkálatait megelőzően csak esetleges nyelvi adataink voltak, tehát az atlasz megkerülhetetlen forrása a magyar nyelvterület e peremvidékén beszélt nyelvjárások leírásának. Másodsor: a moldvai atlasz kutatói – felismerve a régió nyelvváltozatainak sokszínűségét – viszonylag sűrű kutatóponthálózatot alakítottak ki munkálataikhoz. (Látjuk majd, hogy ezt a hálózatot részben módosítottuk a későbbi vizsgálatban; ezt azonban éppen az tette lehetővé, hogy már a korábbi atlasz is nagy számban vett fel kutatópontokat.) Végül a MCsNyA. különleges forrás abból a szempontból, hogy

diaszpórahelyzetben lévő közösségek nyelvi állapotát mutatja be, és ennél fogva nem folytonos nyelvterületen beszélt nyelvváltozatok térbeliségének a vizsgálatát teszi lehetővé – ez különíti el a két-nyelvűség és egy nyelvűség térbeli megoszlását tekintve jóval homogénebb nyelvi régiók atlaszaitól.

Miután áttekintettük a MCsNyA. jellemzőit, majd felhasználásának a változásvizsgálatokban jelentkező hátrányait és előnyeit, a következő fejezetben a korábbi atlasz adatait a valóságos időben zajló nyelvi folyamatok elemzésébe bevonó követéses vizsgálatunk módszertani kérdéseiről lesz szó.

4. A követéses vizsgálat módszertani kérdései

Az eddigieket a moldvai nyelvi változások elemzésének lehetőségei szempontjából összefoglalva elmondhatjuk, hogy a MCsNyA. adatai az 1950–60-as évekből származó szinkrón mintát alkotnak, amely a vizsgált beszélők életkori megoszlásának nem következetes rögzítésével készült, ennél fogva keresztmetszeti vizsgálatra nem alkalmas. Nyelvtörténeti adataink a moldvai nyelvjárásokról részlegesek, tehát a valóságos időben sem tudnánk az atlasz anyagát értelmezni. Geolingvisztikai nézőpontból ugyanakkor feltételezzük, hogy a fél évszázaddal ezelőtti adatok térbeli megoszlásából – mint majd a 4. fejezetben látni is fogjuk – következtethetünk esetleges változási folyamatokra. Ugyanakkor az így azonosított változások igazolására releváns történeti (az 1950-es éveknél korábbi) adatok híján nem tehetünk kísérletet. Mindebből az következik, hogy az idődimenziót csak oly módon vonhatjuk be az elemzésbe, ha a felmérés megismétlésével a korábbi vizsgálat adatainak „követésére” vállalkozunk.

A követéses vizsgálatok két fő típusát szokás elkülöníteni: a panel- és a trendvizsgálatot. Az előbbinél ugyanazokat a beszélőket keresik fel valamennyi idő elteltével, hogy megismételjék a korábbi felmérést. A trendvizsgálat „csak” a korábbi vizsgálat módszereinek azonosságát tartja fenn, de adatközlői különböznek egymástól (kiválasztásuk szempontjai azonban nem). Mivel a moldvai felmérés megismétlése – az adatközlők személyének és kiválasztásuk szempontjainak dokumentálatlanságából adódóan – sem panel-, sem trendvizsgálat nem lehet, szükségesnek láttuk bevezetni a közösségi változásvizsgálat kategóriáját (Bodó 2007b: 38). A nyelvi változások

ez utóbbi típusú vizsgálatában csak a közösség egésze azonos a két adatfelvétel időpontjában, miközben törekszünk arra, hogy a korábbi adatfelvétel szempontjai jelen legyenek az újabb vizsgálatban is. A változásvizsgálatok három típusa eltérő következtetéseket tesz lehetővé az egyéni, a kisebb csoportok szintjén (pl. életkori csoportokban vagy férfi–női alcsoportokban), valamint a közösségi változásokat illetően (vö. Labov 2001: 33–34). Az alábbi táblázat azt mutatja be, hogy lehet-e az egyes vizsgálati típusok alapján következtetni az egyén, a csoport és a közösség szintjén a nyelvhasználat változására (vagy éppenséggel annak stabilitására).

A valóságosidő-vizsgálatok három típusa

	Egyén	Csoport	Közösség
Keresztmetszeti panelvizsgálat	+	+	+
Trendvizsgálat	–	+	+
Közösségi vizsgálat	–	–	+

Az implikációs táblázatból jól látható, hogy a változások legtöbb szinten érvényesíthető elemzését a több generáció nyelvhasználatát is felmérő, ún. keresztmetszeti panelvizsgálatok teszik lehetővé, míg a köztes kategóriát alkotó trendvizsgálat mellett a közösségi vizsgálatok csak arra nyújtanak lehetőséget, hogy a közösség egészének változását azonosítsuk, de sem a közösség alcsoportjainak, sem az egyéneknek a szintjén fellépő változások elemzéséhez nem járulnak hozzá. Ugyanakkor e közösségi változásvizsgálatok is lehetővé tehetik, hogy a nyelvhasználat térbeliségének változásait a valóságos időben tanulmányozzuk.

E cél érdekében kezdtük meg a MCsNyA. követéses vizsgálatát. A kutatást 2005–2007-ben végeztük el, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemmel és a Kriza János Néprajzi Társasággal együttműködésben (a kolozsvári koordinátor Pozsony Ferenc volt). A kutatás megtervezésében a szerzõn kívül Heltai János Imre vett részt, az anyag feldolgozása – a MCsNyA. informatizálásához is használt Bihalbocs geolingvisztikai szoftverrel – elsõsorban Eris Elvira feladata volt. A követéses vizsgálat módszertani kérdései közül röviden ki kell térni a kutatópontok és az adatközlõk

kiválasztásának szempontjaira, valamint a kérdőív kialakításának kritériumaira.

A kutatópontok kiválasztásának alapelve az volt, hogy törekedjünk minél sűrűbb hálózat kialakítására. Mint láttuk, ez a MCsNyA. munkálatainál is meghatározó szempontként jelent meg, ott a felmérésből kihagyott települések jelentős része a kutatók által már teljesen vagy szinte teljesen román nyelvűvé válnak tekintett közösség volt. Mi is hasonló szempontokat érvényesítettünk a kutatópontok kijelölésében: nem folytattunk adatgyűjtést azokban a beszélőközösségekben, ahol a magyar nyelvű népesség aránya Tánczos Vilmos (é. n.) becslése szerint az 1990-es évek közepén nem érte el a 20 százalékot. Ugyanakkor nemcsak csökkentettük a kutatópontok számát, hanem részben meg is növeltük: a nyelvi változások térbelisége szempontjából a magyar nyelvű települések érintkezése folytán könnyebben értelmezhető kisebb régiókban, a Szeret mentén és a Tatros völgyében a korábbi atlaszhoz képest növeltük a kutatóponthálózat sűrűségét.

A kutatópontokon kvótamintás adatfelvételt végeztünk: falvanként három–három korosztályt jelöltünk ki (idősek, középkorúak és fiatalok, de ezeknek a korcsoportoknak a határai tetszőlegesen módosíthatók az elemzés során), korosztályonként hat–hat beszélővel, nőket és férfiakat egyenlő arányban. Az adatközlők kiválasztásának feltétele volt, hogy aktív magyar nyelvi kompetenciájuk lehetővé tegye a spontán magyar nyelvi beszéd-eseményekben való aktív magyar nyelvű részvételt. Az adatközlőket standardizált interjúval kérdeztük ki, a beszélgetést hangfelvevővel rögzítettük. A kérdőív a MCsNyA. 1054 kérdésének mintegy ötödét tartalmazta, főként hangtani, alaktani és szintaktikai kérdéseket tettünk fel. A nyelvi rész mellett a kérdőív szociolingvisztikai összetevőt is magába foglalt, ebben a beszélők demográfiai adatai mellett a nyelvismeretükre, nyelv választási szokásaikra, nyelvi attitűdjeikre vonatkozó kérdések kaptak helyet.

Követéses vizsgálatunk arra a fő kérdésre kereste a választ, hogy egy olyan sajátos szociolingvisztikai helyzetben, mint a moldvai magyar nyelvű közösségeké, lehetséges-e azonosítani azokat a térbeliségükben értelmezhető folyamatokat, amelyek nyelvi-nyelvhasználati változásokkal járnak. A következő fejezetben először azt a vizsgálatunkat ismertetem, amely a MCsNyA. román nyelvi hatást

mutató adatait areális szempontból értelmezi, majd egy moldvai magyar hangtani változás térbeli vonatkozásait elemzem.

5. Két jelenség

A moldvai magyar nyelvjárások kutatásának megkerülhetetlen kérdése, hogy miként lehet a térbeliség szempontjait érvényesíteni olyan közösségek nyelvészeti vizsgálatában, amelyeknek a települése nem folytonos. A moldvai nyelvjárások kategorizációja ezt a kérdést főként településtörténeti szempontból veti fel. Ennek megfelelően a moldvai nyelvföldrajzi régiót hagyományosan két nagy egységre szokás bontani: a régebbi településű csángó és a Moldvában újabban megtelepült székely(es) részlegre. A kettő közötti köztes kategóriát alkotja a déli csángónak nevezett, Bákó környéki falvak nyelvjárása (az osztályozásról újabban lásd Péntek 2006). Ugyanakkor mind- eddig kevés vizsgálat foglalkozott ennek a tipológiának a jelentőségével az újabb nyelvi változások kapcsán. E fejezetben két nyelvi jelenséggel kapcsolatban elemezzük azok változásának térbeliségét: az egyik a román kölcsönszórétég arányával, a másik egy visszaszoruló hangtani jelenség változásával kapcsolatos.

5.1. Román kölcsönszók

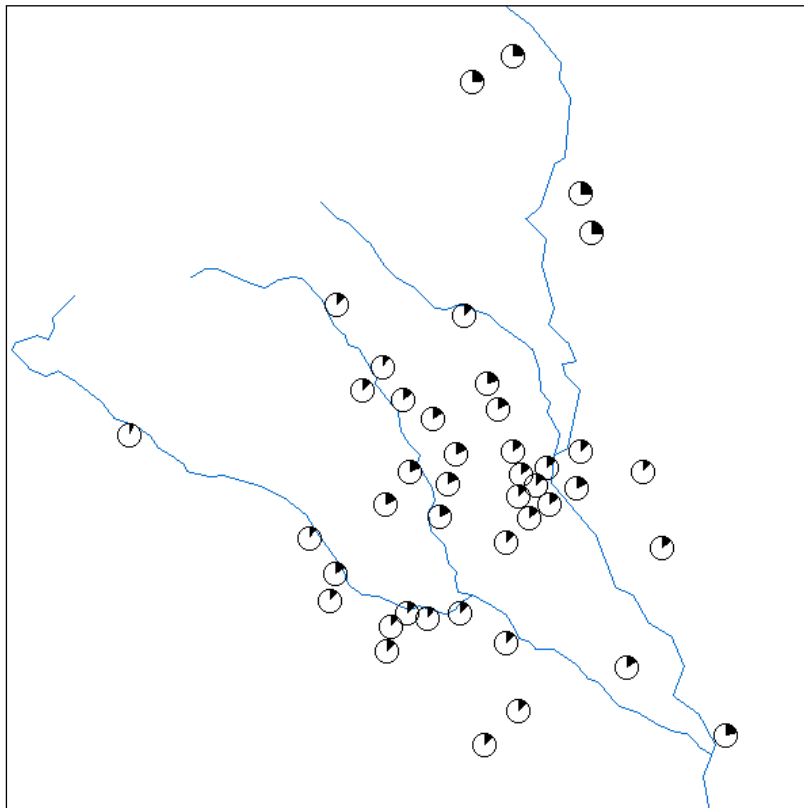
A román kölcsönszavaknak a moldvai magyar nyelvjárásokban betöltött szerepével számos kutatás foglalkozott (a korábbiak áttekintésére lásd Márton 1972; Szabó T. 1959; 1972; újabban pedig Benő 2004; Bodó–Eris 2004). Az egyes beszélőközösségek nyelvhasználatában előforduló kölcsönszórétég gyakorisági megoszlásában mutatkozó különbségeket saját kutatásunkban a nyelvi érintkezés intenzitásával összefüggésben vizsgáltuk.

Thomason és Kaufman (1988) a nyelvi érintkezés kimenetét a nyelvi érintkezés intenzitásával – a nyelvi kontaktusok általuk legfontosabbnak tekintett nyelven kívüli komponensével – összefüggésben tárgyalják. A következőket írják: „az érintkezés nagyobb intenzitása általában több kölcsönzést jelent, noha az attitűdök bizonyos mértékig [...] meggátolhatják a strukturális kölcsönzést. Az érintkezés nagyobb intenzitását vagy az átvevő nyelv beszélőire gyakorolt kulturális nyomást kiváltó fő tényezők a következők: az időtartam – kellően hosszú idő ahhoz, hogy a két nyelvűség

kialakuljon, és hogy az interferencia jelenségei kölcsönzéseké válhassanak; sokkal több átadó nyelvi beszélő, mint az átvevő nyelv beszélőinek száma; végül vagy az átadó nyelv beszélőinek politikai hatalma az átvevő nyelv beszélői felett, vagy pedig a vegyes házasságokból és/vagy más társas környezetben fellépő közvetlen érintkezés” (Thomason és Kaufman 1988: 72; lásd még Thomason 2001: 66). Ha e szempontokat a moldvai magyar–román kontaktusokkal kapcsolatban kívánjuk érvényesíteni, a magyar nyelvű közösségek közötti különbségeket két tényező alapján íratjuk le. Az egyik az érintkezés időtartama, a másik a közvetlen érintkezés gyakorisága. (Ezzel azt feltételezzük, hogy a román nyelv beszélőinek társadalmilag domináns helyzete a moldvai nyelvi tér-ségben homogén módon érvényesül – de meglehet, hogy az egyenmű hatásról szóló feltevést az alaposabb vizsgálat kétségbe vonná, és esetleg rámutatna a vizsgálatunk szempontjából is jelentős lokális különbségekre.) Mivel a közvetlen magyar–román nyelvi érintkezés nagyjából 50 évvel ezelőtti gyakoriságáról a kérdés feldolgozatlanságából adódóan nehéz lenne bármit is mondani, most csupán az érintkezés időpontjának szempontját veszem figyelembe, és ezt is a hagyományos nyelvjárási osztályozás alapján. Ennek megfelelően a legkorábban Moldvába kitelepült népesség nyelvjárásában, az északi csángóban várható a legtöbb román kölcsönszó, a legkevesebb pedig az újabb telepes közösségek, a moldvai székelyek nyelvjárásában. A kettő között helyezhetők el a déli csángó nyelvjárás román kölcsön-szórétégének gyakorisági mutatói.

A román kölcsönszók arányát az egyes településeken felvett összes atlaszadathoz képest (N = 40 285) az 1. térkép szemlélteti (a vizsgálat módszereit és eredményeit részletesen bemutatja Bodó 2007a). A moldvai magyar nyelvű közösségek nyelvváltozataiban a román nyelvi lexikális hatás vizsgálatunk szerint jelentős területi különbségeket mutatott. Eszerint a román kölcsönszók aránya csökkenő sorrendben négy nagyobb területi egységet rajzolt ki a régióban: a legnagyobb arányú a kölcsönzés az általam északi falvaknak nevezett egységben volt (e csoportba tartoznak az északi csángó nyelvjárást beszélő közösségek, de mellettük egy székely nyelvjárási közösség, Kalugarény is). A második egység a Tázló középső-alsó folyása menti falvak csoportja (ide csak székely nyelvjárást beszélő közösségek tartoznak). A harmadikat a Szeret mentén Bákótól délre fekvő falvak alkotják (Gyoszeny kivételével ide

sorolhatók a déli csángó falvak, de a velük érintkező székely nyelvjárási közösségek települései is). Az utolsó egység a Tatros alsó folyása mellett fekvő, kizárólag székely nyelvjárási településekből áll.

1. térkép
A román kölcsönszók aránya a MCsNyA. I–III. kötetében
településenként

Ami e kimutatásról összefoglalóan elmondható: a nyelvi érintkezés intenzitása szempontjából a kontaktusok időtartama alapján nem értelmezhetjük a román nyelvi lexikális hatás gyako-

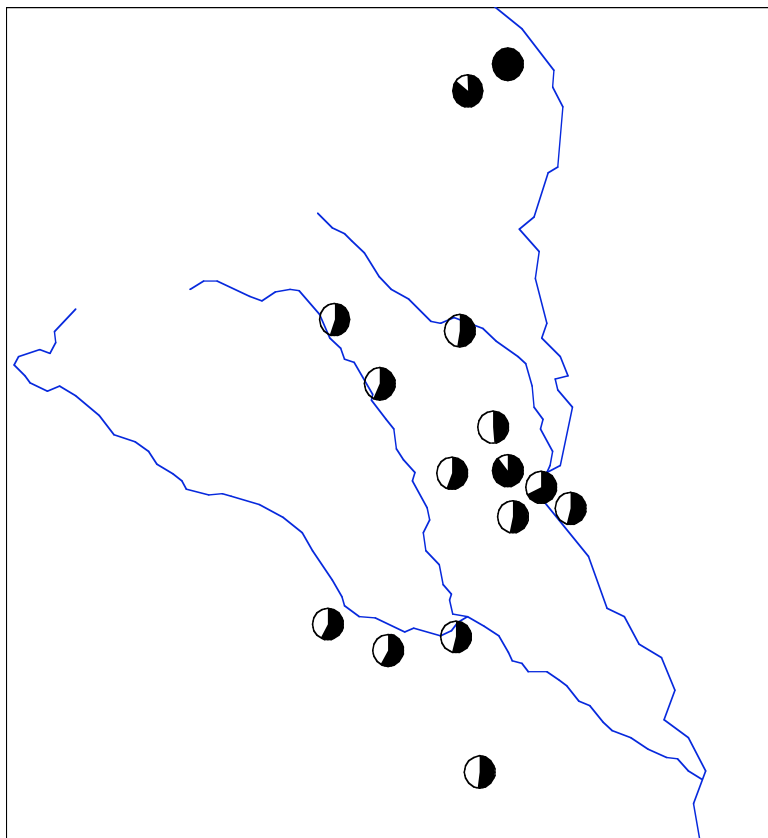
risági megoszlását Moldvában. A feltevéssel szemben az adatok a térbeli nyelvi hatásokról tanúskodnak, és ezek a hatások felülírják a magyar–román nyelvi érintkezés feltételezett mechanizmusait. Különösen feltűnő, hogy a Tázló menti székely nyelvjárási falvak román kölcsönszói arányai meghaladják a déli csángó nyelvjárási egységét, amelyek viszont nagyjából azonosak a környéki székely dialektust beszélő települések mutatóival. A román kölcsönszavak terjedését ennek megfelelően úgy értelmezhetjük a moldvai régióban, hogy a nyelvjárásközi érintkezések sok esetben felülírják a nyelvközi kontaktusokat. Hasonlóan a román kölcsönszavak terjedéséhez a következő fejezetben elemzendő hangtani jelenség is arra mutat példát, hogy a moldvai nyelvi változások értelmezésében az interdialektális nyelvi érintkezésnek az eddigi elemzésekhez képest nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk.

5.2. Az sz-elés változása Moldvában

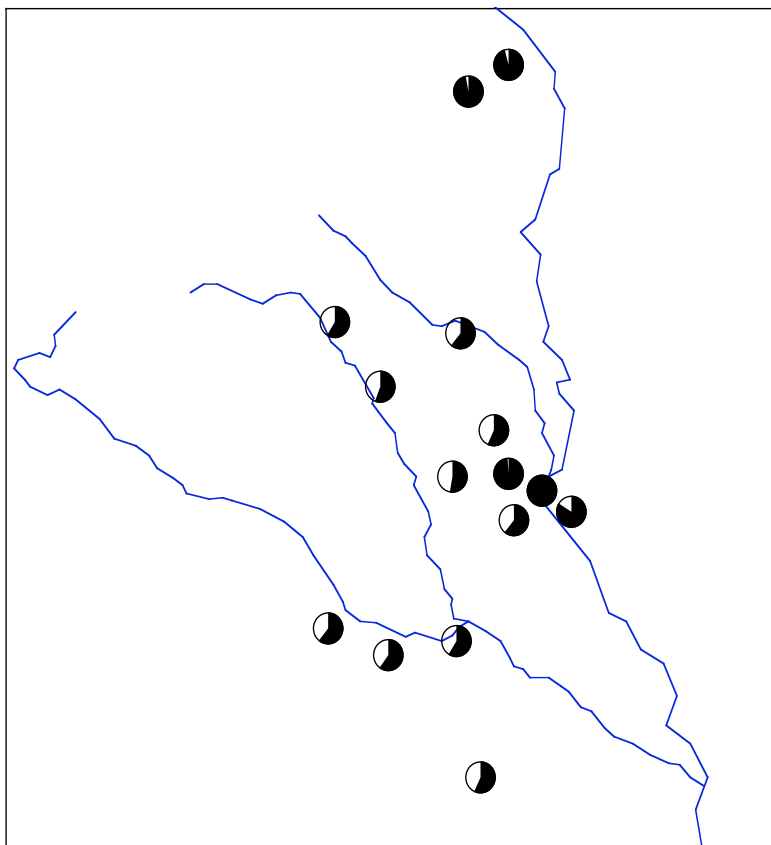
Az sz-elés sztereotipikus hangtani jelensége az északi és déli csángó (átmeneti) nyelvjárásoknak. Részét alkotja az általánosabb, „szelypelés”-nek nevezett nyelvjárási megfelelésnek a köznyelvi s, zs és cs és a nyelvjárási (előrébb képzett) sz, z és c között. A MCsNyA. kutatói az 1950-es években prognosztizálták a jelenség kihalását, és ennek okaként a moldvai székely nyelvjárásoknak a magyar köznyelv által (az akkor még rövid ideig meglévő magyar nyelvű iskolarendszer révén) támogatott hatását említették (Gálffy 1964a 1965: 268). Ugyanakkor érdekes módon az atlasz adatai a jelenség visszaszorulását nem rögzítették, ingadozó használatát is csak egy településen, Gyoszényban adatolták, de ott sem jelezték e nyelvi változatosság szociális kötöttségeit.

Az MCsNyA. követéses vizsgálatának 50 évvel későbbi adatai rámutatnak arra, hogy a korábbi atlasz kutatóinak megfigyelése helytálló lehetett: az sz-elés jelenségét változás érte az elmúlt fél évszázadban. Mint a 2. térképen látható, az sz-elés az 1950-es években háromféle megoszlást mutatott Moldvában. A teljesen fekete kör az atlasz adataiban a legtöbb sz hangot felmutató települést jelöli (ez Trunk volt), hozzá arányaiban igen hasonló mutatókat jelölnek a majdnem teljesen fekete köröcikkek az északi csángó Szabófalva és Kelgyest, valamint a déli csángó Bogdánfalva településén. A másik végletet a nagyjából félig fekete, félig fehér

körökkel szimbolizált települések jelölik, ezekben az sz hangnak a trunkihoz viszonyított aránya közel áll a köznyelvihez. A kettő közötti átmenetet Gyoszény adatai mutatják, itt az sz hang gyakorisága jóval meghaladja a moldvai települések többségének mutatóit, de nem éri el az északi csángó és a vele szomszédos déli csángó településeket. Az 1950-es évek nyelvi állapotához képest saját vizsgálatunk eredményei azt mutatják (lásd a 3. számú térképet), hogy az sz hang előfordulása már nem Trunkban a leggyakoribb, hanem Szabófalván, ezzel szemben éppen Trunk, továbbá mellette Gyoszény az a két település, ahol a korábbi nyelvállapothoz képest jelentősen visszaszorult e hang gyakorisága.

2. térkép
Az *sz* hang előfordulása a MCsNyA. adataiban

3. térkép

Az *sz* hang előfordulása az újabb moldvai gyűjtésben

Korábbi elemzésünkben kimutattuk, hogy az *sz*-elés visszaszorulása geolingvisztikai tényezőkkel állhat összefüggésben (Bodó 2007a). Az *sz*-ezés két településen is megfigyelt változása nem egymástól független folyamat. Míg a MCsNyA. 50-es évekből származó adatai alapján is valószínű, hogy Gyoszenyban már akkor előrehaladott állapotban volt az *sz*-ezés visszaszorulása, a Gyoszennyal szomszédos Trunkban zajló változásról azt feltételezhetjük, hogy a nagyobb presztízsű beszélőközösség tagjaival való

nyelvjárási érintkezés hatását mutatja. (A hatás érvényesülését minden bizonnyal elősegítette, hogy az 1970-es években a két település között megépült a Szeret folyó gátja, és a gáton átvezető út megkönnyítette a falvak lakói közötti érintkezést, amely korábban főképp vízi úton zajlott.) Ebben a folyamatban meghatározó lehet, hogy az sz-elés izoglosszája azon a peremterületen módosul elsőként, ahol a tömb többi településével való kapcsolat kevésbé intenzív, és innen terjed át a vele szomszédos településre. Ugyanakkor az sz-elő tömb másik peremén, a már nem sz-elő Kákovával mára egybeépült Nagypatakon a nyelvjárási jelenség továbbra is megmarad – ez feltehetőleg összefüggésben áll azzal, hogy Kákova és Nagypatak beszélői között a gyoszényi és trunki beszélőközösség közötti eltérő presztízsvizonyokhoz képest jóval kiegyenlítettebb viszony áll fenn. Ugyanakkor Gálffynak azt a feltevését, hogy az sz-elés visszaszorulásában a nyelvjárási érintkezés mellett a magyar köznyelvnek is szerepe lehet, adataink – figyelemmel a köznyelvnek az utóbbi évtizedekben érvényesülő szerepére a moldvai magyar nyelvhasználók körében – nem támasztották alá (Bodó 2007a).

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a két bemutatott nyelvi jelenség megoszlása egyaránt a történeti tényezők jelentőségét kérdőjelezte meg. Adataink azt mutatták, hogy a történeti szempontokat – a moldvai kitelepülés fennálló román–magyar nyelvi érintkezés intenzitásait vagy ezzel összefüggésben a moldvai nyelvjárási részleg jellegét – felülírták a nyelvi változás térbeli szempontjai. Ezek a jelenségek a moldvai magyar nyelv-használat beszélőközösségi szinten azonosított heterogenitását annak térbeli megoszlása alapján teszik értelmezhetővé.

A következő fejezetben azzal a kérdéssel foglalkozom, hogy lehetséges-e a moldvai anyagban – részletes történeti anyag híján – kizárólag a térbeli megoszlást vizsgálva azonosítani a nyelvi változást és annak kimenetét. Ezt a kérdést elsőként a MCsNyA. 1950-es években gyűjtött anyagának elemzésén szemléltetem, majd a szinkrón anyagból kikövetkeztetett változás megvalósulását újabb gyűjtésű adataink alapján tesztelem.

6. A moldvai magyar rokonsági terminológia változása

A rokonsági terminológia két alapvető jellemzőjét kell előzetesen megemlítenünk: az egyik a nagymértékű strukturáltsága, a másik – ezzel összefüggésben – a rendszer konzervativitása. E két tényező egyaránt hozzájárul ahhoz, hogy ezeknek a mikrorendszereknek a változását leginkább a valóságos időben ragadhatjuk meg. Ugyanakkor a továbbiakban arra mutatok rá, hogy már egy-egy nyelvi jelenség térbeliségének szinkrón megoszlása alapján is következtethetünk a változás eshetőségére, miközben ennek igazolása követésszerű vizsgálattal valósulhat meg.

A moldvai magyar rokonsági terminológiáról újabban Sárkány Mihály (2008) készített leírást (korábbi elemzésekre lásd Szabó T. 2001; Kósa-Szántó 1980; Lőrinczi 1980; egyetlen településről újabban lásd még Trunchi 2004a, 2004b). Sárkány elemzésének kiindulópontja az volt, hogy a moldvai magyar nyelvű rokonsági megnevezések rendszere nagy jelentőségű és jól dokumentálható változásban van. E változás a néprajzi megfigyelések szerint a falusi terminológiának a városivá válását jelenti, és a magyar nyelvterület különböző régióiban eltérő időben és eltérő intenzitással ment vagy megy végbe (Sárkány 2008: 322). A változás moldvai folyamata elsősorban az oldalági rokonsági viszonyokat érinti, de nem kapcsolható össze közvetlenül a moldvai családszerkezet megváltozásával. Ugyanakkor szerepe lehetett benne annak, hogy „igen sok román szó került a terminológiába, amelyek a magyar struktúrához képest fogalmilag eltávolítják az oldalagat a testvérek köréből” (Sárkány 2008: 329). A román nyelvi hatás viszonylag korán, már a 19. században kimutatható a moldvai rokonsági terminológiában, de Sárkány felveti azt a kérdést, hogy „miért csak [...] nagyjából 1900-ig következtek be nagy változások, és utána miért állt le román szavak további beépülése a rendszerbe” (i. h.), valamint hogyan jelenhettek meg újabb magyar nyelvi elemek, amelyek a „városi” terminológiába tartozóként mégsem változtatják meg a rendszer alapvetően „falusias” jellegét. Következő elemzésem a román nyelvi réteg egyik elemének változását mutatja be, és annyiban illusztrálja a Sárkány által felvetett problémát, hogy itt is az intenzívebb román nyelvi hatás elmaradása figyelhető meg, miközben a magyar nyelvi „városi” megfelelő terjedéséről kell számot adnunk.

A moldvai rokonsági terminológia egyetlen jelenségét vizsgálom meg, a másodfokú felmenő megnevezését. A MCsNyA. szerint a hímnemű vagy nőnemű nagyszülő megnevezésére Moldvában háromféle megoldás alakult ki. A 'nagyanyám' megnevezése az atlasz 120. térképlapja alapján történhet (a típusok leírását követően zárójelben a helyi alakok köznyelvisített változatát adom meg):

- (a) összetett szóval (*nagyanyám, nagymamám, vénmamám, öreganyám*),
- (b) képzett szóval (*anyóm, anyókám, mámóm, mámókám*), valamint
- (c) román kölcsönszóval (*bunám, bunikám*).

Ugyanígy a 'nagyapám' megnevezésére is e három megoldás azonosítható (MCsNyA. 119. térképlap):

- (a) összetett szóval (*nagyapám, nagytátám, véntátám, öregapám*),
- (b) képzett szóval (*apóm, apókám, apim*), valamint
- (c) román kölcsönszóval (*bunikum*).

Megjegyzendő, hogy periferikusan *nagyanyóm*, illetőleg *nagyapim, nagyapóm* alakok is előfordulnak Moldvában. Ezek az alakok egyszerre összetett és képzett szóként csak két településen jelennek meg, Lábnikban és Szaláncon (az utóbbi a MCsNyA.-ban Templomfalva névvel szerepel). Kis gyakoriságuk miatt e három adatot önkényesen soroltam be a képzett szavak közé, de ez a további érvelést nem befolyásolja.

A jelenkori nyelvhasználat vizsgálatához Sárkány Mihály (2008) adatgyűjtése három településről szolgáltat adatokat a rokonsági terminológiáról, az atlaszhoz képest jóval árnyaltabb képet adva egy-egy megnevezés használatáról. A számunkra érdekes 'nagyanya' és 'nagyapa' jelentésekről a következő adatokat jegyezte fel: Klézsén a *mámo, má móka, mamica, mámi, nagymámó, bunyika* alakok élnek a 'nagyanyára való hivatkozás' jelentésben, Somoskán és Szabófalván a *mámo*, az utóbbi településen a *nagymám* is, Pokolpatakon pedig az *anyóm* alak fordult elő. A 'nagyanyára való hivatkozás' jelentését Klézsén az *apó, apóm, nagypapa* fejezi ki, Pokolpatakon az *apóm*, Szabófalván a *nagytát, nattát* (Sárkány 2008: 315). Ha az adatokat a

nyelvi szerkezetek alapján, valamint nemi bontásban soroljuk fel, a következő kép rajzolódik ki a 'nagyanya' és a 'nagyapa' megnevezésének lehetőségeiről:

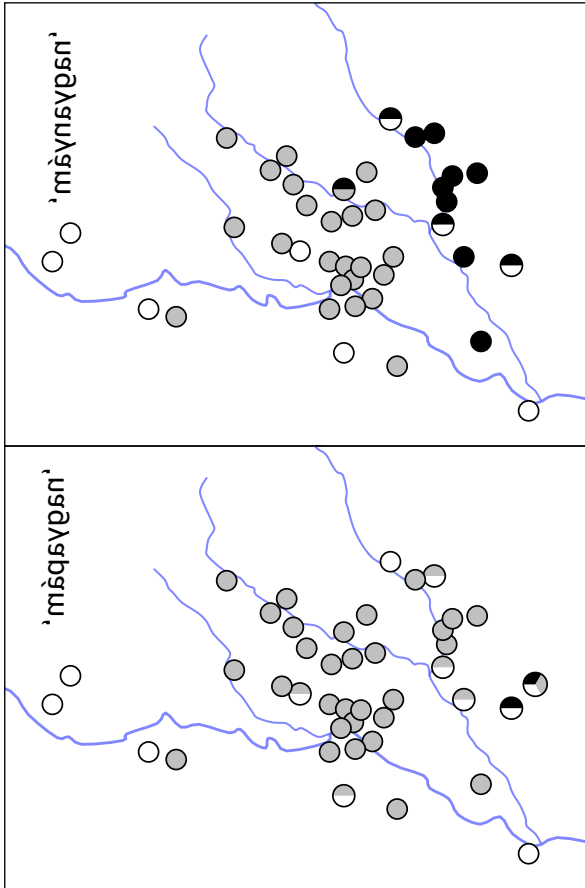
- (a) összetett szóval (*nagymám, nagymámó : nagypapa, nagytát ~ nattát*)
- (b) képzett szóval (*mámo ~ mámóka, mamica, mámi, anyóm : apó, apóm*)
- (c) román kölcsönszóval (*bunyika : Ø*).

Megállapíthatjuk, hogy mind az atlasz adatai, mind az újabb etnográfiai adatgyűjtés szerint a hím- és nőnemű nagyszülő megnevezésének lehetőségei szimmetrikusak egymással. (Egyedül a klézsei *bunyiká*-nak nincsen helyben 'nagyapa' jelentéssel Sárkány munkájában adatolt román eredetű megfelelője, azonban a néhány évvel később végzett atlaszgyűjtésünkben előfordul Klézséről *bunyik* adat.)

A térképlapok és az etnográfiai kutatás adatainak kategorizációja alapján tehát felvethetjük a kérdést, hogy a fenti megnevezési lehetőségek realizációinak térbeli megoszlása is egybeesik-e a 'nagyanyám' és a 'nagyapám' esetében. Feltételezzük, hogy éppúgy, mint a köznyelvben – erre lásd (Szépe 1972: 198) –, a hím- és nőnemű nagyszülő megnevezésének lehetőségei az egyes települések nyelvjárásában is azonos megoldást mutatnak, azaz a nyelvjárások rokonsági terminológiáját szimmetria jellemzi.

A MCsNyA. 120. és 119. térképlapját e szempontok szerint csoportosítva a 4. térképen látható jelenségtérképeket kaptuk (a szimbólumok alapjául szolgáló nyelvi adatokat feltüntető interaktív térképek itt érhetők el: http://geolingua.elte.hu/maps/mcsnya/mcsnya_hu.html). Összevetésük alapján elmondhatjuk, hogy a férfi és női nagyszülő megnevezésének típusa a moldvai régió nagy részén teljes megfelelést mutatott, azonban a nyelvterület déli tájain, a Tatros mentén jelentős különbségek voltak megfigyelhetők. Itt a 'nagyanyám' megnevezése többnyire román kölcsönszóval történt, míg a 'nagyapám' jelentést képzett szó hordozta. A jelenségre a MCsNyA. adatait elemezve Szabó T. Attila is felfigyelt: „[a] nagyapa jelentésű bunyik kölcsönszónál jóval gyakoribb, és ami feltűnőbb, éppen a viszonylag újabb Tatros-vidéki székelyes települések nyelvében szinte kizárólagos az ugyancsak románból kölcsönzött

bune és bunika, holott ezek közül az utóbbit a legrégebbi, évszázadok óta erős román nyeli hatásnak kitett északi csángó pontokon is csak szórványosan és csak a [...] magyar eredetű rokonságnevek egyikével-másikával párhuzamos használatban hallhatni” (2001: 129).

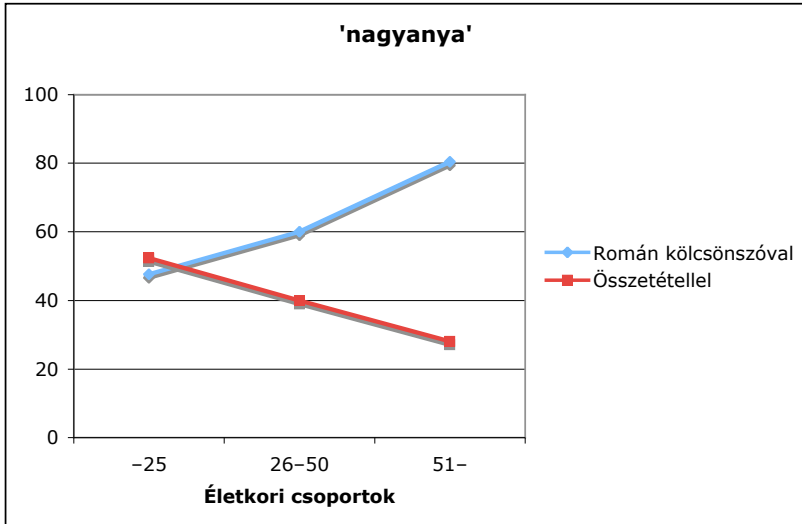
(feljebb köröcikk = szülőszereplés, szünye = képzett szó, fekete = román költőszó) (A magyar nyelvű megnevezések tíz százaléka az 1920-as években 4. ábrán.)

Feltehetjük, hogy a másodfokú felmenő megnevezésének az 1950-es években megfigyelt aszimmetriája csak időlegesen volt jelen a rokonsági rendszerben, és később a nagyanya és a nagyapa megnevezése egységessé vált. A változások jellemző iránya Moldvában

az egyre erősödő román nyelvi hatás, ennek megfelelően tehát azt feltételezzük, hogy a nagyszülők megnevezésének kiegyenlítődése a román kölcsönszó használatának a 'nagyapa' jelentésű szavakra való kiterjesztésével jár.

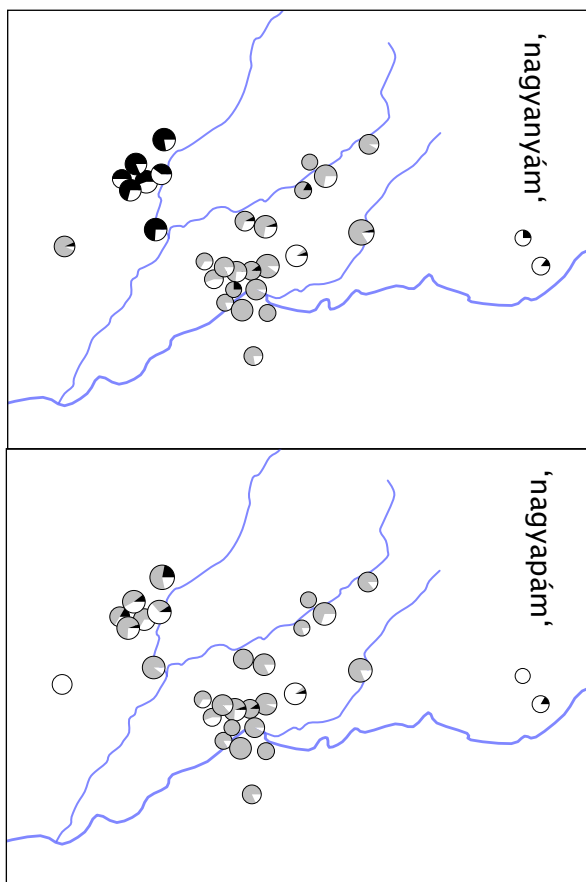
Az 5. térkép a 'nagyanya' és a 'nagyapa' megnevezésének három típusát falvanként mutatja be a 21. század első évtizedében. Mint látható, a feltevést az adatok nem igazolják: a 'nagyapa' jelentést a Tatros mentén élő beszélők csak elvétve fejezik ki román kölcsön-szóval, de a 'nagyanya' jelentésben is visszaszorult itt a román eredetű *bunika* használata. Ezzel együtt is elmondható, hogy a két nagyszülő megnevezésében kimutatott aszimmetria csökkent a két felmérés között eltelt évtizedekben, leginkább az összetett szavak megnövekedett gyakorisága révén.

Az adatok értelmezéséhez érdemes megvizsgálunk az egyes alakok használatának társas vonatkozásait. Két szempontot vizsgálok meg a továbbiakban: az egyik a beszélők életkora, a másik a Kárpát-medencei magyar nyelvű beszélőkkel való kapcsolata. Az első szempont alapján a Tatros menti falvakban élő beszélőket egységes csoportként kezelve a 6. és a 7. ábrán látható megoszlást kapjuk (ehhez a beszélők három korcsoportját, a 26 évesnél fiatalabbak, a 26–50 közöttiek és az 50-nél idősebbek korosztályát különítettem el egymástól). A 6. ábra a 'nagyanya' jelentést hordozó két fő típus, a román kölcsönszó és az összetétel korosztályonként megadott arányait mutatja. Az ábrán jól megragadható generációs különbségeket látunk: míg a *buniká*-t az 50-nél idősebb korosztály több mint háromnegyede használja, a középkorúaknak már „csak” háromötöde, addig a 26 évesnél fiatalabbaknak alig a fele. Ugyanakkor a szóösszetétel életkori megoszlása éppen fordított tendenciát mutat: minél fiatalabbak a beszélők, annál többen adtak meg nagyanya-típusú választ.

6. ábra

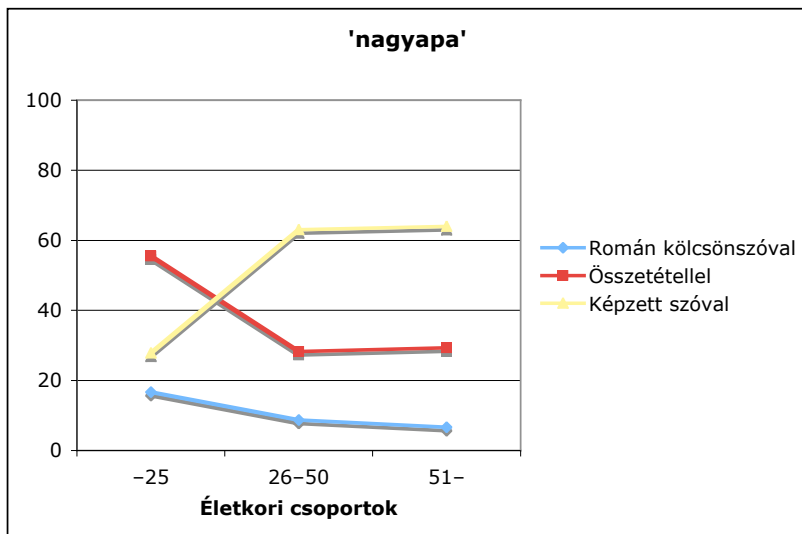
A 'nagyanya' megnevezésének korosztályos megoszlása a Tatros mentén

5. ábra

A nagyszülők megnevezésének típusai 2005–2007-ben

(fehér körcikk = szóösszetétel, szürke = képzett szó, fekete = román kölcsönszó)

7. ábra

A 'nagyapa' megnevezésének korosztályos megoszlása a Tatros mentén

A 7. ábra a 'nagyapa' megnevezésének életkori megoszlását szemlélteti. Látható, hogy jelentősebb változás a román kölcsönzó használatában nem lépett fel az egyes korosztályok között. Emellett azonban a 25 évnél idősebb korosztályok legtöbb beszélője által megadott *api* ~ *apó* típusú válaszok aránya a legfiatalabbak körében csak 28 százalékos, miközben náluk a nagy- előtagú összetételek a legjellemzőbbek. A két ábrát összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a másodfokú felmenő megnevezésének korábbi aszimmetriája az összetételek nagyobb arányú használatán keresztül számolódik fel, és a változás főképp a fiatalabb beszélők nyelvhasználatában jelenik meg.

Felvetődik a kérdés, hogy miért növekedett meg a fiatalok körében a szüleik, nagyszüleik korosztályában csak ritkán előforduló alakok használata. A Tatros mentén magyar nyelvű iskolák hiányában – az utóbbi néhány évben megindított magyarnyelv-oktatástól eltekintve – magyar köznyelvi hatással helyben nem számolhatunk. A kistrégióban széles körben elterjedt erdélyi

(székelyföldi) és magyarországi vendégmunka gyakorlata azonban a magyar nyelv más változataival való kontaktus eredményez, és ennek a nyelvi változásokban is kimutatható hatásai lehetnek. E szempont jelentőségét megvizsgálandó összehasonlítottam egymással a Tatros mentén és a Moldvában máshol élő adatközlőink mobilitásának mutatóit. Kérdőívünkben erre két kérdés vonatkozott, az egyik a magyarországi, a másik az erdélyi huzamosabb idejű vendégmunkára vagy tanulásra kérdezett rá. Ha azokat az adatközlőinket különítjük el a többiektől, akik dolgoztak vagy tanultak legalább egy évig Erdélyben (Székelyföldön) vagy Magyarországon, akkor a Tatros menti falvakban élő adatközlőink e csoportja az összes válaszadó 43 százalékát teszi ki. Tehát a régió dél-nyugati részein az általunk megkérdezett beszélők több mint kétötöde kapcsolatban van vagy volt Kárpát-medencei magyar nyelvű beszélőkkel. A Moldva egyéb kistájain élő adatközlőink körében ez az arány összesítve csak 33 százalék. Más szóval a Tatros menti falvak lakóinak más moldvai közösségeknél intenzívebb kapcsolatuk van a Kárpát-medencei magyar nyelvű beszélőkkel, és ez a kapcsolat a vendégmunkában való részvétel jellegéből adódóan főképp a fiatalabbak körében jellemző. Ez a különbség segít értelmezni azt a jelenséget, hogy a rokonsági terminológia általam vizsgált részében csak a Tatros mentén jelentkezik olyan változás, amely a nagyszülő megnevezésének a román nyelvi hatástól független alakulásáról tanúskodik. Emellett megemlítendő az a dialektológiai összefüggés is, hogy a Tatros mente falvaihoz legközelebb eső Kárpát-medencei kistrégyó, az Orbaiszék nyelvjárásaiban a nagyanya és nagyapa megnevezések élnek (RMNyA.); az orbai nyelvjárások beszélőivel való érintkezés, amely adatközlőink beszámolóit szerint az elmúlt évtizedekben folytonos volt a két régió lakosai között, jelentősen befolyásolhatta a Tatros menti székely nyelvjárás e mikrorendszerének alakulását.

7. Összefoglalás

A moldvai magyar nyelv három jelenségét, a román kölcsönszók arányát, az sz-elés visszaszorulását, valamint a rokonsági terminológia egy-egy elemének változását vizsgáltam meg a térbeliség szempontjából. E három jelenség közös jellemzője, hogy alakulásuk jelentős befolyásoló tényezője a térbeliség; a jelenségek

megoszlása elsősorban regionális összefüggéseikben válik értelmezhetővé, és ez a vizsgált esetekben a moldvai nyelvjárások történetiségénél meghatározóbb tényezőként volt jelen. Ugyanakkor a rokonsági terminológia vizsgálata alapján megállapítottuk, hogy a Tatos mentén a moldvai nyelvjárástörténet szempontjából „motiválatlan” (merthogy csak a székely nyelvjárási részlegben előforduló) román szókölcsönzés térbeli megoszlása alapján nyelvi változás prognosztizálható, valamint a moldvai atlasz követéses vizsgálatával e prognózis igazolására is kísérletet tehetünk. A rokonsági terminológia változásának elemzése arra mutatott rá, hogy a közösségi vizsgálat is alkalmas lehet a nyelvi változások valóságos időben zajló folyamatainak azonosítására és leírására.

Irodalom

- BENŐ ATTILA 2004. Kölcsönszóhasználat, kódváltás a moldvai kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban. In KISS JENŐ szerk. 23–36.
- BODÓ CSANÁD 2007a. Követéses geolingvisztikai vizsgálat Moldvában. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk. *V. Dialektológiai szimpozion. (Szombathely, 2007. augusztus 22–24.)* 8–16. Szombathely. 37–47.
- BODÓ CSANÁD 2007b. A moldvai magyar nyelvjárások román kölcsönszórétégeinek területisége. In: BENŐ ATTILA – FAZAKAS EMESE – SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk. *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére.* I. kötet. Kolozsvár. 160–174.
- BODÓ CSANÁD – ERIS ELVIRA 2004. A román kölcsönszók használata két moldvai beszélőközösségben. In: KISS JENŐ szerk. *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében.* MNyTK. 221: 67–96.
- BODÓ CSANÁD – VARGHA FRUZSINA SÁRA 2007. *Jelenségtérképek A moldvai csángó nyelvjárás atlaszából.* ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. Budapest.
- BODÓ CSANÁD – VARGHA FRUZSINA SÁRA 2008. Régi nyelvatlaszok – új módszerek. Nyelvtechnológiai eljárások a nyelvföldrajzban. *Magyar Nyelv* 104: 377–392.
- BURA LÁSZLÓ 1986. A moldvai csángó nyelvjárás a-zása. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Dialektológiai Tanszéke. *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok* 28. Budapest.

- GÁLFFY MÓZES 1964a. A moldvai csángó nyelvjárás hangrendszere. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 8: 31–44.
- GÁLFFY MÓZES 1964b. A moldvai csángó nyelvjárás mássalhangzó-rendszere. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 8: 157–167.
- GÁLFFY MÓZES 1965. A moldvai csángó nyelvjárás fonéma-variáns rendszere. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 9: 257–269.
- IVÁCSONY ZSUZSA 2005. Mondattani és szövegtani vizsgálat a moldvai csángó nyelvjárásban. In: KINDA ISTVÁN – POZSONY FERENC szerk. *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban*. Kolozsvár. 308–335.
- KÁDÁR EDIT 2007. Az ige–igekötő szórend csángó beszélt nyelvi szövegekben. In: MATICSÁK SÁNDOR szerk. (JANKOVICS JÓZSEF – KOLLÁTH ANNA – NYERGES JUDIT – PÉNTEK JÁNOS társszerkesztőkkel) *Nyelv, nemzet, identitás*. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) nyelvészeti előadásai. I. kötet. Nemzetközi Magyarisztantudományi Társaság. Budapest–Debrecen. 61–80.
- KÁDÁR EDIT – NÉMETH BOGLÁRKA 2009. Predikatív határozói igeneves szerkezetek csángó beszélt nyelvi szövegekben. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk. *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 2009. 189–212.
- KISS JENŐ szerk. 2004. *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. MNyTK. 221. Budapest.
- LABOV, WILLIAM 2001. *Principles of Linguistic Change: Social Factors*. 2. kötet. Malden, USA – Oxford, U.K.
- MÁRTON GYULA 1972. *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest.
- MÁRTON GYULA 1974. *Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban*. Bukarest.
- MCsNyA. = GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA szerk. 1991. *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I–II. kötet*. (A kiadás előkészítői: MURÁDIN LÁSZLÓ – PÉNTEK JÁNOS) MNyTK. 193. Budapest.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 1965. Az ly hang a moldvai csángó nyelvjárásban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 9: 79–98.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 2004. Két területmegosztó hangjelenség a moldvai csángóban. In: KISS JENŐ szerk. 167–179.

- PÉNTEK JÁNOS 2004. A moldvai magyar nyelv szótára – elvek és problémák. In: KISS JENŐ szerk. 180–196.
- PÉNTEK JÁNOS 2006. A belső tagolódás kérdése a moldvai magyarban a szóföldrajz alapján. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 50: 31–55.
- RMNyA. = MURÁDIN LÁSZLÓ (gyűjt.) és JUHÁSZ DEZSŐ szerk. 1995–2010. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–XI.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- SÁRKÁNY MIHÁLY 2008. A moldvai csángó magyarok rokonsági terminológiája. In: ILYÉS SÁNDOR – PETI LEHEL – POZSONY FERENC szerk. *Lokális és transznacionális csángó életvilágok.* Kolozsvár. 313–332.
- SZABÓ T. ATTILA 1956/1980. Elavult, halódó és élő kicsinyítő-becéző képzők a moldvai csángó nyelvjárásban. In Uő. *Nép és nyelv.* Bukarest. 102–165., 652–655.
- SZABÓ T. ATTILA 1959. A moldvai csángó nyelvjáráskutatás története. *Magyar Nyelvjárások* 5: 3–41.
- SZABÓ T. ATTILA 2001. A moldvai csángó nyelvjárás szókincse. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 45: 125–132.
- SZÉPE GYÖRGY 1972. A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdése. In: TELEGDÍ ZSIGMOND – Uő. szerk. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VII.:* 181–199.
- TÁNCZOS VILMOS, é. n. [1999.] A moldvai csángók lélekszámáról. In: POZSONY FERENC szerk. *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkből.* H. n. [Bp.]. 7–32.
- TÁNCZOS VILMOS 2004. A moldvai csángók nyelvészeti kutatása (1945–2004). In: KISS JENŐ szerk. 2004: 208–85.
- THOMASON, SARAH GREY – TERRENCE KAUFMAN 1988. *Language Contact, Creolization and Genetic Linguistics.* Berkeley.
- THOMASON, SARAH GREY 2001. *Language Contact: An Introduction.* Edinburgh.
- TRUNCHI PÉTER 2004a. Rokonsági viszonyok elnevezése a csángóknál. *Csángó Tükör* 2(7): 15.
- TRUNCHI PÉTER 2004b. Rokonsági viszonyok elnevezése a csángóknál. *Csángó Tükör* 2(8): 15.

ÚTON A HÁROMSZÉKI NYELVATLASZ INFORMATIZÁLÁSA FELÉ

Cs. Nagy Lajos

Székelyföld (az egykori Magyar Autonóm Tartomány) nyelvjárásának a gyűjtését Gálffy Mózes és Márton Gyula vezetésével 1954-ben kezdték meg a kolozsvári nyelvészeti tanszék munkatársai. Márton Gyula 1969-ben egy, a romániai magyar nyelvjárás kutatást összefoglaló tanulmányában a további dialektológiai kutatásokat motiváló tényezők között első helyen emeli ki a fölzárkózás szükségességét a külföldi nyelvöldrajzi vizsgálatok színvonalához. Természetesen nagyra becsüli a korábbi eredményeket, azok azonban elmaradtak az Európa-szerte folyó nyelvjárás kutatásoktól. Ezt a hiányosságot fölismerve Márton Gyula a következőket írja: „... az 1944. augusztus 23-a után kialakult kedvezőbb körülmények közt arra törekedtünk, hogy – nyilvánvalóan szervesen beilleszkedve a romániai nyelvtudományi törekvésekbe – erőnket a fenti [nyelvjárás kutatás – magyarázat tölem Cs. N. L.] kutatási területekre összpontosítsuk, évtizedekig tartó, tervszerű munkával behozzuk a lemaradást, felcsatlakozzunk módszertani szempontból és az elért eredmények mennyisége szempontjából egyaránt a dialektológia korszerű igényeihez, színvonalához. Elsőrendű feladatunknak a romániai magyar nyelvjárások nyelvöldrajzi felvételezését tekintettük” (Márton 1969: 206). A székely nyelvjárás atlaszának az anyagából három nyelvatlaszt szerkesztettek: Csík és Gyergyó atlasza (1968), Háromszék atlasza (1969), Udvarhelyszék atlasza (1972). Ezek az atlaszok most is kéziratos formában vannak. (Megjegyzendő, hogy ezeken kívül ugyanők további hat tájnyelvi atlasz anyagát gyűjtötték össze Erdélyből, melyek még szintén kiadatlanok.)

Kolozsvári vendégtanárságom idején az említett három atlasz anyagát tüzetesen átnéztem, s a 709 lapot tartalmazó háromszékit tar-

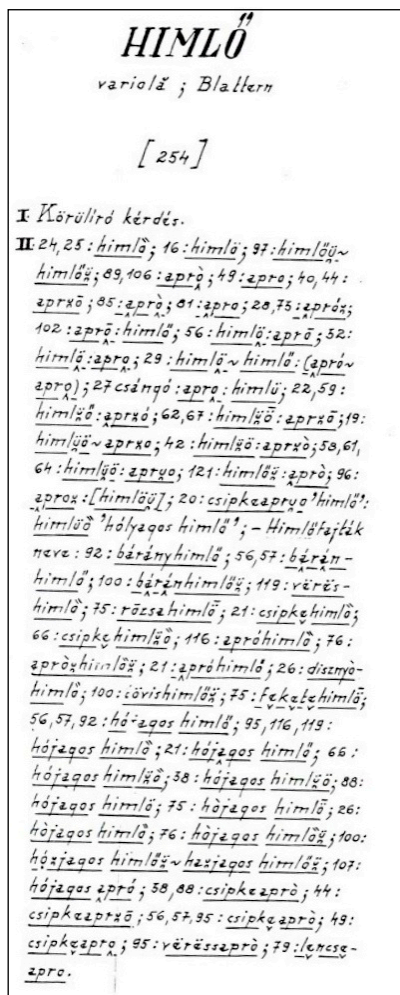
tottam a belátható időn belül megjelentethetőnek, ezért azt fénymásoltattam. Számítógépes nyelvátlaszkészítés címmel a 2004–2005. tanév második félévében hirdetem meg egy tanegységet, melynek keretében hallgatóim közreműködésével kezdtük meg az atlaszkészítést.

Eleinte papírváltozatban (A romániai magyar nyelvjárások atlasza és a Szilágysági nyelvátlasz mintájára) és mellette digitális lemezen történő közzétételben gondolkoztam. 2005 februárjában Kiss Jenő tanár úron keresztül kapcsolatba kerültem Vékás Domokossal, aki hamarosan meggyőzött az informatizált változat előnyeiről. Vékás Domokos a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvész-kongresszuson elhangzott előadásom (Budapest, 2004. augusztus 30-án) és más publikációim alapján azt javasolta, hogy az adatrögzítési feladatokra összpontosítsunk, azok alapján már a későbbiekben a térképlapok is elkészíthetők lesznek.

A Háromszéki atlaszból közel 300 szócikk a Székely nyelvföldrajzi szótárnak is egyben szócikke. Ezek már jó minőségben informatizálva vannak. A feladat világosan adódik: informatizálni kell a hiányzó szócikkeket (térképlapokat). Az informatizálás megtörténte után a papíratlaszt papírváltozatban is el kell készíteni. A dialektológiai kutatások múltját és jelenét átgondolva csak olyan technológiával érdemes dolgozni a jövőben a jövő dialektológusai és a nyelvészet más területein működők (például elméleti nyelvészek, nyelvtörténészek, általános nyelvészek stb.) számára, amely a kutatók idejének és energiájának a sokkal hatékonyabb felhasználását teszi lehetővé. Az informatizált adattárak ugyanis integrálhatóvá válnak más informatizált adatbázisokkal. A következő évtizedekben az így elkészült korpuszokat még sokoldalúbban hasznosíthatják a mind több funkcióra képes szoftverek. Meggyőződésem, hogy ha energiát fektetünk egy korábbi kéziratos nyelvátlasz, jelen esetben a Háromszéki atlasz vagy egy teljesen új gyűjtésű nyelvátlasz (például Medvesalja atlasza) kiadásába, akkor mindenképp a tudomány érdekeire kell tekintettel lennünk. Csak akkor válhatnak a több mint fél évszázada gyűjtött székelyföldi atlaszok és más atlaszok is a tudomány közkincsévé, ha korunk technikai színvonalának megfelelő, minél könnyebb hozzáférési lehetőséget biztosítunk elérésükhöz. Végső célunk tehát a Háromszéki atlasz informatizált változatának, majd az azon alapuló papírváltozatának az elkészítése.

A következőkben ismerkedjünk meg a kéziratos Háromszéki atlasz legfőbb jellemzőivel. A székelyföldi gyűjtés ponthálózata abszolút sűrűségű. A háromszéki 108 településre kiterjedő tájnyelvi atlasz a nyelvjárás legjellegzetesebb tulajdonságait mutatja be, különös tekintettel a nyelvjárási sajátosságok és a nyelvjárások elhatárolására, valamint a nyelvjárások belső tagolódására, a kisebb tájnyelvi egységek körülhatárolására.

A több mint 700 lapos – 1-től 436-ig számozott, a, b, c, d lapokkal kiegészített – kézirat fekvő formátumú A/3-as méretű pauszpapírra készült. A méretnek köszönhetően a Jakab Ilona által kézzel írt (rajzolt) adatok jól olvashatók, és egyértelmű a helyhez kötésük. A térképlap bal felső sarkában található a címszó, alatta egymás mellett a román és a német nyelvű értelmezés, valamint a térkép száma (lásd az 1. és 2. számú ábrát).

1. ábra
Háromszék atlasza: a térképről leszerült
adatok

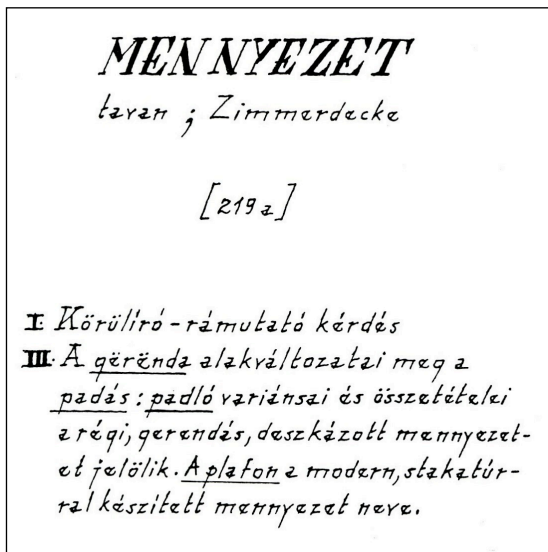
	apró 116		
1/0	apró ~ apró : < himlő > 113		apró 109
	apró ~ apró 111	110 himlő: apró ~ apró	
	apró 107	108 apró: himlő	103 apró ~ apró ~ apró
himlő ~ himlő: apró ~ apró		105 himlő: apró ~ apró	
himlő ~ himlő: apró ~ apró	23	apró: himlő 88	104 apró ~ apró ~ apró: < himlő >
	33 apró: himlő		87 himlő ~ himlő ~ himlő: < apró >
	94 himlő ~ himlő: apró ~ apró	apró ~ apró: himlő 86	
	95 himlő ~ himlő: apró	92 himlő: apró ~ apró	
apró ~ apró: csipke apró		84 himlő ~ himlő: (apró ~ apró)	
80 apró ~ apró: himlő		apró: himlő ~ himlő	
ke apró: himlő	85 apró ~ apró: himlő ~ himlő		
	70 himlő: apró ~ apró ~ apró	65 apró ~ apró ~ apró: himlő	
	71	66 himlő apró ~ apró	
55 himlő ~ < himlő >: apró ~ apró		68 apró ~ apró: < himlő ~ himlő ~ himlő >	
1/0: csipke apró			
	apró 48	47 himlő ~ himlő: apró ~ apró	
		46 himlő ~ himlő: himlő: apró ~ apró	60 apró: < himlő >
himlő: (apró) 32		46 apró: csipke	
~ himlő: apró	34 himlő: apró		43 himlő: apró
apró ~ apró 30		39 apró: himlő: csipke	37 himlő: (apró)
apró: < himlő > 17	35 himlő: (apró)	38 himlő ~ himlő: apró	
himlő: apró		36 apró ~ apró	
apró ~ apró ~ himlő ~ himlő	18 apró		21 himlő ~ < himlő >: apró ~ apró
	apró 15		

2. ábra

Háromszék atlasza: részlet

A lapok bal oldali negyedében a címszóhoz, illetve egyes kutatópontokhoz kapcsolódó kiegészítések, magyarázatok olvashatók. A mennyezet [219b] térképén (lásd a 3. számú ábrát) például a következő kiegészítés szerepel: „A gerenda alakváltozatai meg a padlás : padló variánsai és összetételei a régi, gerendás, deszkázott mennyezetet jelölik. A plafon a modern, stukatúrral készített mennyezet neve”. E megjegyzés néprajzi szempontból igen lényeges: a

mennyezet kialakítására utal. A térképlap tanúsága szerint a Fekete-
ügy mentén, valamint tőle keletre, délkeletre domináns lexikai
változat a *gerenda*, *padlás*, *felsőpadlás* ezek alak- és ejtés-
variánsaival együtt. Mellettük „újabb alak” minősítéssel elvéve
fordul elő a *plafon*.

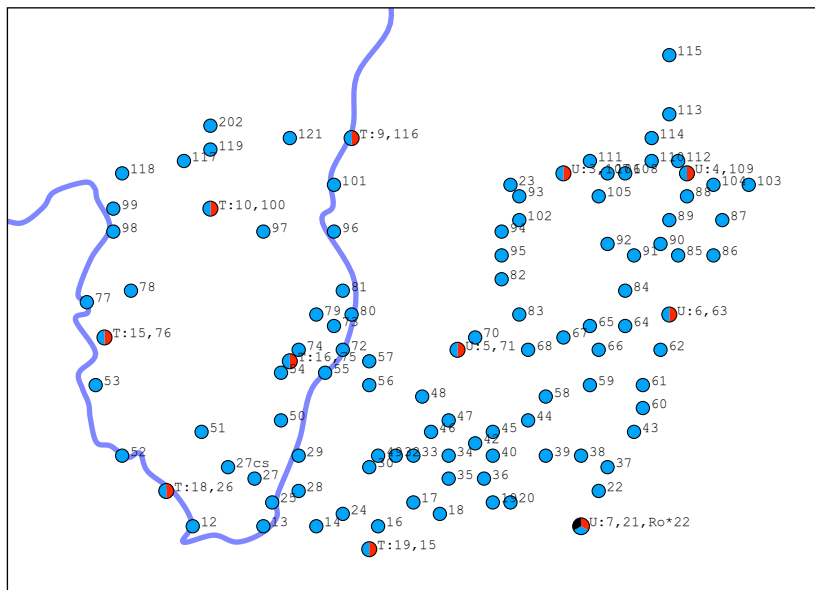
3. ábra

Háromszék atlasza: kiegészítés az adatokhoz

Az egyes lapok további háromnegyed része maga a szóföldrajzi
térkép.

A kutatópontok számát tekintve a háromszéki területet érintő
nyelvatlaszok közül A magyar nyelvjárások atlasza a legszegényebb.
Az atlasz munkatársait ugyanis erősen korlátozták, sokszor
megakadályozták az anyaggyűjtésben. Háromszék területéről mind-
össze egy kutatópontról, Zágomból (Ro-22) sikerült adatokat gyűjte-
niük, s egész Erdély területéről is összesen csupán 22 településről. A
magyar nagyatlasz erdélyi adatai csak a globális tájékozódást teszik
lehetővé, de arra már nem alkalmasak, hogy az erdélyi nyelvjárások
tipizálását el lehessen végezni rajtuk. Erre lesz kiváló eszköz
Murádin László atlasza, A romániai magyar nyelvjárások atlasza, ha
az utolsó, 11. kötete is megjelenik. Ebben az atlaszban 9 háromszéki

település szerepel kutatópontként: Magyaró (G: 1), Bölön (T: 15), Árapatak (T: 18), Bikfalva (T: 19), Kézdióvár (U: 3), Kézdialmás (U: 4), Dálnok (U: 5), Gelence (U: 6), Zágon (U :7) (lásd a 1. számú térképet). Ezek a kutatópontok Háromszék különböző részein vannak, így megbízható támpontot jelentenek az adatok alaposabb következtetések levonására is.

1. térkép

A magyar nyelvjárások atlasza (fekete), A romániai magyar nyelvjárások atlasza (piros) és Háromszék atlasza (kék) kutatópontjai

Az adatbevitel lehetőségei

a) Szólistás bevitel esetén az adatainkhoz rendeljük hozzá a kutatópontokat. Ekkor azonban – ha több adat is van – elvész a kutatóponthoz tartozó adatok egymás közti sorrendje, e sorrend a térképgeneráláskor esetleges lesz. Az adatbeírásos atlaszokban több adat esetén az adatok közlésének a sorrendi szabályait is előre megállapítják. Például a gyűjtőcédulák alapján gyakorisági szempontot érvényesítenek az atlasz szerkesztői, s a legtöbbször előforduló adatot helyezik az első helyre.

b) Kutatópontokhoz tartozó adatrögzítéskor a térképen a kutatópontok emelkedő számsorrendjében haladva (ez a háromszéki esetben délről északra) leolvassuk az adott kutatóponthoz tartozó adato(ka)t, a szám alapján megkeressük a sablonban a helyét/helyüket, majd a mellékjelekre is ügyelve pontosan beírjuk őket. A térképen ceruzával jelezzük, hogy az adott kutatópont már rendben van.

Az adatok beírásához mindkét módszer kipróbálása után a b) adatbeviteli eljárást választottuk. Két indoka volt ennek. Az egyik a hitelesség biztosítása: a térképek generálása esetén se változzék meg az adatok eredeti sorrendje. A másik pedig gyakorlati jellegű: ezzel a módszerrel rövidebb idő alatt pontosabb munka végezhető. Ugyanis az a) variáció esetében előbb célszerű a térképekről kigyűjteni külön A/4-es lapokra az azonos adatokat, egyúttal azonos jellel megjelölni (például valamilyen színnel) a térképen a kimásoltakat, majd a kigyűjtött adatok mellé írni a kutatópontok számát. Ezzel elkészült a lista. Itt az első hibázási lehetőség, mert a sok adatot tartalmazó térképek esetében akár több alak- vagy ejtészváltozat is kimaradhat. Tehát már ebben a fázisban a listázást követően be kell iktatni egy ellenőrzést, majd pedig az adatbevitel után is. A kutatópontonként történő adatrögzítés esetén értelemszerűen csak a második ellenőrzésre van szükség.

8. Mi történt eddig?

1. 2005-ben Vékás Domokos jóvoltából kaptunk 3 régi Macintosh gépet, s rajtuk kezdtük el a Vargha Fruzsínától és Vékás Domokostól megkapott Bihalbocs programmal az adatrögzítést, de különböző okok miatt mégis igen lassan, nehézkesen ment a munka.

Közben kiválogattam a Székely nyelvföldrajzi szótárban megjelent 278 címszó térképlapjait a kötegből, majd kinyomtattam az informatizált szótár megfelelő címszavainak szöveges fájljait, (lásd az 5. számú ábrát) s a hallgatók közreműködésével összevetettük őket a térképlapokkal. Ennek az ellenőrzése a korpuszgyejesítés folyamatának első lépése lesz.

A térképeken található adatokkal kiegészítették a nyelvföldrajzi szótár adatlistáját. Még elvégzendő ennek a 278 térképnek az egyesítése a számítógépben.

/*	46.
SzNyFSz Háromszék	47.
Címző:bivalyborjú [71]	48. bocș
Megjegyzések jönnek:	49. bocș
*/	50. bihálbocs, bocș
12. biájbocs	51.
13. biválbocs	52. bihálbocs
14. bihálbocs	53.
15.	54. bihálbocs
16. biválbocs	55. bocș
17. bocș	56.
18. bocș	57. biválbocs, bihalbocs, biválbocs
19. bihálbocs	bihálbocs, bocș
20. bihálbocs	58. bocsocska
21. biválbocs, bihájbocs	59. bihálbocs
22. bihájbocs	60. biválborjú
23.	61. bihájbocs, [biválbocs]
24. bocș	62. bihájbocs
25. biválbocs	63.
26. bivalbocs	64. bihájbocs
27. bihálbocs	65. bihájbocs
27cs.	66. bocș
28. biválbocs	67. bihalbocs
29. bivájbocs, bivájbocs	68. biválbocs
30. bocș, bihálbocs, biválbocs, bivájbocs	70. bocș, biválbocs
32. bihájbocs, bivájbocs, bivájbocs	71.
33. biálbocs	72. biválbocs
34. bocș	73.
35. bocș	74. bihálbocs
36. bocș	75. bihálbocs, bocș
37. biválbocs	76. bihálbocs, bocș, biválbocs
38. biválbocs, bihájbocs, bocș	77. bihálbocs
39. bivalbocs	78. bihálbocs
40. bihájbocs	79. bihálbocs
42.	80. biválbocs
43. bihájbocs, bihálbocs	81. bihálbocs, biválbocs
44. bivájbocs, bivájbocs, bivájbocs	82.
45. bocș	83. bocș

5. ábra

A Székely nyelvöldrajzi szótár és Háromszék atlasza egyesített adatlistája

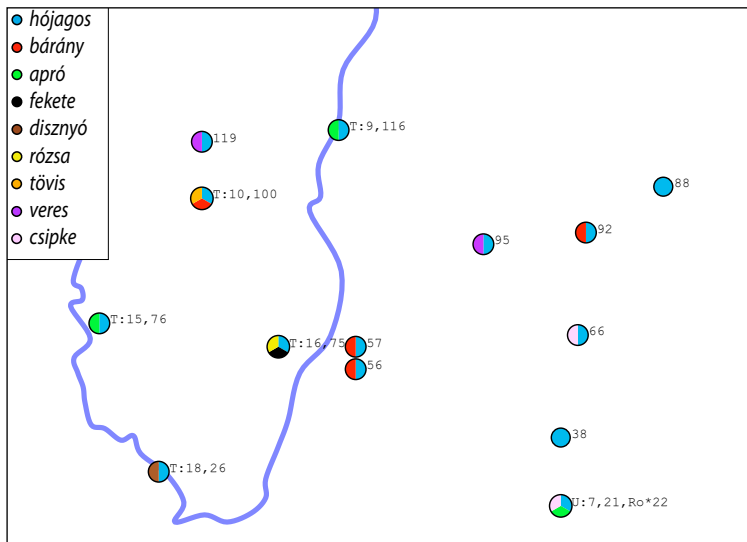
2. 2007 elejétől jelentősen fölgyorsult a térképek adatainak gépi rögzítése, mert áttértünk Vargha Fruzsina és Vékás Domokos segítségével a Fru 14W font használatára, mely Microsoft Word 6 szövegszerkesztővel, megfelelő sablonon (template) alapuló dokumentumokban használható. A létrehozott („doc” kiterjesztésű) fájlok konverzió után lesznek felhasználhatók a Bihalbocsban. A konverzió egyben javításokat is végez majd. A hallgatók ezek után – a Word 6.0 telepítését követően – otthon a saját PC-jükön tudtak dolgozni a megújított adatbeviteli útmutató alapján. A 431 térkép anyagának számítógépbe vitele és első ellenőrzése a speciális program segítségével két évet vett igénybe.

Hátra van a teljes adatbázis egyesítése és megszerkesztése, utolsó ellenőrzése, valamint a szükséges tájékoztatók elkészítése. Ebbe a munkába azonban hallgatókat ilyen tömegesen már nemigen lehet bevonni. Eddig a gépi adatrögzítésben összesen 141 hallgatóm vett részt lexikológiai, nyelvföldrajzi speciálkollégiumok keretében. Ezúton is köszönöm a munkájukat.

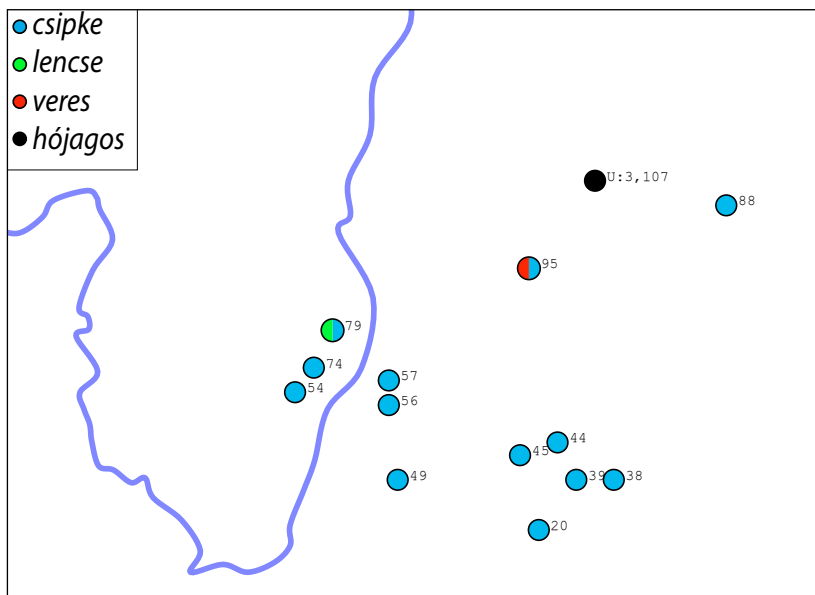
A következőkben vessük össze a Székely nyelvföldrajzi szótár és a Háromszéki atlasz anyagát. A *himlő* első térképén azokat a pontokat, amelyeken adattöbblet van az atlaszban a szótárhoz képest, pirossal jelöltük. Ahol nincs változás, azok a kutatópontok sárga színűek (lásd a 2. számú térképet). A 2. térképen csak a diftongusokban mutatkozó eltérést szemléltetjük. Azokon a pontokon, ahol a kettőshangzók kevésbé nyomatékos eleme emelt vagy lebegő, kézzel látszanak a különbségek (lásd a 3. számú térképet).

Az informatizált adattár szinte megszámlálhatatlan fölhasználási lehetősége közül nézzünk meg egyet. Azt a kérdést tesszük föl, milyen a *himlő*? Megnézhetjük a Székely nyelvföldrajzi szótár korpusza alapján és Háromszék atlasza alapján is. Most ez utóbbi alapján nézzük meg (lásd a 2. számú térképet). A fogalom megnevezési rendszerének tagoltságát, a lexikai változatok térbeliségét azonnal láthatjuk. A főváltozat a *hójas*, a többi lényegesen kisebb előfordulású. A *hójas* előtagú önállóan két településen van (38. Páké, 88. Nyújtód), egy másik előtaggal áll másodmagával (66. Petőfalva – *csipke*-, 57. Fotos, 92. Kézdivásárhely – *bárány*-, 95. Ikafalva, 119. Nagybacon – *veres*-, 26. Árapatak – *disznyó*-, 76. Bölön, Bükkszád – *apró*-), két előtaggal találjuk harmadmagával (21. Zágon – *csipke*-, *apró*-, 100. Szarazajta – *bárány*-, *tövis*-, 75. Köröspatak – *rózsa*-, *fekete*-). Háromszék atlaszában egy

kutatóponttal többről van adat. A himlőt *aprónak* is mondják. Azt is megkereshetjük, hogy milyen az *apró* (lásd a 3. számú térképet). A *csipke*- előtagú a főváltozat, a többi 1-1 előfordulású. A főváltozat a terület délkeleti részén (20. Feldoboly, 38. Páké, 39. Barátos, 44. Telek, 45. Lécfalva stb.) és a középső falvakban (49. Angyalos, 54. Árkos, 56. Martonos, 57. Fotos, 74. Kálnok) fordul elő.

2. térkép
Háromszék atlasza: a *himlő* megnevezései

3. térkép
Háromszék atlasza: az *apró* 'himlő' jelzői
előtagjai

A Háromszéki atlasz informatizált változatának elkészültével az eddiginél jóval nagyobb lehetőség nyílik majd a magyar nyelvjárások tüzetesebb vizsgálatára, egy fehér folttal kevesebb lesz a magyar dialektológiai térképen. Ma is érvényesek Gálffy Mózses és Márton Gyula szavai: „Értékes tanulságokat várunk a székely nyelvjárások tanulmányozásától az általános nyelvészet szempontjából. Mivel e nyelvjárásunkkal számos régi tanulmány foglalkozik, az e tanulmányok alapján megrajzolt nyelvjárási állapotnak a maival való összevetéséből a nyelvjárás fejlődésének, átalakulásának számos mozzanata mutatható ki” – foglalja össze Gálffy Mózses és Márton Gyula a székely nyelvjárás kutatás célját és jelentőségét (Gálffy–Márton 1956: 254). Azzal egészíthetjük ki a két kiváló tudós szavait, hogy 50 év távlatából már a nyelv- és a nyelvjárás-történeti kutatások is gazdagon meríthetnek majd az atlasz anyagából.

Irodalom

GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA 1956. A Bolyai-egyetem magyar nyelvészeti tanszékének nyelvjáráskutató tevékenysége a Magyar Autonóm Tartományban. *A kolozsvári Victor Babeş és a Bolyai Tudományegyetemek Közleményei*. Társadalomtudományi Sorozat I.: 253–278. + 12 térképmelléklet.

JUHÁSZ DEZSŐ – RADVÁNYI PÉTER – VÉKÁS DOMOKOS 2000. Egy dialektológiai adatbázis és elektronikus prezentációs rendszer alapvetése. *Magyar Nyelv* 96: 47–58.

MÁRTON GYULA 1969. (1944–1969). *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 13. 2: 205–221.

A MAGYAR ÉS AZ OLASZ NYELVJÁRÁSTAN ÚTJAI ÉS A TOVÁBBLÉPÉS LEHETŐSÉGEI

Paolo Driussi

A jelen találkozó programja és célkitűzései lehetőséget nyújtottak arra, hogy összefoglaljam és rendszerezem néhány régóta érlelődő gondolatomat a nyelvjárásról, kapcsolatairól az általános nyelvészettel, valamint tágabb értelemben a nyelvcsereéről. Nem könnyű feladat, mert olyan kérdéseket érint, amelyek nem kapcsolódnak közvetlenül szakmámhoz, a finnugrisztikához. Azonban remélem, az itt felvetett szempontokat érdekesnek és hasznosnak tartják majd.

Először is meg kell említenem, miért foglalkozom magyar nyelvjárásstannal. Olaszországban magyar nyelvet tanítok, és az évek során arra a meggyőződésre jutottam, hogy a magyar nyelv átfogó és alapos oktatásához elengedhetetlen az olyan kapcsolódó kérdéskörök bemutatása, mint a magyar művelődéstörténet, a földrajz, a történelem, sőt az embertan, valamint az emberi beszéd is, nem feledkezve meg természetesen a nyelvtanról és nyelvtörténetéről sem.

Addig nem olvastam komolyabban idevonatkozó dialektológiai szakirodalmat, amíg meg nem értettem, hogy Olaszországban, pontosabban Magyarországon kívül a tudományos szintű magyar nyelvoktatásnak ez is szerves és fontos része. Szerencsére ekkor lehetőségem nyílt, hogy cikket is írjak róla, mégpedig kettőt. Tárgyuk a magyar dialektológia, illetve a magyar szociolingvisztika mai állapota volt (Driussi 2009a; Driussi 2009b). Ez a munka megkívánta, hogy sok és különböző jellegű szöveget olvassak el. Ha nem is tudtam alaposan tanulmányozni a magyar dialektológia különböző irányzatait, de legalább belekóstoltam, és ez nem csak kellemes, hanem hasznos fáradozás is volt.

Már kutatásaim kezdetén kiderült, milyen fontos a magyar nyelvjárásról a nyelvészeti elemzések számára. Egyrészt a dialek-

tológiai cikkek lépten-nyomon felbukkannak a nyelvészeti könyvek, cikkek bibliográfiáiban. De még inkább azért, mert az ilyen cikkek különösen érdekeseznek tűnnek általában nyelvtudományi szempontból is.

Főként finnugor tanulmányaim során többször felmerült bennem az a kérdés, hogy miként lehet együttesen alkalmazni az általános nyelvészet, a szociolingvisztika, valamint a dialektológia módszereit. A lehetséges választ éppen a magyar nyelvjárástanban találtam meg, pontosabban abban, miként használhatók a dialektológiai adatok a nyelvtudományon belül, valamint a magyar nyelvtörténeti kutatásokban.

Számomra, aki finnugor és általános nyelvészettel foglalkozom különös tekintettel a mondattanra, meglepő volt találkoznom egy olyan tudománnyal, amely komolyan veszi feladatát. A „külföldi”, nem szakmabeli olvasó előtt a magyar nyelvjárástan olyan tudományként jelenik meg, amelynek művelői tudják, mivel akarnak foglalkozni, mire akarják irányítani a figyelmet, s nem kerülik ki a nyelvtudomány legkorszerűbb eredményeit. Példaként említeném, hogy a dialektológia Magyarországon és Olaszországban egyaránt közel áll a szociolingvisztikához, Magyarországon azonban határozottan elkülönült tőle. Kiss Jenő szavaival: „Nem arról van tehát szó, hogy a szociolingvisztikai eljárások helyettesítik a hagyományos dialektológiai módszereket, hanem arról, hogy az előbbieket kiegészítik, kibővítik, illetőleg számos esetben fölfriessítik, megújítják az utóbbiakat” (Kiss 1999: 419). Olaszországban még nem jutottak el ide, és a szociolingvisztika tulajdonképpen helyettesíti a dialektológiai módszereket. Jó példa erre Berrutónak, a híres torinói dialektológiai iskola egyik képviselőjének munkássága, melyet szociolingvisztikának tartanak.

Meg kell említenem, hogy a magyar dialektológia kiemelkedő művelői mindig érdeklődtek az általános és alkalmazott nyelvészet iránt. Tehát nem csak „divatból” dolgoznak fel bizonyos témákat és alkalmaznak elveket, hanem komolyan foglalkoznak velük, amennyiben hasznosnak tartják.

Annak, hogy a magyar dialektológia közel áll hozzám és a munkámhoz, van még egy nem kifejezetten tudományos oka, hogy tudniillik szerintem sok szerző különösen jól ír, élvezet olvasni munkáikat. A „piac” ma egyetemi szinten is egyre több cikket, kiadványt követel, ezért egyre több felszines, tudományosan vagy nyelvi

szempontból rosszul megírt szöveggel találkozni. Ha a dialektológusok jót és jól írnak, az talán azért van, mert fontosnak tartják, és hisznek abban, amivel foglalkoznak.

A tanítás során is hasznosnak tartom az ilyen szövegek olvasását, mert megmutatják, mire jó a tudomány, és segítik diákjaink tudományos fejlődését.

Így aztán, ha a dialektológiától látszólag távoli témáról írok is, szívesen hozzáolvasom a magyar nyelvjárásánról írtakat, mert módszertanilag rendre új szempontokat nyújtanak munkámhoz egy egyébként kopott szöveten.

Mindezek a megfontolások indítottak arra, hogy ismertessem a fentieket az olasz értelmiségi és nyelvész közönséggel, és nekik szántam a fent említett cikkeimet.

1978-ban megjelent olaszul az akkori dialektológiáról egy cikk, amelynek társszerzője Hugo Plomteux mellett Balogh Lajos volt. A szerzők elsősorban a tudomány elméleti eredményeit mutatták be. Írásomban (Driussi 2009a) viszont érdeemesnek tartottam, hogy történeti adatokat is ismertessek az olasz olvasókkal, ezért rövid történeti ismertetést írtam a magyar dialektológiáról, hogy bemutassam, milyen volt és milyen most Magyarországon a nyelvészetnek ez az ága. 1978 után, amikor megjelent a Balogh-féle cikk, sokat változott a kutatók anyagi helyzete és általában a társadalmi körülmények is, ezért kellett szerintem ezt a képet vázolni. Ugyanakkor azt is ki akartam emelni, hogy a magyar dialektológia tulajdonképpen bizonyos kutatási utakat (vagy legalábbis ösvényeket) már a rendszerváltás előtt kitaposott magának.

Cikkemből nem hagytam ki, hogy miként és mi alapján osztandók fel a magyar nyelvjárások és nyelvváltozatok. Mivel pedig a részletek csak azoknak fontosak, akik egy bizonyos kérdéssel foglalkoznak, a bibliográfiai adatokra irányítottam az olvasó figyelmét. Ezek között kiemelkedő helyet kap a Magyar dialektológia című egyetemi kézikönyv (Kiss 2001).

Bár az olasz nyelvészek nem olvasnak tömegesen magyarul, fontosnak tartottam többféle munkát idézni általában témájuk szerint, röviden ismertetve tartalmukat. Ha nem is ismeri közvetlenül a tárgyat, egy külföldinek is érdeemes tudnia, mire irányulnak mások kutatásai, és esetleg – amennyiben lehetséges egy rövid cikkben – milyen módszerrel dolgoznak.

Ebből a szempontból két fő kutatási irányt emeltem ki. Az egyik az adatgyűjtés és az adatfeldolgozás különféle aspektusai. A másik pedig az az elméleti vita, amely Magyarországon folyik, és amely általában gazdagítja a nyelvtudományt. Ez nem másodlagos Olaszországban sem, amint azt látni fogjuk. Alaktani és mondattani kutatásokat is ismertettem, például Kiss Jenő munkáit a mihályi nyelvjárásról, és – egy kicsit a közelmúltba visszatekintve – a bukaresti Kriterion könyvkiadó dialektológiai sorozatát. Természetesen korszerű elméleti megközelítéseket tükröznek azok a cikkek is, amelyek a helyi nyelvi szituációval magyarázzák a nyelv-cserét, illetve a nyelv változását (Zilahi 1989-es írásától a legfrissebb Lanstyák-cikkig).

Ami a szoros értelemben vett adatgyűjtést illeti, biztosan érdekes az olaszok számára, hogy Magyarországon sok nyelvi atlasz készült. Penavin Olga muravidékijétől Sándor Anna nyitra-vidékijéig próbáltam majdnem valamennyit említeni (lásd Driussi 2009a bibliográfiáját), valamint felhívni a figyelmet arra, hogy készül egy részük számítógépes feldolgozása.

A különböző tájszótárak említésekor nem hagytam ki Bokor 1992-es megjegyzését (Bokor 1998: 164), mely szerint már hiányzott egy komoly dialektológiai lexikológia, és az addig végzett munkát inkább lexikográfiának kellene nevezni. Pedig 1991-ben megjelent Beszédes Valéria könyvecskéje a mindennapi élet eszközeinek nevééről és funkciójáról. Egy részét nemrégén egy olasz tanítványom a szakdolgozatában fordította le.

A szótárak közül említettem az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárát és internetes hozzáférhetőségét, ami komoly eredmény és mintapélda a mai szakmai életben.

A szótárírás, valamint az adatok számítógépes feldolgozása kapcsán feltétlenül meg kellett említeni Kiss Jenő ösztönző megjegyzéseit a Magyar Nyelvben. „Szükség van az új atlaszra másrészt azért, mert a mai nyelvi helyzetnek és a tudományos igényeknek megfelelően olyan részfeladatok elvégzésére is lehet, sőt szükséges gondolni, amelyeket a nagyatlasz még nem vállalhatott, illetőleg csak részben vállalhatott. Lássuk röviden ezeket! A regionális nyelvhasználatot a térbeliség, az időbeliség és a társadalmiság síkján, azaz térbeli elkülönülését, nemzedékek szerinti megoszlást és társadalmi meghatározottságú rétegzettségét is vizsgálni kell ...” (Kiss 2006: 134).

Ez a szöveg igazolja a Geolingvisztikai Műhely munkáját illetve a háttérmunkáját, tehát az Olaszországban is ismert Magyar nyelvjárások atlaszát (amelyet persze a Balogh-féle cikk is említ), de különösen az 1977 után nagy számban megjelent helyi gyűjtéseket, atlaszokat, tájszótárakat.

A Geolingvisztikai Műhelyt külön említettem, mert nem csupán eredményei fontosak, hanem a tevékenysége és a mögötte rejlő alapelvek, valamint a példaszerű közreműködések is.

Sajnos minderről a külföldi keveset tud, ezért cikkemben megjegyeztem, hogy idegen nyelven szinte semmi nem jelenik meg. Akkor még nem tudtam, hogy az olasz dialektológiáról még ennyi sem érhető el más nyelven... Fontos kivétel Fazekas Tiborc 1990-es *Stand der Erforschung der ungarischen Dialekten* című cikke, amelynek tudomásom szerint még nincs korszerűsített változata.

A Magyar dialektológia című könyvből kiindulva megjegyzéseket fűztem a nyelvjáráskutatás több irányzatához is. Ezekre több helyen hivatkoznak a dialektológusok, határozottan védve a szakma sajátosságait. Maga Kiss Jenő a dialektológiát Ernst Lewy szavaival védi, „alt, aber gut” (Kiss 1999).

Cikkemet meghatározta a szakma főként szociolingvisztikai megközelítésű elméleti vitája. Ennek alapján a cikk egy részében mélyebben tudtam bemutatni a magyar kisebbségek helyzetét. Sőt, rámutathattam a szociolingvisztika és a dialektológia párhuzamos fejlődésére, tudniillik a magyar nyelvjárásban nem hagyta figyelmen kívül a társadalmi változásokat. Ennek fényében különösen érdekes, hogy Kiss Jenő több helyen is felvázolta a dialektológia, és főként az atlaszok megírásának lehetséges új kutatási vonalait (legújabbán lásd Kiss 2006).

Cikkem egy terjedelmes része a romániai magyar nyelvváltozatokat tekinti át, mert egy románul tanító kollégának az emlékére jelent meg. Sokat merítettem Péntek János írásaiból, amelyek fontos elméleti kérdéseket is tartalmaznak (vö. Péntek 2003).

Miként alkalmazhatom ezeket az ismereteket, illetve miként hasznosíthatják mások is Olaszországban?

Legelőször azt szeretném leszögezni, hogy másként néz ki egy szakma belülről, és másképp, ha kívülről látjuk, esetleg külföldiként, illetve finnugristaként. Aki nem anyanyelvű és idegen nyelvet tanít, az felismerhet olyan jelenségeket, amelyek nehézséget okoznak a diákoknak, de amelyeket az anyanyelvű tanár természetesnek tart.

Azért mondom ezt, mert a szakmabelinek – esetünkben a nyelvjáráskutatóknak – egyértelmű és természetes, ahogyan dolgozik. A szakmának fokozatosan sikerült eljutni a mai módszerekhez, a mai eredményekhez, a mai következtetésekhez, és meg tudott tárgyalni bizonyos problémákat. Ráadásul a magyar nyelvészek által bejárt utak kiindulópontja közös. A külföldi nyelvész viszont egy egészen új világgal találkozik, ha bepillant a magyar dialektológiába. Egy ilyen találkozás lehet terméketlen, de ösztönzőleg is hathat. Ez történt velem.

Ahogy már említettem, elsősorban azért hatott a kutatásaimra a magyar nyelvjárástan, mert következetesen és rendszeresen dolgozta fel az adatait, amelyeket a hétköznapi, nem „művelt” beszédből gyűjtöttek. A magyar dialektológia és módszerei mindig érdekesek és tanulságosak számomra. Ez így volt akkor, amikor még főként finnugor kérdésekkel foglalkoztam, és így van általános nyelvészeti megközelítéseim során is.

A finnugrisztikában például eddig meglepően ritkán fordult elő, hogy saját zárt rendszerükben írják le a különböző nyelveket, illetve nyelvváltozatokat. Ez rögtön szembetűnik, ha azt vizsgáljuk, hogyan használták a finnugor adatokat tipológiai tanulmányokban: nem használták őket, vagy ha igen, akkor rosszul. Többször a magyar nyelvvel kapcsolatban is igaz ez.

Korchmáros Valéria 2007-es nyelvtanának a bevezetésében a következőket írja: „A munka normatív, hiszen a nulláról indulókban kell kialakítani nyelvi kompetenciát [...] és ez [...] csak úgy lehetséges, ha megmutatjuk, a nyelv használatában mi helyes, mi helytelen.” Ha ezt a megállapítást az általános nyelvészetre vonatkoztatjuk, akkor kijelenthetjük, hogy csak úgy lehetséges megfelelő összehasonlítást vagy egyszerűen megfelelő vizsgálatot végezni, ha következetes rendszerekre, adatokra vonatkozik. Szerintem erre törekszik a magyar dialektológia. Ezért használtam munkáimban a magyar dialektológia bibliográfiáját, ügyelve arra, hogy aki nyelvjárásokkal vagy nyelvi változásokkal foglalkozik, annak illik tudnia, hogy a nyelv változó valóság, és a múltban is így volt. Nem hagyhattam tehát figyelmen kívül Bárczi hozzászólását sem a III. országos nyelvészkongresszuson (lásd Bárczi 1956).

Az olasz dialektológiának ragyogó múltja ellenére soha nem volt rám ekkora hatása, noha a történeti és földrajzi nyelvészetben igen fontos eredményeket ért el, és már korán érdekes munkák születtek.

Itt szeretném megemlíteni, hogy 1928-ban nálunk, Friuli tartományban kezdődtek az első olasz nyelvátlasz munkálatai. Itt indult el az anyaggyűjtés is, bár nem olasz nyelvváltozatokat vizsgáltak, hanem a furlánt, egy rétoromán nyelvváltozatot. A furlán nyelvátlasz az egyetlen, amely megvalósult a tervezett nyelvátlaszok közül Olaszországban.

A következő években szaporodtak az adatgyűjtések, a történeti nyelvészeti módszerek alapján komoly eredmények születtek. A torinói iskolához tartozó kutatók magas színvonalú dolgozatokat írtak, a külföldön is tanuló, majd tanító Giuseppe Francescato a legfrissebb nyelvészeti irányzatokat emelte be olasz nyelvjárás-kutatásaiba, és új módon alkalmazta a strukturalista elméletet. Ő is a furlán nyelvvel foglalkozott, 1966-ban jelent meg alapvető munkája, a *Dialettologia friulana* című könyve – azaz „Furlán dialektológia”. A legújabb tudományos eredményekkel gazdagította az olasz dialektológiát, és felkeltette Olaszországban a többnyelvűség iránti érdeklődést.

A továbbiakban sokan és sokat gyűjtöttek, illetve kutattak e téren, de Alberto Varvaro már 1987-ben azt írhatta, hogy az adatok szaporodásához képest áll a tudomány, s a ragaszkodás a hagyományos módszerekhez megüsitja az adatok korszerű feldolgozását és visszatartja az elméleti fejlődést (Varvaro 1987).

Ma is elmondható, hogy az olasz dialektológia rossz helyzetben van. Nagy vita folyik a nyelvjárásról, céljairól, eszközeiről, és különösen a tárgyáról. Vannak, akik az olasz dialektológiát nem tartják az olasz nyelvészet szerves részének. Ha például nyelvjárás szinten foglalkozunk alak- vagy mondattannal, azt általános nyelvészeti kérdésnek tartják. Sok dialektológus lényegében szociolingvisztikai elveket vall, és általában azok a dialektológiai munkák is, amelyek nem helynévtannal vagy egyre csökkenő mértékben lexikológiával foglalkoznak, inkább szociolingvisztikai kérdéseket tárgyalnak. Francesco Coco már 1977-ben rámutatott, hogy az akkoriban alakult nyelvjárás tanszékek ugyan megteremtették a dialektológia önállóságát, de egyben meg is gátolták az együttműködést a nyelvészet más területeivel (Coco 1977).

Hogyan tükröződik mindez a mai olasz nyelvjárásban? A legfontosabb műhelyekben, kongresszusokon és a nyelvészeti kiadványokban folyik az elméleti vita elsősorban a köznyelv (olaszul

„lingua”) és a nyelvjárás definíciójáról, noha egyesek szerint ez a kérdés már régen tisztázódott.

Egy-egy munka konkrét kutatás alapján próbálkozik új módszer bevezetésével. Ezekben keveredik az elmélet és az adatgyűjtés, valamint az adatok feldolgozása, és véleményem szerint ennél nem jutnak tovább.

A nagy projektek közül állnak az atlaszok munkálatai – a kivétel talán Piemonte tartomány –, és csak lassan halad az adatok számítógépes feldolgozása. Az interneten olvasható projektek igen gyengék. Az Ausztriában kidolgozott dialektometriát pedig lenézik Olaszországban.

Néhány évvel ezelőtt, mint Magyarországon 2001-ben, Olaszországban is megjelent egy új egyetemi dialektológiai tankönyv (Grassi–Sobrero–Telmon 2003). Ez az 1997-es kötet teljesen átdolgozott kiadása, amelyet a kisebbségekről szóló új törvényeknek megfelelően is módosítottak. A három szerző a legnevesebb olasz dialektológusok közé tartozik. Két évvel később Alberto Zamboni (Zamboni 2005) örömmel köszöntette a kötetet azzal, hogy végre egy remélhetően hiánypótló, általános és korszerű egyetemi tankönyv jelent meg. A cikk és a könyv központi kérdése egyaránt az, hogy a nyelvészet egyéb területei mennyiben segítik a dialektológiát, és milyen együttműködés képzelhető el közöttük. Sajnos, azonban dialektológus kollégáimtól azt olvasom és hallom, hogy mindez még a legkisebb mértékben sem valósult meg.

A vitákon túl a nem kutatás-jellegű munkákra jut pénz és energia. Nem ritka a különböző nyelvváltozatok szótárainak a kiadása, de ezek nélkülözik a lexikológiai alapismereteket. Olaszországban is igaz Bokor József már idézett megfigyelése.

Komolyabb munka folyik viszont a helynevek gyűjtése és elemzése terén. Helyenként amatőrök végzik néhány nyelvész irányításával, például Friuliban is, és jelentőségük inkább csak az adott területekre korlátozódik.

A dialektológusok tulajdonképpen világosan látják ezt a válságot. De a többi nyelvészhez hasonlóan képtelenek a helyzeten javítani. Ezt azért hangsúlyozom, hogy világosabb legyen, miért nem az olasz dialektológiában kell elméleti háttérrel keresni, ha hasznosakat akarok produkálni.

A helyzet nem csak e szakterületen bonyolult. Néhány éve a *Linguistic Typology* című folyóirat megjelenésének tizedik év-

fordulóján komoly vita folyt arról, hogy merre tart a nyelv-tipológia. Akkor többen azt írták, így William Croft, Greenberg egyik tanítványa is, hogy nem szabad zárt körben és önállóan dolgozni, mert így a nyelvtipológia nemcsak eltér eredeti természetétől, útjától, de haszontalanná is válik (Croft 2007).

A mai világban a kutatóktól is azt várják, hogy gyorsan dolgozzanak és gyorsan produkáljanak „újdonságokat”. Erre pénzt szánnak, és sokan úgy dolgoznak, hogy nem is tudják, merre tart a kutatásuk. Ehhez képest úgy vélem, hogy a magyar dialektológia helyzete kedvezőbb, mert van még aki bátran oltalmazza a józan megközelítést. Más szóval: a magyar nyelvjárástannak van még határozott és világos célja, valamint eszközei e cél végrehajtásához.

Szerintem egy kutató számára rendkívül fontos, hogy mindig becsületesen szembesüljön tárgyával. Akadémiai székfoglalójában Péntek János azt hangsúlyozta 2005-ben, hogy „[...] a történeti megközelítés mellett elengedhetetlen a mai élőnyelvi valóság feltárása. Mert egyébként a mai dinamikus nyelvi mozgás körülményei között megtörténhetik, hogy olyasmivel foglalkozunk a korábban gyűjtött adatok alapján, ami a valóságban már nincs is” (Péntek 2005: 11).

Azt hiszem, a nyelvészet bármely területén érvényesek a szavai. Azt kívánom a magyar és az olasz dialektológiának – az általános nyelvészetnek –, hogy mindig fel tudja ismerni ezt a „dinamikus nyelvi mozgást”, és mozduljon is vele. Mégpedig úgy, hogy ne legyen kövület a változó világban, és meg tudja mutatni mindazokat a gazdag hagyományokat és új jelenségeket, amelyek napról napra létrehozzák és alakítják az emberi társadalom sokszínűségét. Tanárként úgy látom, hogy ehhez kapcsolódnak Kiss Jenő előbb említett szavai, melyek szerint más tudományterület közreműködése gazdagít egy szakmát, és úgy vélem, ennek sikeres példája éppen magyar nyelvjárás-kutatás.

Előadásomban egy kicsit provokáltam is. Remélem, elfogadják, mint egy további vita lehetséges kiindulópontját. Ugyanakkor azt is meg akartam mutatni, mennyire közel áll a magyar nyelvjárás a pályafutásomhoz. Mindezzel persze nem akarom túldicsérni a magyar dialektológiát. Jól tudom, a szakmabeliek a világon mindenütt szívesen panaszkodnak helyzetükről. Ezért nem árt, ha olykor egy kívülről jött ember ráirányítja a figyelmet azokra a pozitívumokra, amelyeket belülről már észre sem venni. Szívesen elfo-

gadtam a meghívást a találkozóra, mert hálás vagyok a magyar nyelvjárástannak, amely segített és segít szakmai fejlődésemben.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1956. A magyar történeti nyelvjáráskutatás. In: KNEI ZSA ISTVÁN szerk. *Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet*. A III. országos nyelvészkongresszus előadásai (Budapest, 1954. november 11–13.). 301–324. Budapest
- BESZÉDES VALÉRIA 1991. *A ház. A lakóház szókincse*. Szabadka.
- BOKOR JÓZSEF 1998. Egy élő, beszélt nyelvi lexicológia kérdései. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk. 1998. III. Dialektológiai szimpozion. (Szombathely, 2007. augusztus 27–28.) *A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II*. 164–168. Szombathely.
- COCO, FRANCESCO 1977. *Introduzione allo studio della dialettologia italiana*. (Storia della lingua italiana e dialettologia, 5.). Bologna.
- CROFT, WILLIAM 2007. Typology and linguistic theory in the past decade: A personal view. In: *Linguistic Typology* 11: 79–91.
- DRIUSSI, PAOLO 2009a. Dialektologia ungherese e dialetti ungheresi in Romania: lo stato di una difficile arte. In: BORGHELLO, GIAMPAOLO cur. *Per Teresa. Dentro e oltre i confini. Studi e ricerche in ricordo di Teresa Ferro*. Udine.
- DRIUSSI, PAOLO 2009b. Sociolinguistica oggi in Ungheria. In: BOMBI, RAFFAELLA – FUSCO, FABIANA cur. *...Sand carried by a stream... Scritti in onore di Vincenzo Orioles*. 73–80. Udine.
- FAZEKAS TIBORC 1990. Stand der Erforschung der ungarischen Dialekte. In: *Mitteilungen der Societas Uralo–Altaica* 10: 19–21.
- FRANCESCATO, GIUSEPPE 1966. *Dialettologia friulana*. Udine.
- GRASSI, CORRADO – SOBRERO, ALBERTO A. – TELMON, TULLIO 1997. *Fondamenti di dialettologia italiana*. Bari.
- GRASSI, CORRADO – SOBRERO, ALBERTO A. – TELMON, TULLIO 2003. *Introduzione alla dialettologia italiana*. Bari.
- KISS JENŐ 1999. A dialektológia kettős feladata és a nyelvföldrajz. *Magyar Nyelv* 95: 418–424.
- KISS JENŐ 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest.

- KISS JENŐ 2006. Egy új magyar nemzeti nyelvatlasz szükség voltáról. *Magyar Nyelv* 102: 129–142.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2006. A kódváltás nyelvtani típusai a szlovákdomináns kétnyelvű beszélők nyelvhasználatában. In: LANSTYÁK ISTVÁN 2006. *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról.* 105–146. Pozsony.
- M. KORCHMÁROS VALÉRIA 2006. *Lépésenként magyarul. Magyar nyelvtani kézikönyv (Magyar nyelvtan, nem csak magyaroknak).* Szeged.
- PÉNTEK JÁNOS 2003. Magyar nyelvi tájak Erdélyben. In: PÉNTEK JÁNOS 2003. *Népi nevek, népi hagyományok.* 5–23. Marosvásárhely.
- PÉNTEK JÁNOS 2005. Magyar nyelv- és nyelvjárászigetek Romániában. *Magyar Nyelv* 101: 406–413.
- PLOMTEUX, HUGO – BALOGH LAJOS 1978. La dialettologia ungherese recente. *Rivista Italiana di Dialettologia* II/2: 409–427.
- VARVARO, ALBERTO 1987. Premessa. In: J. K. CHAMBERS – PETER TRUDGILL *La dialettologia.* 9–10. Bologna.
- ZAMBONI, ALBERTO 2005. Scenari attuali della dialettologia italiana (in margine a un manuale orientato ai nuovi ordinamenti accademici). In: *Lingua e stile* 40: 133–154.
- ZILAHY LAJOS 1989. A társadalmi változások tükröződése a nyelvjárási szóhasználatban. *Magyar Nyelvőr* 4: 468–481.

VÖÖ ISTVÁN DIALEKTOLÓGIAI KUTATÁSAINAK DIGITÁLIS FELDOLGOZÁSI LEHETŐSÉGEIRŐL

Gál Noémi – Hochbauer Mária

1. Bevezetés

Az alábbi tanulmány az ELTE Geolingvisztikai Műhelye és a Petőfi Irodalmi Múzeum által szervezett „Hangok – helyek” műhelytalálkozón elhangzott előadásunk javított, bővített változata. Tanulmányunk szorosan kapcsolódik a Geolingvisztikai Műhely tevékenységéhez, mivel a romániai magyar nyelvjárási kutatások eredményeinek olyan új feldolgozási lehetőségeit vázolja fel, amelyek által a rendelkezésünkre álló adatok integrálhatóvá válnak a magyar dialektológiai korpusz egészébe.

Az alábbiakban a nyelvjárási hangoskönyveket mutatjuk be röviden, majd pedig vázoljuk azt, ahogyan a 20. század második felében fellendülő, kolozsvári központú nyelvjárási adatgyűjtés során keletkezett anyagok (újra)feldolgozásában és vizsgálatában alkalmazhatókká válnak a számítógépes dialektológia módszerei. Vizsgálatunkban a Vöő István szerkesztette Magyar nyelvjárási szöveggyűjteményben közzétett nyelvjárási szövegek és az alapjukat képező hangfelvételek szinkronizálási lehetőségeire szorítkoztunk.

2. A hangoskönyvekről általában

A Magyar nyelvjárási hangoskönyv sorozatot a Geolingvisztikai Műhely munkatársai készítik. A sorozat kilenc multimédiás CD-ből áll, amelyek a Magyar nyelvjárási olvasókönyvben (1974) megjelent nyelvjárási szövegeket tartalmazzák digitális formában, a lejegyzéseket az eredeti hangzóanyaggal összekapcsolva. Ezek a

hangfelvételek A magyar nyelvjárások atlaszának ellenőrző gyűjtése során készültek, 1960 és 1964 között.

A Hangoskönyvek a Vékás Domokos által kifejlesztett Bihalbocs dialektológiai szoftver segítségével készülnek, mely pontosan a nyelvjárás kutatásban, a nyelvjárási anyagok feldolgozásában felmerülő igényeket elégíti ki. A Bihalbocs olyan speciális szövegszerkesztő, hangkezelő és térképgeneráló szoftver, amely egyrészt lehetővé teszi a nyelvjárási adatok megfelelően kódolt rögzítését és adattárakba rendezését, másrészt az adatok sokoldalú felhasználását a kutatók igénye szerint (Bodó–Vargha 2008). Az informatizált adatok és adattárak előnye, hogy integrálhatók, ugyanakkor a pontos adatrögzítés számos későbbi feldolgozási lehetőséget is biztosít.

A Bihalbocsban a hanganyagok feldolgozása Macintosh számítógépes rendszeren futó BXT fájlformátumban történik, amely lehetővé teszi a lejegyzett nyelvjárási adatokat tartalmazó szövegfájlok és a WAV formátumú hangfájlok szinkronizálását. A lejegyzett szövegben időzítési markerek kerülnek elhelyezésre, melyek a szövegfájlokat a hangfájlokhoz kapcsolják, azaz a lejegyzést az eredeti hangfelvételhez, a másodperc töredékének pontosságával. A szinkronizálás a hangfelvételtől indul ki, a lejegyzésben az időzítési markerek a hangzó szöveg szüneteit jelölik, illetve a beszélő megnyilatkozásának kezdetét és végét. A fájlok beolvasásakor tehát a szövegben megjelenített markerek segítségével bármikor meghallgathatók a lejegyzett nyelvjárási adatok, szövegrészletek, anélkül, hogy a hangfájlokat előkeresnénk, megnyitnánk, és azon belül is megkeresnénk a megfelelő részt. Az eredeti hangzó forma elérhető marad az adatok adatbázisba rendezése után is, így valamennyi adat azonnal meghallgatható, a fonetikus lejegyzés bármikor ellenőrizhető, javítható.

Ezzel a módszerrel lehetőség van a Bihalbocsban rögzített adatok adatbázisba rendezésére, a nyelvjárási átiratokban történő keresésre, ugyanakkor más programok (szövegszerkesztők, statisztikai alkalmazások, internetböngészők) által is kezelhető térképes kimutatások, táblázatok készítésére.

A Bihalbocsban készült anyagokban pontosan meghatározható és kódolható, hogy melyik szövegrészlet melyik beszélő nyelvi produkciója. A hangoskönyvben megfelelő szöveges kódokkal kerülnek jelölésre a beszélőváltások és a beszélők közti átfedések is

(a < > zárójelek közé tett részletek, melyek akár a terepmunkás és az adatközlő, akár az adatközlők szólamai közti átfedéseket jelölik). A lejegyző megjegyzései, magyarázatai szögletes zárójelbe kerülnek, a speciális körülményeket (a beszélő ásít, köhög, stb.) zárójel és kódszám jelöli.

- Időzítési marker: az átírt és a hangzó szöveg megfelelő pontját kapcsolja össze egymással.
- <xxx> Egymást átfedő szólamok: többen egyszerre beszélnek.
- [xxx] Az átírást készítő nyelvész metanyelvi megjegyzése (például egy tájrszó jelentésének meghatározása) vagy az Olvasókönyvben megadott, de a hangfájlról hiányzó szövegrészlet.
- [...] A lejegyzett szövegből hiányzó, de a hangfelvételen meghallgatható szövegrész.
- @ Érthetetlen szövegrész (szótagnyi egységeként jelölve).
- {-1 xxx} A terepmunkás szövege.
- {2 xxx} A beszédhelyzetben legtöbbet beszélő adatközlőtől különböző adatközlő szövege (ha többen vannak, értelemszerű számozással).
- xxx- vagy -xxx A beszélő félbeszakítja a szöveget vagy félbeszakított szöveget folytat.
- xxx/ és /xxx Az egyik beszélő szólama úgy ér véget, hogy a szólam vége és a következő beszélő szólamának kezdete között nincsen szünet.
- (2 xxx) A zárójelezett részbe írt szövegrész elmondása alatt a beszélő nevet.
- (3 xxx) A zárójelezett részbe írt szövegrész elmondása alatt a beszélő köhög.
- (4 xxx) A zárójelezett részbe írt szövegrész elmondása alatt a beszélő ásít.
- (5 xxx) A zárójelezett részbe írt szövegrész elmondása alatt a beszélő tüsszög.¹

¹ Az átírási eljárásokról bővebben lásd Bodó 2006.

A markerezéshez a • szimbólumot használják. A marker minden esetben tapad ahhoz a szóhoz, amelynek az elejét vagy a végét jelöli.

A Magyar nyelvjárási szöveggyűjtemény a terepmunkások szövegét nem fonetikus átírásban közölte. Ezt a gyakorlatot a hangskönyv nem követi. A terepmunkások szövegének fonetikus lejegyzésével arra törekcsenek, hogy a különböző nyelvi háttérű beszélők nyelvhasználatának kontextuális meghatározottságát minél sokrétűbben dokumentálni lehessen. Az átírási eljárások sokrétű számítógépes feldolgozási lehetőséget (keresés, statisztikai elemzés stb.) tesznek lehetővé.²

3. A hangfelvételek szerepe a romániai magyar dialektológiai kutatásokban

A 20. század második felében megélénkülő romániai magyar dialektológiai kutatások központja a kolozsvári nyelvészeti tanszék volt, a munkálatokba a Román Akadémia Nyelvtudományi Intézetének munkatársai is bekapcsolódtak. A nyelvjárási gyűjtések céljaként Márton Gyula 1969-ben a) a nyelvatlasz-munkálatokat, b) a szókincsgyűjtést, c) a szöveggyűjtést és d) a monográfiák, tanulmányok elkészítését és a szókincsközlést jelölte meg (Márton 1969: 207). Ugyanabban a tanulmányban a szöveggyűjtések kapcsán megjegyzi, hogy „mintegy 150 pontról van megfelelő mennyiségű és minőségű szövegfelvételünk” (Márton 1969: 217), illetve utal arra a nemzetközi tendenciára, irányzatra, mely nagy hangsúlyt fektet a „változatos tartalmú és főleg megbízható szövegek” gyűjtésére (Márton 1969: 217). Szabó T. Attila 1963-as tanulmányában már fontos feladatként említi „a kolozsvári nyelvjáráskutatók munkájával párhuzamos eszközfonetikai mérések és hangfelvétel-készítés tervszerű” végzését (Szabó T. 1963: 51). Gyakorlatilag inntől kezdve beszélhetünk dialektológiai célú hangfelvétel-készítésről.

A hangfelvételek megszaporodásának háttérében egyrészt az egyetem fonetikai laboratóriumának megszervezése áll, melynek következtében adottakká válnak a műszaki feltételek (a magnetofonok hozzáférhetősége), másrészt olyan munkatársak bekapcsolódása a kutatásba, akik korán felismerik a hangfelvételek jelentőségét a nyelvjáráskutatásban. Első jelentős lépésként Márton a

² A hangskönyvekről és a Bihalbocsról bővebben lásd Bodó–Vargha 2008.

fazekasmesterség szakszókincsére irányuló gyűjtést említi, melynek egyik résztvevője Vöö István. Vöö István neve a bánsági nyelvjárás kapcsán is felbukkan mint az egyik legtervszerűbb ilyen jellegű, azaz a szövegfelvételeket egyre inkább előtérbe helyező kutatás megszervezője (lásd Márton 1969: 217).

Vöö így ír A bánsági magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere című könyvének előszavában: „az a tapasztalatunk, hogy a mikrofonba mondott nyilatkozatok sokkal inkább és hívebben képviselik a mindennapos nyelvhasználatot. (...) A hangképzésbeli sajátóságok a helyi nyelvjárás természetesebb, realisabb formáiban jelentkeznek”, mivel „a kérdőíves gyűjtés rendjén kapott elszigetelt, egyszavas feleletek artikulációja sokkal gondosabb, mint a folyamatos beszédben” (Vöö 1975: 9–10). Már egy korábbi munkájában így fogalmaz: „a tájnyelvi atlaszok szerkesztőivel szemben már mint módszertani követelményt állíthatnók a lejegyzett szövegek közlését, s ha módjukban áll, esetleg hanglemezek mellékelését is” (Vöö 1971: 5). Azt is mondhatnánk, hogy Vöö nagyon korán ráérezett a hangzó atlaszok (hangoskönyvek?) előnyeire. Ebben az is közrejátszott, hogy egykori munkatársai szóbeli közlése szerint műszaki fogékonysága folytán hamar felfedezte a felvevőgépek dialektológiai alkalmazhatóságában rejlő lehetőségeket. Ettől még a hangfelvételek rögzítésével járó nehézségek (például a felvevőgépek mérete, súlya, körülményes szállíthatósága) sem tántorította el. A kolozsvári tanszéken fellelhető archív hanganyag jelentős részét ő maga rögzítette, bánsági gyűjtése során harminc kutatóponton húsztól százhusz percig terjedő időtartamú, három–négy azonos témájú (gazdálkodás, földművelés, állattenyésztés stb.), esetenként népköltészeti jellegű felvételt készített (Vöö 1975: 9).

A hangfelvételek több célt is szolgáltak a nyelvjáráskutatásban: egyrészt központilag ellenőrizhetővé tették a nyelvjárási adatokat (lásd Szabó T. 1963: 51), hiszen a hangfelvételek gyakran az atlaszmunkálatok ellenőrző gyűjtése során keletkeztek, másrészt lehetőséget biztosítottak a dialektológiai kutatás előkészítésére, azaz a rendszeres lejegyzési gyakorlatok megszervezésére.

A tanszék és a fonetikai laboratórium archívumában őrzött eredeti hangfelvételeket a közelmúltban a Petőfi Irodalmi Múzeum digitalizálta, az eredeti magnófelvételek náluk találhatóak.

4. A Magyar nyelvjárási szöveggyűjtemény

A Vöő István szerkesztette Magyar nyelvjárási szöveggyűjtemény 1970-ben jelent meg Kolozsvárott, didaktikai segédeszközként, a kolozsvári egyetem magyar nyelv és irodalom szakos hallgatói részére. A szerkesztő előszavában a következőket mondja: „rendel-tetése (t.i. a szöveggyűjteményé) az, hogy a Márton Gyula szerkesztette Magyar nyelvjárastan című egyetemi jegyzetet hang-felvételes eljárással gyűjtött és szakemberektől lejegyzett szemléltető anyaggal egészítse ki” (Vöő 1970: 1). A gyűjteményben közzétett valamennyi szöveg tehát nyelvjárási hangfelvételek átírásának eredménye.

65 (54 romániai és 11 magyarországi) kutatópontról 75 nyelv-járási lejegyzést tartalmaz, legrészletesebb fejezete a székely nyelv-járásokra vonatkozó rész (23 szöveg). A gyűjtést 1958 és 1969 között végezték (a hangfelvételek elkészítői között Vöő István, Péntek János, Zsemlyei János, Teiszler Pál, Balogh Dezső, Kósa Ferenc nevét említhetjük), a felvételek lejegyzésére 1959 és 1970 között került sor. Néhány munkatárs saját felvételeiből adott részle-tekkel, illetve azoknak lejegyzéseivel gazdagította a gyűjteményt.

5. Vöő István Hangoskönyv?

A magyar nyelvjárási hangoskönyvek mintájára felmerült a Vöő István szerkesztette szöveggyűjteményt alapul vevő digitális hangoskönyvek elkészítésének ötlete, melynek sokrétű tudományos hozadéka volna. Rendkívüli előnynek számít az, hogy a romániai nyelvjárási kutatások (akár az atlással kapcsolatos, akár szókincs-gyűjtő munkálatokról volna is szó) viszonylag párhuzamosan folytak a magyarországi dialektológiai kutatásokkal, melynek következtében a nyelvjárási jelenségeknek és jellegzetességeknek egy kvázi szinkrón vizsgálata válik lehetővé. A Bihalbocsbán integrálhatóvá válnak a digitálisan kódolt adatok, így létrehozva egy egységes magyar nyelvi korpuszt.

A hangoskönyv előkészítési munkálatainak során azonban számos nehézségbe ütköztünk. Egyrészt a gyűjteményben szereplő szövegek alapját képező eredeti hangfelvételek jelentős része hiányzik, emiatt nagyon sok kiegészítésre volna szükség, egyes esetekben ez a hiány már pótolhatatlan. További nehézséget jelent az

is, hogy a magnószalagokat egyben digitalizálták, és problémás a gyűjteményben közölt részletek beazonosítása, a digitális anyag darabolása. Mindezek ellenére a rendelkezésünkre álló felvételek alapján elképzelhető néhány romániai magyar nyelvjárási hangoskönyv megszerkesztése.

A hangoskönyv munkálatai folyamatban vannak: a székely nyelvjárási régióból eddig 4 kutatópont szövegeit szinkronizáltuk: Hodgya, Felsőtorja, Cófalva, Csomakőrös. Előttünk áll a további hangfelvételek felkutatása és a már rendelkezésünkre állóknak a feldolgozása.

1. ábra

A kolozsvári tanszék tagjai és diákjai 1969-ben
(Vöő István balról az első)

Irodalom

BODÓ CSANÁD 2006. A magyar nyelvjárási hangoskönyv átírási eljárásai.
In: HAJDÚ MIHÁLY és munkatársai *Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv I.*
Budapest.

http://geolingua.elte.hu/hkonyv/Hangoskonyv9_index.html (letöltve 2009. október 5-én).

BODÓ CSANÁD – VARGHA FRUZSINA SÁRA 2008. Régi nyelvatlaszok – új módszerek. Nyelvtechnológiai eljárások a nyelvföldrajzban. *Magyar Nyelvjárások* 104: 335–351.

MÁRTON GYULA 1969. A romániai magyar nyelvjáráskutatás egy negyedszázada (1944–1969). *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 13.2: 206–221.

SZABÓ T. ATTILA 1963. Nyelvtérképünk anyaggyűjtésének feleútján túl. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 7.1: 35–53.

VÖÖ ISTVÁN 1970. *Magyar nyelvjárási szöveggyűjtemény*. Kolozsvár.

VÖÖ ISTVÁN 1971. *Hétfalu nyelvjárási atlasza*. Kolozsvár.

VÖÖ ISTVÁN 1975. *A bánági magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere*. Kolozsvár.

A HEGEDŰS-ARCHÍVUM MINT KORSZERŰ ADATBÁZIS

Gósy Mária – Horváth Viktória – Nikléczy Péter

1. Bevezetés

A nyelv és a nyelvhasználat folyamatosan változik, hiszen a nyelv él, amíg létezik közösség, amelynek tagjai használják, beszélik. A változások minősége és időzítése minden korban eltérő, hiszen azt a társadalmi, illetőleg az emberi tényezők szabják meg (Kiss–Pusztai 2005). A szinkrón változások felismerése nem könnyű, sokszor azt is nehéz megítélni, hogy mi tekintendő változásnak. Minél távolabb vagyunk egy kortól vagy korszaktól, annál pontosabban lehet meghatározni, hogy a jelenhez képest mik a változások, milyen tendenciák ismerhetők fel bennük, mik a feltételezett okok, amelyek azokat előidézték. A beszélt nyelv esetén erre akkor van lehetőség, ha rendelkezésre áll egy olyan rögzített beszédanyag, amely különféle szempontokból elemezhető, s ezáltal összevethető a jelen nyelvhasználat tényeivel.

Az adatbázis az írott, illetőleg lejegyzett szövegek, a beszédatadbázis pedig rögzített beszédanyagok rendszerezett gyűjteménye, amely a technológia fejlődésének, a nagy memóriakapacitású számítógépnek köszönhető (Váradai 2000). Az adatbázis lehetővé teszi a nagy mennyiségű, meghatározott szempontok szerint összeválogatott, egységesen kódolt szövegek összehasonlító elemzését. Több mint hat évtizede kezdtek el nyelvjárási beszédet rögzíteni, amely az első, sok beszélőtől származó beszédgyűjtemény, s ma Hegedűs-archívumként ismeretes.

A nyelvjárási hanganyagok gyűjtésének igénye a 19. század elejére tehető. Már Bartók Béla és Kodály Zoltán népdalfelvételein is vannak olyan töredékek, amelyek nyelvjárási adatokat tartalmaznak. 1912-ben Bíró Ányos bencés pap a magyar nyelvjárások megőrkítése céljából rögzített nyelvjárási beszédet az ország több pontján

(Kiss 2001). Az első világháború idején, az akkori Fonétikai Laboratórium vezetője, Balassa József irányításával történtek beszédfelvételek, az Esztergom melletti fogolytáborban votják, bas-kír, tatár és orosz hadifoglyok beszédét rögzítették. Az adatközlők száma 48 volt. Ismert, hogy a felvételeket hordozható gramofonnal viaszhengerekre rögzítették. Feldolgozásuk azonban a háború alatt nem indulhatott meg, hollétükről sajnos nem maradt fenn feljegyzés, valószínűsíthetően megsemmisültek.

2. A Hegedűs-archívum

A 20. század negyvenes éveiben Hegedűs Lajos fonetikus kezdeményezésére indult el a nyelvjárási hangfelvételek rendszeres készítése. A cél az volt, hogy az ország különböző helyein rögzítsenek beszédet, mesemondást, ráolvasásokat stb. A gyűjtés nem a különféle beszédstílusok későbbi vizsgálatának jegyében folyt, hanem az egyes nyelvjárások rögzítése volt fontos. Hegedűs azt hangsúlyozta, hogy a hangfelvételek jelentősége az – szemben a papírra lejegyzett adatokkal –, hogy a beszéd szupraszegmentális jellegzetességeit is tartalmazza. „A hanglemezek anyagát elektromágneses átírókészülékkel kymográfra vihetjük és akár egész, akár egyes helyeinek időtartamát, hanglejtését, beszédszüneteit vagy ritmusát objektív vizsgálódás tárgyává tehetjük...” (Hegedűs 1946: 6). Az 1. ábra mutatja a kimográfot.

1. ábra
A kimográf

Hegedűs Lajos nyelvész, 1908. március 1-én született Budapesten és fiatalon, 1958. július 23-án hunyt el. Gombocz Zoltán tanítványa a budapesti egyetemen, de tanulmányokat végzett Bécsben és Londonban is. 1943-ban lett a debreceni egyetem magántanára. 1944-től 1950-ig Pécsen, a Dunántúli Tudományos Intézetben munkálkodott. 1950-ben került az MTA Nyelvtudományi Intézetéhez, és nyelvjárási felvételeivel létrehozta a „magyar nyelvjáráások múzeumát”. A nyelvtudományok kandidátusa címet 1955-ben szerezte meg. A kísérleti fonetika egyik legjelentősebb hazai képviselője.

Az első hangfelvételt Hegedűs Lajos 1940 augusztusában, Drávacsehin, Baranya megyében készítette. A beszélő a 78 éves Száva András, mesét mondott a nádszép királylányról (időtartama 8 perc 22 másodperc). A gyűjtés kezdetekor Temesi Mihály nyelvész (a Pécsi Pedagógiai Főiskola tanára) segített a munkában (55 felvételen), majd 1947 és 1954 között Hegedűs Lajos egyedül folytatta a munkát. Később a gyűjtésbe bekapcsolódott Végh József nyelvész (6 esetben és 2 alkalommal Hegedűs Lajossal közösen), valamint Lőrincze Lajos (10 felvételen, 3 Imre Samuval közösen). Utóbbiak a már készülő nyelvatlasz kérdéseit is feltették, és rögzítették az adatközlők válaszait. 58 hanganyag készítője volt Keresztes Kálmán nyelvész (1952-től 1956-ig a Nyelvtudományi Intézet munkatársa), továbbá Balogh Lajos (6 felvétel). Egy-egy beszéd-

anyag rögzítésében részt vett még Fónagy Iván, Szépe György, valamint Király Péter (egy szlovák szöveg). A gyűjteménynek azonban nem véletlenül lett Hegedűs-archívum a neve, Hegedűs Lajos egymaga 1538 felvételt készített (a teljes anyag mintegy 92%-át).

Az adatközlők többsége 40 év fölötti. A legidősebb beszélő 88 éves (nő), de az adatközlők között akadtak gyerekek is (a legfiatalabb 10 éves volt). Számunkra ismeretlen oknál fogva nem minden adatközlő életkorát rögzítették, illetve ez az adat nem minden esetben maradt fenn. Jellemző, hogy több esetben egész családokat interjúvoltak meg, néha három generáció beszédfelvételét rögzítették. Az 1. táblázat az életkor és a nem arányában mutatja az archívum beszélőit. Az ismert életkorúak száma 414. Több, mint 150 adatközlőnél nem tudjuk az életkort, számos esetben a név sincs feltüntetve, csak a „férfi hang”, „női hang” vagy „ismeretlen” megjelölést alkalmazták. Találunk olyan megjelölést, hogy „több beszélő”, ilyenkor társalgás, egyidejű kommunikáció zajlik, de a résztvevők neve és életkora hiányzik (például asszonyok a fonóban). A nők jóval nagyobb arányban szerepelnek, mint a férfiak. Az ismert életkorú lányok és asszonyok száma 241, míg a férfiaké 173. A beszélési hajlandóság – úgy tűnik – a lányokra, asszonyokra volt jellemzőbb, de valószínűleg az is hozzájárult ehhez, hogy a férfiak munkája jobban akadályozhatta őket a felvételi közreműködésükben.

Életkor	Adatközlők	
	nők	férfiak
71 – 88	46	36
61 – 70	30	20
51 – 60	40	28
41 – 50	52	40
31 – 40	34	12
19 – 30	21	20
16 – 18	6	5
10 – 15	12	12
Összesen	241	173

1. táblázat
A Hegedüs-archívum adatközlőinek feltüntetett életkora és neme

A gyűjtések Magyarország területének számos megyéjében, valamint határon túli helyeken történtek, az akkori Csehszlovákiához, Romániához, a Szovjetunióhoz, illetve Ausztriához tartozó megyékben. A gyűjtőhelyek a következő megyékben találhatóak (a zárójelben közölt szám az ottani felvételek száma): Baranya (536), Hajdú-Bihar (84), Vas (54), Nógrád (17), Tolna (394), Pest (70), Fejér (7), Zala (176), Veszprém (77), Szabolcs-Szatmár (101), Bács-Kiskun (11), Borsod–Abaúj–Zemplén (1), Maros–Torda megye (Pókakeresztúr, 1), Heves (23), Nyitra (Zsitvabesenyő, 38), Abaúj–Torna (36), Gömör és Kishont (Csucsom, 7), Ung (Deregyő, 6), Krassó–Szörény (Deregyő, 2), Kolozs (Magyarszovát, 2), Csík (Csíkmadaras, 1), Somogy (3), Csongrád (19), Burgenland (1). Az egyes megyék reprezentáltsága nem egyforma, a gyűjtőhelyek száma is igen eltérő. Tolna megyéből például Alsónyéken, Nagykönyiban, Medinában, Decsen, Bátaszéken, Bátán, Ócsényben, Kakasdon stb. gyűjtöttek, Szabolcs-Szatmár megyében Ófehértón, Tyukodon, Géberjéjen, Paposon, Vas

A Hegedűs-archívum mint korszerű...

megyében Tanakajdon, Óriszentpéteren és Csörötneken készültek felvételek. A legtöbb hangfelvétel Baranya megyéből származik. Ugyanakkor vannak megyék, ahol csak egy vagy néhány hanganyag rögzítése történt, ilyen például Fejér vagy Somogy megye. A Csongrád megyében gyűjtött anyagok egyetlen faluból, Tápéról valók, Somogy megyéből csak Somogyhatvanban, Csík megyéből csak Csíkmadarason, Pest megyében pedig csak Pátyon gyűjtöttek. Az összes felvétel több mint 1600 darab. A 2. ábra térképe mutatja azokat a megyéket, ahol a beszédanyagokat rögzítették.

2. ábra

A Hegedűs-archívum gyűjtőhelyei megyénként

A felvételeket dátumozták, rendszerint az évet adták meg, ritkábban a hónapot, de nem egy esetben napra pontosan lejegyezték, hogy mikor történt a felvétel. A legelső felvétel időpontja – mint írjuk – 1940 augusztusában, a legutolsó 1957. május 3-án készült. A lemezanyaghoz A/5-ös méretű szürke (később rózsaszín) karton-

lapokat írtak, amely számos fontos információt tartalmazott (lásd a 3. számú ábrát).

16. alb. $\frac{78}{1-0}$ G

SORSZÁM: 16 a szöveg időtartama: 6 perc

A község neve: Köbör, Beranya u.

A gyűjtés ideje: 1942. VI.

A gyűjtő neve: Temesi Miklós

Lemzre vágta: Hegedüs Lajos
neve: Bonyai Péter

Az adat-
közlő kora: 67 éves
fogl:

A lemez tartalma: a falu életéről.

Műszaki adatok: "Decalite" 25 cm-es lemez,
200 g.

$\frac{78}{1-0}$

R. 1965 MAR 2

3. ábra

A Hegedüs-archívum információs kartonlapja
(leltározás 1965-ben)

A legrövidebb felvétel időtartama mindössze 42 másodperc (halottvirrasztásról szól), a leghosszabb hanganyag pedig egy csaknem 12 perces mese. Az archívum összesen több mint 50 órányi hanganyagot tartalmaz, az egyes felvételek leggyakrabban négy-öt percesek.

A felvételeken a legkülönbözőbb témájú szövegek hallhatók. Szemléltetésül felsorolunk néhányat: népszokások, babonák, mesék, ünnepi szokások, történetek a falu életéről, a kenyér- és süteménysütés módjai, a disznóölés leírása, verbuválás, élet-történetek, mindennapi munkák (például halászat, vetési szokások, aratás, ingkészítés, öntés, sajtkészítés, birkatenyésztés), lako-

dalom, búcsú, gyógyítás, betyárhistóriák, katonatörténetek, szellemes históriák, patkányüzés, lopáshistóriák, verbuválás, halálesetek, tréfák, gyermekcsíny, búcsú, májusfa ültetés, húsvéti köszöntő, mondókák, énekek.

Az adatközlők meséket is mondanak, például a következőket: Kis vitéz pajtás, Ördög és boszorkány, Gyászkirályfi, Szegény ember és a mészáros, Rest Jankó, A bába és a bacsó, Mirkó királyfi, Borsszem Jankó, Rózsika, Disznókirály, Katonáskodó királylány, Mese a papról meg a medvéről, A zsoldáréneklő madár, Okos leány, Rózsa Sándor, Veres király, Mese a halkirályról, Kígyókirály, Józsi és a földesúr.

A hangrögzítéshez akkor többféle berendezésre volt szükség. A felvételi körülmények jellegzetesen egy szobányi helyet igényeltek (vö. Horváth 2007, Nikléczy–Horváth 2007). A felvételek elkészítéséhez többféle berendezés és azok összehangolt működtetése kellett (mikrofon és erősítő, tápegység, lemezvágó, nyers lemezek, fejhallgató stb.). Kezdetben üveg és alumínium alapú decilith- és lakklemezeket használtak (lásd a 4. számú ábrát).

4. ábra
Az eredeti lemez

A hangrögzítés úgy történt, hogy a mikrofonba mondott szövegeket közvetlenül lemezre vágták a helyszínen (ezt követően a lemez azonnal lejátszható volt). A felvételek kartonjain feltüntették a gyűjtő neve mellett azt is, hogy a hanganyagot ki vágta lemezre. Az egyes lemezek borítójára (lásd az 5. számú ábrát) és a lemezekre is

ráírták a fontosabb adatokat: a gyűjtő nevét, a felvétel helyét, idejét, az adatközlő nevét, a beszédtemát, valamint a lemez technikai adatait (Nikléczy–Horváth 2007). A borítók egy részén Hegedűs Lajos kézírása látható. Több, mint 1600 hangfelvétel készült Hegedűs Lajos és munkatársai gyűjtésében, amelyeket 840 eredeti lemez tartalmaz.

5. ábra

A lemez borítója a tartalmi és leltári adatokkal

A hanglemezek nagy többségét a Nyelvtudományi Intézetben tárolták, néhány lemez az elmúlt években került elő, amelyek nyelvészek tulajdonában voltak. Az intézet több költözése – az idő múlásától függetlenül is – megviselte a hanglemezgyűjteményt. A Hegedűs-archívum átmentése korszerű adathordozóra a 21. század fordulójára több szempontból is nagyon sürgössé vált.

3. Az archiválási folyamat

Az archiválás két részből állt. 1. A hanglemezek technikai mentése, ami azt jelentette, hogy lejátszhatók legyenek, illetőleg korszerű hanghordozóra (CD-re) kerüljenek. 2. A hanganyag egyfajta katalógizálása, a lekérdezhetőség megoldása.

A Hegedős-archívum mint korszerű...

1. Az értékes beszédanyagot tartalmazó hanglemezeket az évtizedek múlásával penész támadta meg, továbbá tönkrementek az ilyen lemezek lejátszására alkalmas lejátszók (ma már csak egy-két darab működőképes, nincs alkatrész-utánpótlás sem); így sürgőssé vált a mielőbbi átmentés biztonságos adathordozóra (lásd a 6. számú ábrát).

6. ábra

A Hegedős-archívum lejátszására alkalmas (még működő) lemezjátszó (MTA Nyelvtudományi Intézet, Fonetikai Osztály)

A Kulturális Minisztérium anyagi támogatása tette lehetővé (2003–2006 között), hogy a 840 lemez restaurálása és átmásolása megtörténjen. A restaurálási munkálatokat nehezítette, hogy speciális szaktudás volt szükséges a tisztításhoz. A munkálatot úgy kellett elvégezni, hogy a lemezekben, illetve a felvételeken következményes kár ne történjen. A lemezeket először speciális vegyi oldattal megtisztították a penésztől és egyéb ráakódásoktól, majd megfelelő lemezzátszóval lejátszották, és számítógépre rögzítették a hanganyagokat. Ezt követően a felvételeket audio formátumban CD-lemezekre másolták. Megtörtént a CD-k és az eredeti lemezek azonosíthatóságának megszerkesztése, valamint a CD-k megfelelő jelölése. A teljes archivált anyag 122 darab CD-lemezen található (lásd a 7. számú ábrát).

7. ábra
A Hegedűs-gyűjtemény
archiválásának eredménye

2. A restaurálással egy időben megtörtént a felvételek adatainak rögzítése is a hanglemezek feljegyzései alapján az Access adatbázis-kezelő programmal, amely a további kutatásokat tette lehetővé. A lekérdezhető adatbázis a következőket tartalmazza: a restaurált hanganyagot tartalmazó CD sorszama, a hangfelvételt tartalmazó CD track száma, az eredeti hanglemez sorszama, illetve hogy hol és mikor készült a hangfelvétel. Az adatközlő adatai mellett a felvétel időtartama, témája és készítőjének neve is fel van tüntetve az adatbázisban. A 8. ábra az adatbázis két összefüggő oldalát szemlélteti. Az adott hangfelvétel témája szerint egyfajta elsődleges osztályozás is történt „A hangfelvétel besorolása” megnevezéssel,

A Hegedűs-archívum mint korszerű...

amely a téma szerinti lekérdezhetőséget teszi lehetővé. A kategóriák a következők: mese, (el)mesélés, meserészlet, babonák, beszélgetés, rigmusok, mondókák, köszöntő, katonaelmény, siratás, tájnevek (a készülő nyelvatlasz kérdései és válaszai), regölés, ének, vers.

Gósy Mária – Horváth Viktória – Nikléczy Péter

Sorszám	A CD sorszáma	TRACK	Eredeti lemez	A hangfelvétel helye	Felvétel dátuma	Az adatokozó neve	Életkora
454	33		16216/5	Báta	1952.	egy bátai tszcs tag	
455	34		1217/1	Egeraracs	1952.	Szucs Józsefné	53 éves
456	34		2217/2	Egyházaskozár	1952.	Janku József	46 éves
457	34		3,4218/1,2	Egyházaskozár	1952.	Janku József	46 éves
458	34		5219/1	Egyházaskozár	1952.	Janku József	46 éves
460	34		6219/2	Ocsény	1952.	Széki Jánosné	
461	34		7220/1	Egyházaskozár	1952.	Janku József	46 éves
462	34		8220/2	Ocsény	1952.	Héjos Bálintné	30 éves
463	34		8220/3	Ocsény	1952.	Héjos Bálintné	30 éves
464	34		9221/1	Sármellék	1952.	Nagy Gábomé	68 éves
465	34		9221/2	Sármellék	1952.	Nagy Gábomé	68 éves
466	34		10221/3	Sármellék	1952.	Nagy Gábomé	68 éves
467	34		11222/1	Sármellék	1952.	Nagy Gábomé	68 éves
468	34		11222/2	Sármellék	1952.	Fülöp Józsefné	47 éves
469	34		12222/3	Sármellék	1952.	Boncföldi János	76 éves
470	34		12222/4	Sármellék	1952.	Boncföldi János	76 éves
471	34		13223/1	Sármellék	1952.	Boncföldi János	76 éves
472	34		14223/2	Sármellék	1952.	Boncföldi János	76 éves
473	35		1,2224/1,2	Sármellék	1952.	Boncföldi János	76 éves
474	35		3225/1	Zalaháshágy	1952.	Tulok Rozália	79 éves
475	35		4225/2	Zalaháshágy	1952.	Tulok Rozália	79 éves
476	35		5226/1	Zalaháshágy	1952.	Tulok Rozália	79 éves
477	35		6226/2	Zalaháshágy	1952.	Tulok Rozália	79 éves
478	35		7227/1	Zalaháshágy	1952.	Tulok Rozália	79 éves
479	35		7227/2	Zalaháshágy	1952.	Vörös Mari	75 éves
480	35		8227/3	Zalaháshágy	1952.	Szabó Sándor	51 éves
481	35		9228/1	Zalaháshágy	1952.	Vörös Mari	75 éves
482	35		9228/2	Zalaháshágy	1952.	Szabó Sándor	51 éves
483	35		9228/3	Zalaháshágy	1952.	Szabó Sándor	51 éves

Időtartam	A hangfelvétel készítője	Tájegység	A hangfelvétel témája	A hangfelvétel besorolása
4:58, 4:57	Hegedus Lajos	Tolna megye	beszélgetés erről-arról	beszélgetés
5:00	Hegedus Lajos	Tolna megye	beszélgetés rongyfosztásról	beszélgetés
5:00	Hegedus Lajos	Tolna megye	reumás betegségről	elmesélés
4:59 (1+2)	Hegedus Lajos	Tolna megye	lábbetegségről	elmesélés
4:59 (1+2)	Hegedus Lajos	Tolna megye	kisfia elvesztése	elmesélés
5:04 (3+4)	Hegedus Lajos	Tolna megye	beszélgetés a báiról	beszélgetés
5:04 (3+4)	Hegedus Lajos	Tolna megye	rongyszövéés és fosztás	beszélgetés
5:12 (1+2+3)	Hegedus Lajos	Tolna megye	történet Helos Miskáról	elmesélés
5:12 (1+2+3)	Hegedus Lajos	Tolna megye	ének	ének
5:12 (1+2+3)	Hegedus Lajos	Tolna megye	a bajai piacon, baleset	elmesélés
4:19	Hegedus Lajos	Tolna megye	beszélgetés piaci árakról	beszélgetés
5:10 (1+2)	Hegedus Lajos	Tolna megye	babonáság	elmesélés
5:10 (1+2)	Hegedus Lajos	Tolna megye	halászelet	elmesélés
4:13 (3+4)	Hegedus Lajos	Tolna megye	récenevelés	elmesélés
4:13 (3+4)	Hegedus Lajos	Tolna megye	babonás történetek Helos Mihályról	elmesélés
5:01, 5:11	Hegedus Lajos	Baranya megye	mesék	mesé
4:57, 5:09	Hegedus Lajos	Baranya megye	mesék	mesé
4:54 (1+2)	Hegedus Lajos	Tolna megye	babonáságok	elmesélés
4:54 (1+2)	Hegedus Lajos	Tolna megye	szóllocoozás	elmesélés
5:05	Hegedus Lajos	Tolna megye	gyermekkori élmény	elmesélés
4:41, 4:02	Hegedus Lajos	Tolna megye	babonás históriák (kisérto ló, szemverés)	elmesélés
4:33 (1+2)	Hegedus Lajos	Tolna megye	Tukor Bandiról	elmesélés
4:33 (1+2)	Hegedus Lajos	Tolna megye	énekek	ének
4:24 (3+4)	Hegedus Lajos	Tolna megye	babonás történet (hajazáró lélek)	elmesélés
4:24 (3+4)	Hegedus Lajos	Tolna megye	mesésziélet (Rózsika)	mesé
4:35	Hegedus Lajos	Tolna megye	apja hazatérése fogságból	elmesélés
4:39	Hegedus Lajos	Tolna megye	riolvasás	elmesélés
4:38	Hegedus Lajos	Tolna megye	mesé (Rózsika)	mesé
4:04	Hegedus Lajos	Tolna megye	mesé (tökinda)	mesé

8. ábra
Részlet a Hegedüs-archívum adatbázisából

4. Kutatási irányok a Hegedűs-archívum anyagán

A hanganyagok fonetikai elemzése 2005-ben kezdődött el. Az egyik kutatás a spontán beszéd jellegzetességeire, a másik a megakadásjelenségekre, a harmadik pedig a szövegek műfaji, illetve fonetikai jellemzőire vonatkozott. A spontán beszéd jellemzőinek vizsgálatához a Hegedűs-archívum két felvételét hasonlították össze két, 2005-ben készült hanganyaggal (Vallent 2005). A négy férfi adatközlő beszédének elemzése a beszédtempóra, a szünettartásra, a szófaji gyakoriságra, a megakadásjelenségek gyakoriságára és a mondatstruktúrákhoz vonatkozott. Az esettanulmány eredményei azt mutatták, hogy a Hegedűs-archívum felvételein a beszélők hosszabb néma szüneteket tartottak. Lényeges különbség, hogy az ötven évvel ezelőtt rögzített spontán beszéd nem tartalmazott a mai beszédre nagyon jellemző hezitálást. A szófaji gyakorisági elemzések szerint a régebbi felvételeken több az ige és a névmás, ellenben kevesebb a melléknév. Ezek a megállapítások az adatközlők kis száma miatt nem általánosíthatók, de utat mutattak a hasonló vizsgálatok megindulásához.

A másik kutatás célzottan a megakadásjelenségek típusait és azok előfordulási arányait vizsgálta a Hegedűs-archívum 10 felvételén. Az eredményeket a mai spontán beszéd megakadásaival hasonlították össze (Gósy–Gyarmathy 2008). Az elemzés célja az volt, hogy megállapítsák, vajon a spontán beszéd tervezési és kivitelezési folyamataiban igazolható-e eltérés az ötven–hatvan évvel ezelőtti és a mai beszélők között. A kutatásban a bizonytalanságból adódó (például hezitálás, ismétlés) és a hiba típusú megakadásjelenségek (például sorrendiségi hibák, téves szótalálások) vizsgálatával foglalkoztak. Feltételezték, hogy különbségek lesznek a megakadásjelenségek előfordulási gyakoriságában, s ez a beszédtervezési folyamatok különbözőségeit igazolhatja, amely nyelvi változásokra utalhat. Az archív beszédanyagban összesen 446 bizonytalanságra utaló megakadásjelenséget, a mai beszélők anyagában 1346 ilyen jellegű előfordulást adatoltak. A számok a nem szándékolt, illetve a nem lélegzetvételt biztosító néma szüneteket nem tartalmazták. A hibák száma is megtöbbszöröződött a mai beszélőknél az archívumi beszélők adataihoz képest. A leglátványosabb a hezitálás előfordulásának különbsége. Az archívumi

adatközlők alig hezitáltak, a teljes anyagban összesen 18 ő-zés fordult elő. A mai beszélőknél 636 hezitálást adatoltak ugyanolyan időtartamú spontán beszédben. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy a felvételek tanúsága szerint napjainkban hosszabb és összetettebb mondatok jellemzik a spontán beszédet, mint az ötvenes években. A bonyolultabb szerkezetek jobban igénybe veszik a tervezési folyamatokat, talán ez magyarázza a hezitálás elterjedését. Szerényebbek az eltérések az ismétlések esetében (az archívumi anyagban 42, a maiban 207 előfordulás volt).

Az archívum felvételeiből kiderül, hogyha az adatközlők bizonytalanok voltak a folytatás mikéntjében, akkor ez a diszharmónia leginkább töltelékszavak gyakori ejtésében nyilvánult meg. Annak ellenére, hogy matematikailag nem volt minden esetben igazolható eltérés a megakadásjelenségekben, mégis jellemző, hogy az előfordulások száma minden típusban a mai beszélőknél volt valamivel nagyobb. Napjaink beszélőinek spontán beszéde tehát egyértelműen szaggatottabb. Érdekes végül az az összehasonlítás, amely az archívumi és a mai beszélők megakadásait az időzítés mentén vizsgálja. A Hegedűs-archívum beszélői 0,74 hibát és 2,72 bizonytalansági megakadást produkáltak percenként, ez összesen 3,46 megakadás/perc. A mai beszélőknél percenként 2,53 hibát és 8,17 bizonytalansági megakadást adatoltak, összesen 10,7 megakadásjelenséget percenként. Tekintettel arra, hogy a kutatásban szereplő adatközlők beszédtempója nagyon hasonló volt, a beszédtervezés és kivitelezés ilyen eltérései elgondolkodtatók. A mai beszélőknél a grammatikai hibák relatíve nagy száma, az anticipációk gyakori előfordulása, valamint a hezitálás erőteljes növekedése azt igazolja, hogy nehézséget jelent számukra a gondolatnak adekvát nyelvi formába alakítása. Míg tehát a régi beszélők beszédtervezési folyamataiban nagyobb nehézséget okozott a lexikális folyamatok működtetése, a mentális lexikon aktiválása, addig a mai beszélőknek a megfelelő nyelvi forma, azaz a grammatikai és a fonológiai struktúra megtalálása, illetve a gondolati sebesség nyelvi átalakításának ellenőrzése okozza a legtöbb problémát.

A spontán beszéd térbeli és időbeli változásait a Hegedűs-archívum, a mai köznyelvi spontán beszédet tartalmazó BEA adatbázis és Nógrád megyei adatközlők hangfelvételei alapján próbálták feltérképezni (Menyhárt 2009a). A kutatás eredményei adatokkal iga-

zolták, hogy az elmúlt ötven–hatvan évben gyorsult az artikuláció tempója. A beszélők életkora azonban nem befolyásolja a beszéd sebességét: alig volt különbség a legfiatalabb és a legidősebb beszélőnél meghatározott tempóértékekben. Az összehasonlító vizsgálat különbséget igazolt a szünettartásban is a régi és mai falusi beszélők, illetve a mai fővárosi adatközlők között. A legtöbb szünet a Hegedűs-archívum hangfelvételein volt adatolható, a legkevesebb szünetet a mai budapesti beszélők tartották. Az archívumi beszélők általában szerkezethatáron tartottak szünetet – ellentétben a mai beszélőkkel –, beszédükben a legalacsonyabb a szünet/jel arány. Elemezték a három korpuszban előforduló megakadásjelenségeket is. Az archívum beszélői elsősorban töltelékszavakkal és néma szünetekkel kísérelték meg áthidalni a beszédtervezés során fellépő diszharmoniót. A kutatásban részt vett mai, budapesti beszélők elsősorban a hezitálást, illetve a nyújtást választották stratégiaként a tervezési nehézségek feloldására.

A beszéd jellegzetességeit a szöveg típusa is befolyásolja (vö. Markó 2005, Olasz 2005, Váradi 2008). A szupraszegmentális szerkezet műfaji meghatározottságának elemzésére a Hegedűs-archívum felvételei is kiválóan alkalmasak, mert a korpusz számos szövegtípust tartalmaz (különböző típusú mesék, ráolvasások, babonák, népszokások leírása, spontán narratíva stb.). Menyhárt (2009b) vizsgálata azt igazolta, hogy a beszélő spontán beszédének prozódiai jellemzői jellegzetesen eltérnek a mesemondásától. A beszéd sebessége a tündérmese előadásakor volt a legnagyobb, míg a beszélő a leglassabb tempóval a spontán narratívát valósította meg. A hangterjedelem is a tündérmesében volt a legnagyobb. A legalacsonyabb alaphangmagasságot a spontán beszédben, a legmagasabbat pedig az állatmesénél adatolták. Az archívumi beszélők a legrövidebb szüneteket a rituális szövegekben tartották; a néma szünetek időtartama közel azonos a mesékben és a spontán narratívákban (Menyhárt 2010).

A Hegedűs-archívum felvételei perцепciós tesztelésre is alkalmasak: lehetőség nyílik annak feltérképezésére, hogy a mai beszélők hogyan észlelik az eltérő beszédstílusból adódó jellegzetességeket. Kutatási eredmények szerint a hallgatók a számukra nehezebben érthető beszédet gyorsabbnak érzékelik, a tagoltabbat lassabbnak (Menyhárt 2007).

Az archívumot kezelő Nyelvtudományi Intézet közös kutatást kezdeményezett a Néprajzi Kutatóintézettel Különböző műfajú spontán beszéd néprajzi és szövegfonetikai sajátosságai címmel 2005-ben. A kétféle megközelítés összekapcsolását az indokolja, hogy a fél évszázados beszédanyagok mind néprajzi, mind a beszéd-kutatás szempontjából rendkívül fontosak. Az ugyanazon beszédanyagok összevető nyelvi és néprajzi feldolgozása interdiszciplináris megközelítésben mindkét tudomány számára hasznos. A 9. ábra annak a CD-re rögzített interdiszciplináris kutatás-sorozatnak az első darabja (2007), amely a néprajz és a beszédtudomány közös területein folyik.

9. ábra
A Hegedűs-archívum kutatása fonetikai és
néprajzi szempontból

5. Összegzés

A 20. század második felében sok nyelven születtek különféle célú beszédatbázisok. Kevés olyan műszeresen is elemezhető korpusz van azonban, amely a 20. század közepéről tartalmaz beszédanyagot. A Hegedűs-archívum nagy jelentősége az, hogy általa tanulmányozhatók az ötven évvel ezelőtti spontán beszéd jellegzetességei, anyagai összevethetők a mai beszéddel, a felvételek továbbá szociolingvisztikai, dialektológiai és néprajzi szempontból is kutathatók. A Hegedűs-archívum korszerű adatbázisnak tekinthető, hiszen a lekér-

dezhető, írott adatgyűjtemény, valamint a rendezett beszédanyag könnyen áttekinthető felhasználást tesz lehetővé.

Irodalom

GÓSY MÁRIA – GYARMATHY DOROTTYA 2008. Nyelvhasználati változás. *Magyar Nyelvőr* 132: 206–222.

HEGEDÜS LAJOS 1946. *Népi beszélgetések az Ormánságból*. Pécs.

HORVÁTH VIKTÓRIA 2007. A Hegedüs-archívum (1942–1962) feldolgozásának alapelvei. In: ZELLIGER ERZSÉBET szerk. *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. MNyTK. 228: 270–276.

KISS JENŐ szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest.

KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC 2005. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest.

MARKÓ ALEXANDRA 2005. A temporális szerkezet jellegzetességei eltérő kommunikációs helyzetekben. *Beszédkutatás* 2005. 63–77.

MENYHÁRT KRISZTINA 2007. *A beszédtempó eltéréseinek észlelése 50 évvel ezelőtti és mai beszélőknél*. Előadás a Beszédkutatás 2007 konferencián. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 2007. november 15–16.

MENYHÁRT KRISZTINA 2009a. A spontán beszéd változásai időben és térben. In: BORBÉLY ANNA – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ – HATTYÁR HELGA szerk. *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi konferencia. (Párkány, 2008. szeptember 4–6.)* Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra. 111–119.

MENYHÁRT KRISZTINA 2009b. *Palkó Józsefné meséi: interdiszciplináris előkísérelt*. Előadás a Beszédkutatás 2009 konferencián. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 2009. október 16–17.

MENYHÁRT KRISZTINA 2010. Folklór és fonetika. Mesék, ráolvasások és más szövegek akusztikai-fonetikai vizsgálata. In: SZEMERKÉNYI ÁGNES szerk. *Folklór és nyelv*. MTA Néprajzi Kutatóintézet. Budapest (megjelenés alatt).

NIKLÉCZY PÉTER – HORVÁTH VIKTÓRIA 2007. Nyelvjárási hangarchívum az interneten. *Beszédkutatás* 2007. 173–177.

OLASZY GÁBOR 2005. Prozódiai szerkezetek jellemzése a hírfelolvasásban, a mesemondásban, a novella és a reklámok felolvasásában. *Beszédkutatás* 2005. 21–50.

- VALLENT BRIGITTA 2005. A spontán beszéd ötven éve és ma (Esettanulmány). *Beszéd kutatás* 2005. 99–111.
- VÁRADI TAMÁS 2000. Modern nyelvi technológiák a magyar nyelvért. In: KIEFER FERENC – GÓSY MÁRIA szerk. *Helyzetkép a magyar nyelvtudományról*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 146–156.
- VÁRADI VIOLA 2008. A virtuális mondatok műfaji meghatározottsága. *Beszéd kutatás* 2007. 134–147.

A TÉRKÉPÉSZETI CÉLÚ NÉVTÁRAK NYELVÉSZETI FELHASZNÁLÁSI LEHETŐSÉGEIRŐL

Mikesy Gábor – Képes Attila

Az elmúlt két évtized computerizációja gyökeresen átformálta a földrajzi valóság térképi megjelenítését. Mind a geodézia, mind a kartográfia (térképészet) alapvetően térinformatikai szoftverek segítségével oldja meg a feladatait. Ma a földfelszínre vonatkozó adatok többsége eleve digitális módon keletkezik. Ez az, ami a földrajzi nevekről ab ovo nem mondható el. Márton Mátyás professzor (ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék) szavaival: „A földrajzi nevek a térképek egyetlen olyan eleme, amit csak közvetlen terepi munkával lehet felmérni.”

Miközben a térinformatikának szüksége lenne a digitális földrajzi névi állományokra, a technológiai váltásból épp ez maradt ki, vagy legalábbis erős lépéshátrányba került az egyéb fejlesztésekkel szemben. Sajnos nem épült fel az ország teljes területét lefedő, részletes, általános gyűjtőkörű, sokcélú alkalmazást lehetővé tevő földrajzi névi adatbázis.

A térképészeti szakma szerkezeti kereteinek megváltozása a rendszerváltás után időben párhuzamos folyamat volt a technológiai váltással. A monopolhelyzet megszűnésével, a piaci viszonyok közt azonban a műhelymunka nehezkesebbé vált, illetve piacosodott. A privát és szétaprózódott új struktúrában még azok az adatbázisok sem váltak közhasználatúvá, amelyek elkészültek. Többnyire az egyes cégek fő tevékenységi körébe tartozó térképtípusok névigényét kielégítő, elkülönített adatbázisok léteznek, például a várostérképek közterületneveivel vagy a régiók turisztikai célpontjaival. Igen jellemző, hogy egy adott adatbázisból nagyobb méretarányú térképet készítve a neveket széthúzzák, ahelyett hogy az üresen maradó

helyeket kitöltenék egy elfogadott adatbázisból, netán helyi gyűjtés alapján.

Vannak ugyan olyan földrajzi névi típusok, amelyek évtizedek óta vagy még régebben állandónak tekinthetők, például a nagy folyók, a legtöbb középtáj vagy a domborzat fontosabb pontjai, de már tájnevek vonatkozásában alternatív rendszerek vannak használatban (vö. Faragó 2001, Hajdú-Moharos 2000). A térképi célú névállomány igen jelentős része kvázi folyamatos karbantartást igényelne. A GPS korszak felülírja az objektumok, illetve névtípusok fontossági sorrendjét. Egyes névtípusok hihetetlen gyorsasággal veszítik el jelentőségüket és/vagy aktualitásukat (például tanyanevek vagy a nagy infrastrukturális beruházások környezetében levő határ-résznevek), míg mások éppen napjainkban alakulnak ki, így az autópályák melletti pihenőhelyek, a kereskedelmi és logisztikai központok, lakó- és ipari parkok stb. nevei. Szinte megragadhatatlan, mikor és milyen formában lesz például egy marketing célokat is figyelembe véve megalkotott, a beruházás fantázianeveként indult név közismert, a tájékozódást segítő, így ábrázolandó térképi elemmé. Jelen állapotok szerint igen sok új keletű földrajzi név van tényleges használatban (például között mellett elhelyezett információs táblákon, újsághirdetéseken) anélkül, hogy a térképészeti adattárakba bekerültek volna.

Csak a helységnevek vonatkozásában mondható el, hogy évről évre pontos és friss adatokat szolgáltat a Központi Statisztikai Hivatal (lásd A Magyar Köztársaság helységnevkönyve). Más típusok közül csak a közterületnevek esetében van központi hely(ek)re – ebben az esetben a földhivatalokba – irányuló bejelentési kötelezettség.

Az utóbbi két évtizedben örömdetesesen megindult a Kárpát-medencei magyar helynevek térképi megjelenítése, így digitális adatbázisok is készültek, ezek azonban túlnyomórészt a helységnevi és tájnévi kategóriákra összpontosítanak. Lejebb részletezve a Magyar Köztársaság területére vonatkozó, a helységnevek szintjénél részletesebb, nyelvészeti kutatások támogatására alkalmas adatállományokat igyekszem számba venni. Valamennyire igaz, hogy a köznyelvi közlésmód következtében a nyelvjárásiasság kutatására csak hozzávetőleges forrásértékük van.

1. Magyarország Digitális Földrajzinév-tára

Ennek az adatbázisnak a gerincét a Magyarország földrajzinév-tára című, a Kartográfiai Vállalat által kiadott 19 megyei és 1 országos – a legfontosabb táj-, domborzati és vízrajzi neveket tartalmazó – kötet (továbbiakban Fnt I., Fnt II.) képezi, illetve ez annak részletesebb, közvetlenül a cédulaanyagról rögzített változata. Különösen használható többletet jelent a kötetekhez képest az, hogy az egyes földrajzi objektumok nevének az egyes forrásokban többé vagy kevésbé eltérő változatait is tartalmazza: *Hangita* ~ *Hangító-hegy* (Bicske), *Nazarénus-hegy* ~ *Nazarén-hegy* (Etyek), *Szalánkai-dűlő* ~ *Szlánkai-dűlő* (Felcsút), *Ganajos* ~ *Ganós* (Nagykorpád), *Ganyés* (Patca), *Vásárhely pada* ~ *Vásárhely-kő* ~ *Pados* (Nagyvisnyó).

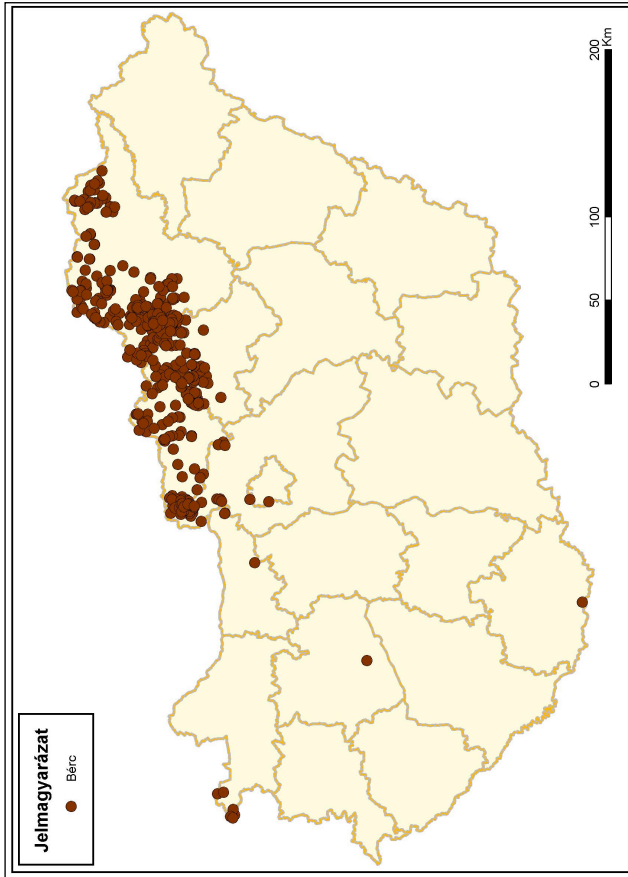
Az adatbázis az egyetlen országos lefedettségű, egységes rendszerbe foglalt, a közterület-neveken kívül teljes gyűjtőkörű földrajzi névi adatállomány. 78 ezer rekordja több mint 250 forrás feldolgozásával (ezek közt van többeszes szelvényszámú térkép-sorozat is), helyi egyeztetéssel és nyelvész-térképész bizottsági áttekintéssel jött létre. Az ezzel kapcsolatos munkák során kristályosodtak ki a földrajzi nevek helyesírásának szabályai (vö. Fnh.), és főleg ezáltal lett a térképész szakma és oktatás fontos segédlete. Nagy korlátja, hogy a nevek mennyiségét egy viszonylag kis méretarányú térképhez igazítva kellett megrostálni, így egyáltalán nem tekinthető teljesnek. Két szempontból eljárt felette az idő: az egyik a megszűnt tsz-ekkel kapcsolatos nevek (főként majorok), másrészt a nemzetiségi nyelvű neveknek a magyar fonetikus íráshoz közelítő közlés módja.

Az adatállomány rendszeresen kiegészül a Központi Statisztikai Hivatalban nyilvántartott kül- és belterületi településrészek neveivel, illetve korszerűsítve van a kötetek megjelenése óta eltelt 25 év közigazgatási változásai tekintetében, de visszakereshető módon.

Az adatbázis a neveken és a változatokon kívül tartalmazza az objektum földrajzi jellegére való utalást, a források jegyzékét, a fekvés adatait (megye, helység, koordinátapár), továbbá egyéb földrajzi információkat.

Országos lefedettsége miatt az Fnt. kiválóan alkalmazható egyes névtípusok elterjedésének vizsgálatára, legyen az akár strukturális, akár lexikológiai-szemantikai vizsgálat. Koordinátáinak köszönhetően az adatbázisból leválogatott nevek térinformatikai rendszerbe

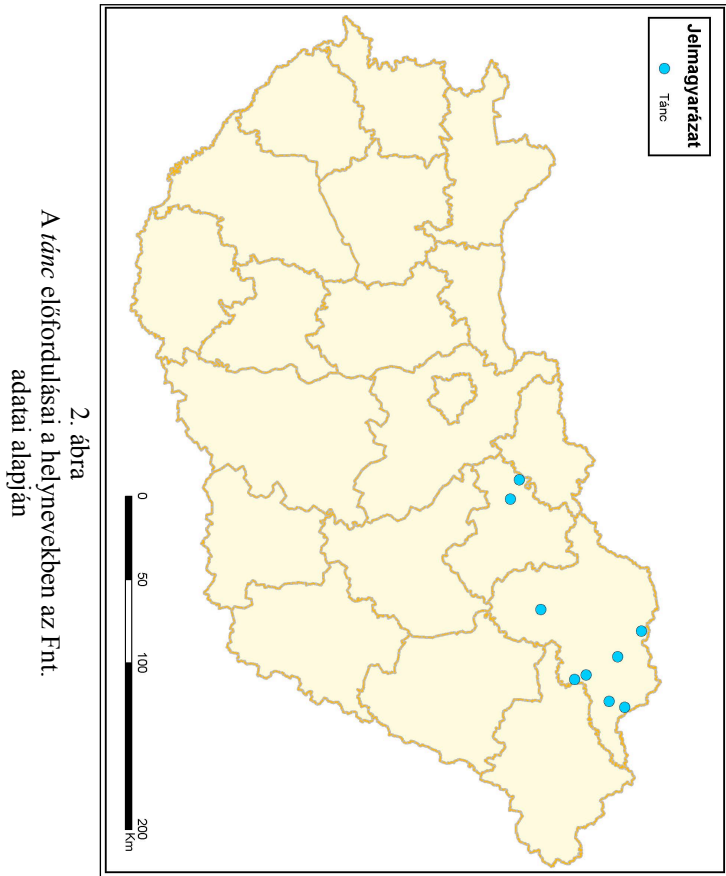
helyezve gyorsan plasztikus képet mutatnak a kutatni kívánt nyelvi elemek elterjedéséről (vö. Hegedűs 1995). A földrajzinév-kutatásban hangsúlyos földrajzi köznevek és nyelvjárási változataik viszonylag kis számban kerültek A magyar nyelvjárások atlaszának kérdései közé, többek közt nincs benne a *bérc*, *csádé*, *dűlő*, *gyóta*, *hegy*, *mál*, *ortvány*, *páskom*, *szirt*, *zug* és szócsaládjuk. A *bérc* szó legalább Petőfi óta a köznyelv része, és szótáraink nem is tesznek említést esetleges tájnyelvi jellegéről. Ehhez képest a meglepetés erejével hat, hogy adataink 99-nél is nagyobb százalékban az északi hegyvidékre összpontosulnak, bár maga a térszínforma Baranya, Veszprém, Zala megyében és Sopron környékén is megvan, így indokolt volt ellenpróbát tenni. A megyei névgyűjtési kötetek néhány szórványadatának többségéről ki is mutatható, hogy újabb mesterséges névadás eredménye. Nem is találjuk az említett megyék névgyűjtési köteteinek földrajzi közneveket értelmező részében, egyedül a Komárom megyei kötet értelmezi, és csak itt tűnik még névadásban aktív szónak (lásd az 1. számú ábrát).

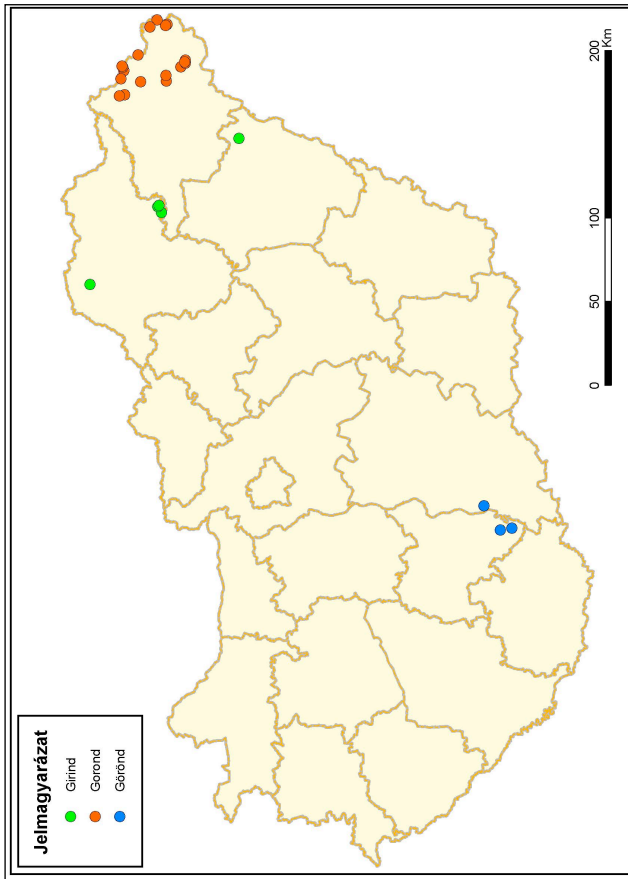
1. ábra
A *bérc* előfordulásai a helynevekben az Fnt.
adatai alapján

Nagyszámú adat térképre vetítésével egyéb lexikai elemek tekintetében is kirajzolódnak „névjárások”. Példaként említem az '(állatnév) + *tánc* összetétellel alkotott neveket: *Tehéntánc*, *Ökörtánc*, *Szamártánc*, *Kakastánc*. Ezek adatai szintén északon, Gyöngyöstől Sátoraljaújhegyig szóródnak (lásd a 2. számú ábrát).

A térképészeti célú névtárak...

Jó hozadéka lehetne a több hangtani variánst mutató földrajzi köznevek vizsgálatának (lásd a 3. számú ábrát).

3. ábra
A *gorond* alakváltozatai az Fnt. adatai alapján

Készülöben van az Fnt. fejlettebb, 1:10000 méretarányú térképeken adatolt verziója. Ez a méretarány a tapasztalatok szerint alkalmas valamennyi külterületi objektum feltüntetéséhez, így az ahhoz kapcsolódó adatbázis felölhelheti valamennyi térképi forrás névanyagát. A felmérések az ország területének 60%-ára vannak meg, a digitális feldolgozás 15%-nál tart.

2. 1:10000 méretarányú digitális topográfiai térképek nevei

2005 körül digitalizálták a Földmérési és Távérzékelési Intézetben Magyarország 1:10000 méretarányú EOTR¹ topográfiai térképsorozatát (4096 szelvény). Ezek jórészt az 1970–80-as években készültek, névírásuk részint saját gyűjtésen alapul, részint a 60–70-es években készült sorozatra támaszkodik. Azoknak az időknél az esztelen titkosítási mániája következtében ezek a térképek nem segíthették a nyelvészeti névgyűjtések munkálatait. Pedig a gyűjtés és az eredmények pontos adatolása erősen függ attól, hogy mely földfelszíni részletet látja meg az ember, mire tud rákérdezni, hová tudja lokalizálni az adatot. A névgyűjtéseknél használt kataszteri térképek mindössze a földhivatali nyilvántartásban jelentősnek ítélt és önálló helyrajzi számmal bíró egységek időnként igen kevés kontúrját biztosította egy abszolút elavult név-állománnyal. A topográfiaiak a domborzatábrázoláson túl a művelési ág (erdő, rét, legelő, gyümölcsös stb.), a szimbólummal jelölt tereptárgyak (forrás, kereszt, karám stb.), a növényzet, a gyalogutak stb. feltüntetésével erősebb támpontot adnak a névgyűjtéshez is. Ez a térképsorozat mutatja be a legjobban a hazai földrajzinév-alkotás utolsó nagy hullámának, a nagybirtokok felosztása és a szocialista nagyüzemi gazdálkodás közötti időszak névkincsét, számtalan újítását, így kiváltképp alkalmas a névrendszerbeli elmozdulás vizsgálatára.

A topográfiai és a közhasználatban lévő kataszteri térképek névanyaga jelentős mértékben, néhány esetben teljesen különbözik egymástól egyazon területre. Az utóbbiak ugyanis a földbirtoklás, a földhasználati mód és a térszerkezet minden jelentős változása ellenére nagy mértékben az első kataszteri felméréskor rögzített neveket örökítették át az utókorra.

¹ Egységes országos térképrendszer

A topográfiaiak mennyiségükben nem közelítik meg a nyelvészeti névgyűjtési kötetek anyagát, hiszen egy területre egy alakot közölnek, változatokat nem, mégis jelentős mértékű többletet is tartalmaznak azokhoz képest, különösen a fálvak közigazgatási területének nem paraszti (uradalmi, erdőbirtokossági) részére vonatkozóan. A topográfiai térképek névanyagát a legnagyobb haszonnal azokon a területeken érdemes kutatni, ahonnan még hiányoznak a nyelvészeti névgyűjtések. Előnye, hogy az egész országra rendelkezésre áll, a bel- és közterületi nevek kivételével valamennyi névtípusra kiterjed. Hátránya egyrészt a nyelvjárási alakok köznyelvi normához való (esetenként szakszerűtlen) igazítása, valamint a nevek jellegtükröző földrajzi köznévvvel való kiegészítésére irányuló törekvés: *Gulya-mező* > *Gulya-mezei-dűlő* (Kömlőd), *Határ-ér* > *Határéri-csatorna* (Nagyszénás).

3. Domborzati modell

Kissé kilóg a sorból a domborzati modell mint neveket nem tartalmazó, speciális térképészeti alkalmazás, viszont igen erősen támogatja a földrajzi nevek vizsgálatát. A fenti térképek vektorizált szintvonalából háromdimenziós modell alakítható, és az tetszőlegesen forgatható. Az erre a vázra ráfeszített bármely georeferált digitális térkép vagy ortofotó egyrészt segítheti a nevek lokalizálását a szöveges gyűjtések és a megyei kötetek leíró szövegrészei alapján, például *Bukfenc-főd* (Balatoncsicsó): „Annyira dombos, göröngyös, hogy szántáskor mindig felborult az eke.” (Balogh–Ördög 1982: 105). A domborzati modell támogatásával a térszínformát jelölő földrajzi köznevek, különösen az elhomályosult jelentésű földrajzi köznevek értelmezése is megvalósítható, tájegységek szerint.

4. Központi Statisztikai Hivatal – Helységnévtár

A nagy gonddal vezetett hivatalos helységnévtár (továbbiakban Hnt.) legfrissebb verziója a KSH honlapjáról szabadon letölthető. A helységnévi rész jogszabályba foglalt hivatalossága folytán két szempontból elsődleges forrás: egyrészt a helységnevek státuszáról (község, város, megszűnt helység stb.), másrészt a köznyelvi írásmódtól eltérően rögzített alakok vonatkozásában (például hosszú ~ rövid

magánhangzó: *Sajóhidvég*, de *Hidvégardó*; *Kővágótöttös*, de *Csikóstöttös*).

Az egyéb belterületeket és a külterületi településrészeket illetően hivatalossága és széles nyilvánossága okán erős hatással van a névhasználatra. Annak ellenére, hogy kiemelkedő jelentőségű forrásnak számít, igen lényeges eltérések vannak a KSH és a térképi források nevei között. Ennek részint az az oka, hogy a KSH sokszor virtuális nyilvántartási egységek (például körzetek) és nem az egyes létező objektumok adatait adja meg. Ezeket átveszik és feltüntetik a legtöbb névrajzi adatbázisban, holott kétséges, hogy a név fogalmát teljesítő adatokról van-e szó: *Dózsa utca külterülete*, *Kinizsi utca külterülete* (Géderlak), *Ceglédi úti tanyák* (Tápiószőlős), *Tanya I. körzet* (Baja). Jogi–nyilvántartási értelemben való megszűnése miatt viszont hiába keresünk itt néhány nagyon is létező településrészt, ilyen például *Pacsatüttös* (Pacsa), *Rákoskeresztúr* (Budapest).

5. Közterületnevek adatbázisa

A Földhivatali Információs Rendszer rendelkezik Magyarország valamennyi közterületnevével. Az állomány lekérdezhető helységenként is, nyelvészeti szempontból azonban értékesebbnek tűnik az a tulajdonképpen a munkák melléktermékeként, helyesírásegyesítési célból képződött adatbázis, ami az ország összes közterületnevét magában foglalja, megkülönböztető elem és a közterület jellege bontásban. Az előbbi táblázat 21 és fél ezer, az utóbbi 90 elemet tartalmaz. Ez több az aktuális utca- és egyéb közterületnév-állománynál, ugyanis számos esetben a tulajdoni lapokon az 1990 előtti nevek maradtak meg. Ez az állomány egy részletes lexikai elemzés nyersanyaga lehet, motivációs, illetve rendszertani vizsgálatához a lokalizált nevek közti keresés szükséges.

Települések szerint állományok magáncégeknél is elérhetők, például GeoX Kft., Cdata, TeleAtlas Hungary.

6. Nevezetes pontok (POI)

A figyelemfelhívás szintjén meg kell említeni azokat a térképen pontszerű, többnyire műemlékeket, szobrokat, érdekességeket tartalmazó adatállományokat, amelyek a turisztika és a navigációs rendszerek céljára készülnek. Ezek felmérését a cégek a közterüle-

tekkel együtt végzik, és a nevüket a helyi feliratok alapján rögzítik. A GeoX Kft. 90 ezret is meghaladó POI (point of interests) adatbázisa még a kategória ismert változékonysága mellett is országosan teljesnek mondható.

Alsó homokerdő	Homokdűlő	Homokkő	Homoksziget
Aranyhomok	Homokerdő	Homokkomáromi	Homokszőlő
Feketehomok	Homokgyőr	Homokkúp	Homoktető
Felső-homok	Homokhát	Homokliliom	Homoktővis
Felső homokerdő	Homok-hegy	Homokmégyi	Homokvölgy
Fertőhomoki	Homokhegyi	Homokóra	Homokzug
Homok	Homokhordó	Homokos	Kis homokkőz
Homokai	Homoki	Homokosi	Közép homokerdő
Homokalja	Homoki dűlő	Homokrész	Nagyhomoki
Homokbánya	Homoki szőlő	Homoksori	Vereshomok
Homokdomb	Homokkert	Homokszél	Vöröshomok
Homok-domb	Homokkerti	Homokszem	

1. táblázat

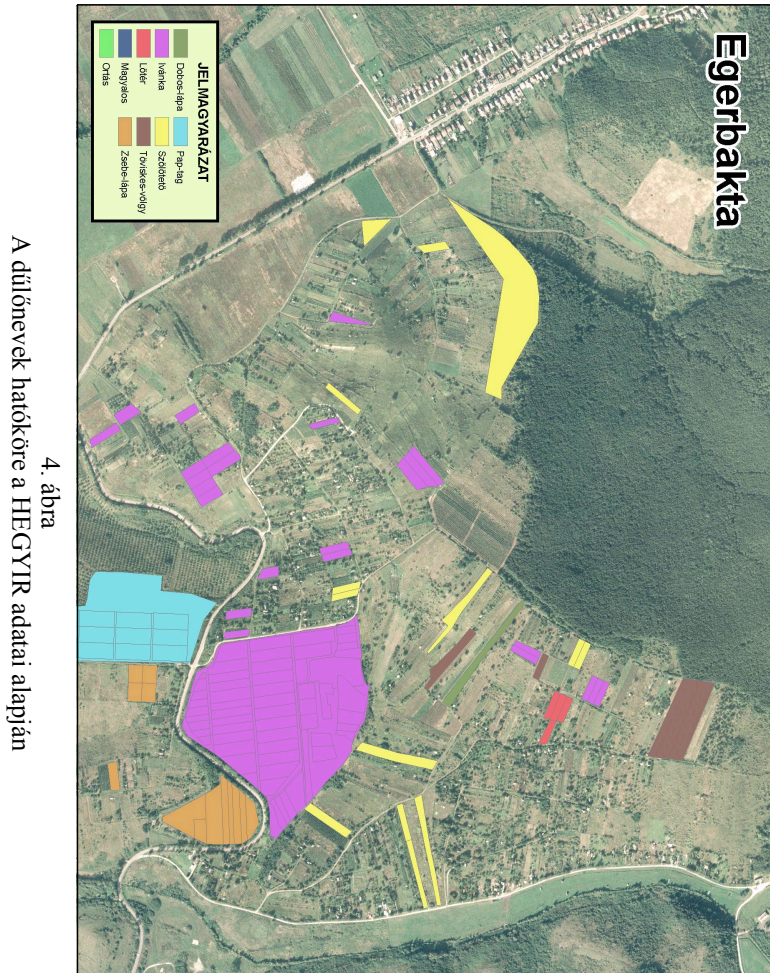
A *homok* szóval képzett közterületnévi előtagok a Hivatali Információs Rendszer adatai alapján

7. A hegyközségek információs rendszere (HEGYIR)

A dűlőnévhasználat visszaszorulása évtizedek óta tart, viszont a szőlész-borász ágazatban, ahol egy-egy dűlőnévhez minőségi, így piaci értékek társulnak, nagy gondot fordítanak a nevekre, jogi védettség alá helyezik, megállapítják a pontos határukat.

A HEGYIR tematikus, kizárólag a szőlő- és bortermelő területek neveit tartalmazó adatbázisa két tulajdonsága folytán kerülhet a névtani kutatások figyelmébe. Egyrészt a művelési ág és a nevek összefüggése vizsgálható, másrészt az egyes bejegyzésekhez helyrajzi számok vannak rendelve, így a legkorrektebb módon lehet a nevek többségét helyhez, térszínformához kötni, továbbá megállapítható egy-egy terület nevének mély beágyazottsága vagy éppen bizonytalan névhasználat (lásd a 4. számú ábrát).

A térképészeti célú névtárak...

4. ábra
A dűlőnevek hatóköre a HEGYTR adatai alapján

Irodalom

BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk. 1982. *Veszprém megye földrajzi nevei I. Tapolcai járás*. MNyTK. 156.

FARAGÓ IMRE 2001. A magyar névhasználat változásai a Kárpát-medencét ábrázoló térképeken I–II. *Geodézia és Kartográfia* 54. 1: 514.; 2: 16–23.

- Fnh. = FÁBIÁN PÁL – FÖLDI ERVIN – HÖNYI EDE 1998. *A földrajzi nevek helyesírása*. Budapest.
- FÖLDI ERVIN szerk. 1982. *Magyarország földrajzinév-tára I*. Budapest.
- FÖLDI ERVIN szerk. 1980. *Magyarország földrajzinév-tára II*. Budapest.
- HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF 2000. *Magyar Településtár*. Budapest.
- HEGEDŰS ATTILA 1995. Halesz. *Névtani Értesítő* 17: 81–4.
- A Magyar Köztársaság helységnévtára*. 2003. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- JÓZSA ZSUZSANNA összeáll. 2009. január 1. *A Magyar Köztársaság helységnévkönyve*. Budapest.

A MÁR KIADOTT, ÚN. „MEGYEI HELYNÉVTÁRAK” ADATBÁZISBA RENDEZÉSÉRŐL

N. Császi Ildikó

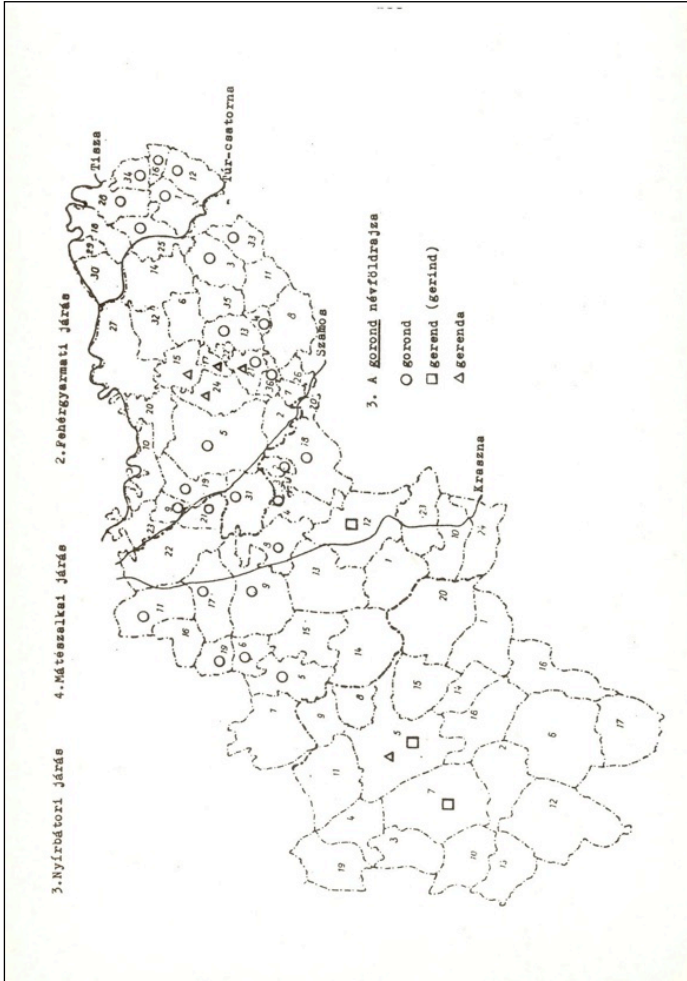
A nyelvészeti kutatások régóta és sokrétűen alkalmazott módszere a szóföldrajz, erre utal egy korábbi tanulmányában Pesti János is: „[a] magyar dialektológiában a nyelvöldrajznak egyik, alapjaiban nyelvészeti indítékú és célú ága, amely a szókincs elemeinek területi tagolódását mutatja be általában élőnyelvi gyűjtés alapján” (Pesti 1989: 157). A technikai eszközök mára lehetővé teszik, hogy a nyelvi adatokat számítógépes adatbázisba rendezéssel a nyelvi jelenségeket korszerű, informatizált térképeken megjeleníthessük, kutathassuk. „A nyelvöldrajz a nyelvi jelenségek térbeliségét, illetőleg az azzal összefüggő, abból levezethető törvényszerűségeket kutatja. Nyersanyaga a térképre vitt, atlaszokba rendezett dialektális vagy multilingvális szógyűjtemény, amely hangtani, alaktani, lexikális és szemantikai megoszlásokat ábrázol” (Juhász 2007: 33). A szóföldrajznak speciálisabb változata a névtípusok vagy egyes nevek földrajzi elterjedését, megoszlását vizsgáló névföldrajz. Már Pesti János is a helynévkutatás és a szóföldrajz összekapcsolását vélte lehetségesnek, a névföldrajzi elemzést különösen a földrajzi köznevek leírásában látta elvégezhető feladatnak (i. m. 156). A névföldrajzi elemzés különösen a földrajzi köznevek térbeli elterjedésének és jelentésföldrajzának bemutatását teszi lehetővé. Mód nyílik arra, hogy egyes régiókban vagy az egész magyar nyelvterületen névegyedekről, névelemekről és névtípusokról elterjedési és gyakorisági térképek készüljenek.

A szó- és névföldrajzot mint vizsgálati módszert és elvet korábban nem nyelvi rendszerszerűségek, nem névrendszertani összefüggések felderítésére, hanem más, nyelven kívüli (elsősorban településtörténeti, illetve népességtörténeti, művelődéstörténeti)

következtetések levonására használták, vagyis a helynévkutatás tulajdonképpen a település- és a társadalomtörténet egyik legfontosabb segédtudományaként szerepelt, s a helynevek vizsgálata nem cél volt, hanem eszköz. Mára a névföldrajz mint kutatási terület és mint szemléletmód, általánosan elfogadott része lett a névelémzésnek (Juhász 1993; Tóth 1998; Hoffmann 2003: 205–10). A korábban megszületett helynévi adattárak, megyei és járási kötetek forrásanyagai a névtípusoknak adott időben vidékenként mutatkozó eltéréseinek vizsgálatát is biztosítják a kutatók számára. Ezekben az adattárakban ugyanis tíz-, sőt százezres nagyságrendű névállomány áll a kutatók rendelkezésére, amely rendszervizsgálatokra, nyelv- és névföldrajzi kutatásokra kiválóan alkalmas (Hajdú 1991: 250–4; Juhász 1997: 48). Már számos kutató vizsgálta egy-egy lexéma vagy lexémacsoport térbeli, időbeli viszonyainak elterjedtségét. A vizsgálatok közül most csak hármat szeretnék kiemelni, azokat, amelyek a földrajzi köznevek területi megoszlását térképre is vetítették. Az eddigi próbálkozások a térképezés és statisztikai feldolgozás manuális megoldásait követték.

Kálmán Béla a Zala megye földrajzi nevei című kötet alapján a vízrajzi köznevek területi megoszlását mutatja be térképlapok és hozzájuk fűzött rövid magyarázatok segítségével (Kálmán 1967: 344–50).

Kálnási Árpád a kiemelkedést jelölő térszínformanevek fogalmi köréből a *hegy*, a *hát* és a *gorond* elterjedését és területi megoszlását mutatja be a fehérgyarmati, a nyírbátori és a mátészalkai járás anyagai alapján (Kálnási 1991: 321–6).

Vörös Ottó monográfiájában vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálatának eredményeképpen 11 jelentésföldrajzi, és 2 szóföldrajzi (*árok, csurgó*) térképet készített Vas megye vízrajzi helynévanyagát feldolgozva (Vörös 1999).

2. kép
A 'természetes állóvíz' jelentésföldrajzi
térképe (Vörös O. 1999.)

A nyelvföldrajzi, geolingvisztikai kutatások mind a magyar, mind a nemzetközi dialektológia egyik legdinamikusabban fejlődő ágazatát jelentik, különösen a számítógépes fejlesztések és alkalmazások gyors előrehaladása révén. Az újonnan kifejlesztett számítógépes nyelvföldrajzi technológiák (megalkotói Vékás Domokos és Vargha Fruzsina Sára, lásd Vékás 2007, Vargha 2008) alkalmazása, továbbfejlesztése lehetővé teszi egy névföldrajzi atlasz létrehozását, amely a névtan és a dialektológia összekapcsolásával ígéretes eredményeket hozhat a tudomány számára. A nyelv-

technológiai munkálatok egyelőre csak a Szabó T. Attila-féle történeti helynévanyagon indultak meg. Báráth M. János az Ollónak nevezett szoftvert először a 2006-os Hungarológiai Konferencián, majd a Helynévtörténeti tanulmányok második kötetében mutatta be (Báráth M. 2006), valamint a VI. Magyar Névtudományi Kongresszuson elhangzott előadásában ennek az alkalmazásnak további előnyeit is felvillantotta (Báráth M. 2008).

A megyei helynévtárak informatizálásával célunk egy eddig nem létező számítógépes adatbázis létrehozása, valamint a különféle (helynévtípusok és keletkezéstörténeti típusok szerinti) keresések eredményeképpen felszínre kerülő lexikológiai és szemantikai jelenségek elemzése, bemutatása. Ezek a munkálatok kapcsolódhatnak ahhoz a programhoz is, amelyet az Akadémia külső régióbeli élőnyelvi kutatóállomásai indítottak el, és amelynek célja a Kárpát-medencei magyar helynevek közös korpuszban való tárolása, együttes vizsgálata, a magyar helységnevek standardizálása.

A névföldrajzi és jelentésföldrajzi térképek létrehozásához először a már megjelent megyei adattárak helynévanyagát kell adatbázisba rendezni. Nemcsak a térszíninformát jelölő földrajzi köznevek szótárzására kerülne sor, hanem valamennyi helynév is része lenne az ehhez szükséges számítógépes nyelvészeti technológia segítségével kereshető adatbázisnak. A helynevek informatizálása, a nyelvöldrajzi adatbázis-építés, térképkészítés módot ad egyetemi műhelymunka kialakítására, és lehetővé teszi, hogy a több tízezer nyelvi adatot hallgatói segítséggel vigyük be a rendszerbe. A nagyszabású újabb kori helynévgyűjtések nyomtatott anyagának közös elektronikus adatbázisban való egyesítését a közelmúltban kezdtük el névföldrajzi szeminárium keretében a Károli Gáspár Református Egyetemen. Az adatbeviteli munkálatokba besegítenek a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen Cs. Nagy Lajos hallgatói is.¹

¹ 2008-tól megkezdtük az egységes számítógépes adatbázis kialakítását egy névföldrajzi szeminárium keretében a Károli Gáspár Református Egyetem hallgatóival. A 2009. októberi Hangok–helyek című műhelytalálkozó után munkánkkal párhuzamosan 2010 márciusában a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének szervezésében megindultak egy más technológiai háttérű adattár, a Magyar Digitális Helynévtár munkálatai. A rendszeres műhelymegbeszélések elősegíthetik, hogy a készülő adatbázisok egy még kidolgozandó konverziós eljárással szükség szerint kiegészíthessék egymást.

A korábban megemlített Olló a nevek manuális kiválasztását igényli történeti írás- és mellékjelet, különleges karaktert tartalmazó szövegegységekből. A már kiadott, ún. „megyei helynévtárak” esetében erre a munkára nincsen szükség, hiszen az adattárakban névcikkekbe rendezve található meg a névanyagot. Ehhez a programfejlesztők, Vékás Domokos és Vargha Fruzsina egy újabb szoftverprogramot fejlesztenek ki, amely természetesen kompatibilis lesz az Ollóval is. A program létrehozásáig megkezdjük az helynévanyag számítógépes adatbevitelét exceltáblázatba.

A munkálatok első lépéseként a táblázat sablonját hoztuk létre a szoftverfejlesztőkkel, ebben a következő adatokat rögzítjük az egyes oszlopokban: a megye, a járás, a település száma, a térképen lokalizált objektumszám, névadat, az egyrészes nevek ragos alakja, a névváltozat rövidítése, a helynév típusa, a név keletkezése, térszínforma, művelési ág rövidítése, az adattárban található névmagyarázat, megjegyzés. Minden névadat új sorba kerül, hogy az adatbázisban kereshető legyen.

A megyék kódolásához elkészítettem egy listát, mely az anyaország 19 megyéjét tartalmazza, a számozásban a megyei adattárakban szokásos ÉNY–DK irányt tartottam meg²:

1. Vas megye
2. Győr-Moson-Sopron megye
3. Veszprém megye
4. Zala megye
5. Somogy megye
6. Komárom-Esztergom megye
7. Fejér megye
8. Tolna megye
9. Baranya megye
10. Pest megye
11. Nógrád megye
12. Heves megye
13. Jász-Nagykun-Szolnok megye
14. Bács-Kiskun megye
15. Csongrád megye
16. Békés megye

² Az adatbevitel során a megyék számozása helyett inkább a megye rövidítését alkalmazzuk.

17. Hajdú-Bihar megye
18. Borsod-Abaúj-Zemplén megye
19. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye
20. Budapest

Ezután a határon túli területek államaiból:

21. Szlovákia
22. Ukrajna
23. Románia
24. Szerbia
25. Horvátország
26. Szlovénia
27. Ausztria

A járások számozásában a kiadott kötetek sorrendjét vettem alapul (pl. a Győr-Moson-Sopron megyei anyagból csak a 4., a Kapuvári járás jelent eddig meg, tehát ebből a megyéből csak a 4. járás adatai állnak a rendelkezésünkre).

A település és objektum száma mindig megegyezik a kötetekben kiadott település- és objektumszámmal, ezáltal minden adat lokalizálható. Az adattárak végén található lokalizálhatatlan nevek a névmutatók gyakorlatában alkalmazott településszám és + jellel lesznek azonosíthatók.

Az adatok betűhíven kerülnek be az adattárakból a számítógépes rendszerbe. Ha egy objektumhoz több név tartozik, akkor minden nevet új sorba írunk (ezáltal válnak önállóan kereshetővé a korpuszban), ezek objektumszáma pedig azonos. A településnévnél az objektumszám 0. Minden névadat mellé rögzítenünk kell a névváltozat kódját is. A névváltozatok megadását rövidítéssel kódolhatjuk: h = hivatalos, n = népi, v = névváltozat (népi), k = kataszteri, kv = kataszteri névváltozat, t = történeti nevek (Pesty-féle nevek), tv = történeti névváltozat (Pesty-féle névváltozat). Az adattárban alkalmazott tilde jel (~) önálló sorban, önálló adatként nem értelmezhető, ezt újra ki kell írni, mert a gép csak így fogja megtalálni az adatokat. A tilde a gép számára azonos jel, de névadat szempontjából különböző neveket jelölhet. A térszinformák és művelési ágak rövidítéseit az adattárból vesszük, de ezeket a teljes adatbázisban egységesíteni kell. A nevek kereshetőségét két tipológia biztosíthatja: az egyik a hely-névtípusok tipológiája, illetve a név-

keletkezés tipológiája. A névmagyarázat oszlopában rögzítjük az adattárban megjelenteket.

Az adattárak rögzítésének megkezdése után körvonalazódnak a problémák is. Sok adattár igen szűkszavú, a helybeliek számára egyértelmű információkat helykímélés végett nem rögzítettek, utólag költeni „nem célszerű”. Az egyértelmű kategorizáláshoz a későbbi feldolgozások előtt mindenképpen ellenőrizni és kiegészíteni kell az anyagokat. Az adattárak egy részéhez elkészült a földrajzi köznevek értelmezése, de ezek nem követnek egységes szempontokat. A megyei vagy járási anyagokból összeállított földrajzi köznévi listát csak néhány településen értelmezték, tehát a teljes gyűjtött területre nem vonatkoztatható.

A földrajzi köznevek értelmezésének gyakorlata eltérő a már kiadott kötetekben. Tolna megyében (TMFN.) Markó Imre Lehel készítette el a megyei kötet földrajzi közneveinek értelmezését. A Tolna megyei 9 kutatópont kiválasztása nem egyenletes a járások között, egyértelműen a MNyA. kutatópontjai határozták meg. Ezek közül három megegyezik: D-19. Döbrököz, F-9. Medina, F-14. Decs, a többi szomszédos valamelyik MNyA kutatóponttal, s főként a járások, illetve a megyék határán helyezkednek el: Ozora – D-16. Felsőnyék, Dunaföldvár – F-5. Madocsa, Sárszentlőrinc – F-4. Kisszékely, Szakcs – D-17. Várong, Györe – F-13. Kakasd, Kölesd – F-7. Kajdacs.

A Veszprém megyei anyag (VeMFN.) földrajzi közneveinek gyűjteményét Mészárosné Varga Mária készítette el. Járásonként négy települést választott ki, amely egyenletesebb elosztást mutat a Tolna megyeinél. Nagyobb tájegységek alapján vagy más anyanyelvű lakosok szerint válogatta ki az érintett településeket. A Veszprémi járásban Bakonyszentlászló kétnyelvű település, ugyanakkor MNyA. kutatópont (C-16) is. Szintén nyelvatlasz-kutatópont a 29. Szentgál C-22, míg a C-23. Felsőörs és D-4. Kisdörgicse között található 66. Aszófő a Balaton-felvidék, a 45. Csajág a megye keleti részén Sárrét felé nyíló területe rep-rezentálására lett kiválasztva.

A Vas megyei (VMFN.) földrajzi köznévtár anyaga (összeállította: Bokor József, Guttmann Miklós, Vörös Ottó) némileg eltér a korábbi gyakorlattól. A 9 kutatópontot nem a MNyA. kutatópontjai és nyelvhasználati tényezők befolyásolták, hanem az, hogy a megye minden tájegysége és domborzati jellemzője képviselve legyen: Velem (Kőszeg-Hegyalja), Bő (Sopron-vasi síkság),

Gencsapáti (Vasi-domság), Celldömölk (Alsóság), Nárai (Vasi-domság déli része), Duka (Kemenesalja déli része), Győrvár (Kemeneshát), Rábagyarmat (Rába mente), Bajánsénye (Órség). Felvettek a szójegyzékbe néhány olyan szót is, amelyek jelentését egyik kutatóponton sem tudták megadni, de az adattári gyakoriság ezt indokoltta. Néhány esetben a máshonnan vett értelmezésnél a kutatóponton kívüli település nevét jegyezték le. Ezeknek a földrajzi közneveknek az értelmezései az egyes települések névanyagába mindenképpen bekerülhetnek, az ettől eltérő településeknél azonban csak akkor, ha a gyűjtött anyagban konkrét utalás vagy adat van.

Egyetlen lexéma névföldrajzi vizsgálatának abban az esetben is lehet nyelvi vonatkozása, ha az illető köznév a különböző vidékeken más-más jelentésben szerepel.

Korábbi kutatásaimból néhány példát mutatok be. Zóralján a *derék* tájszó több jelentésben is fennmaradt a helynevekben, attól függően, hogy vízmegei vagy hegyaljai falu névkincsében található. Vicsápapátiban a *Dérik* a folyómeder melletti vizenyős területet azonosítja, míg a hegyaljai Zsérén és Pogrányban a földterület közepét jelöli. A *lápa* alacsonyban fekvő, esetleg vizenyős helyet jelöl, völgyhajlatot. Egymástól függetlenül három településen is találkozunk ezzel a helynévvel, de csak a koloni és a gimesi a gyakrabban vizenyős tengerszint feletti magassága miatt, a hegymegi Menyhe településen inkább 'vízfolyás' jelentésű vízvölgy. A *lázak* tájszó egyik jelentése a vidéken a magasabban fekvő kaszáló terület, s ilyen jelentésben főként önálló szóként jelenik meg a helynevekben: *Lázak* (Geszte, Alsócsitár), *Láziki* (Béd). Előfordul összetételi utótagként is, de ebben az esetben 'házhely, telek' jelentésben Nyitraegerszegen a *Bogmai-láz* névben a parcellákat nevezték így, vagy mélyebben fekvő vizenyős területen *Kender-láz* (Pográny), *Tó-láz* (Vicsápapáti).

Moldvai magyar települések helynévanyagát megvizsgálva a *mart* földrajzi köznévnél egyetlen településen, Onyesten belül két jelentését is megtalálhatjuk: egyrészt a 'folyópart' jelentést (*Kendérésék martya*, *Lonka martya* / *Lunka martya*), másrészt a 'domboldal' jelentést is: *Bécs martya*, *Bohusi mart* 'partos rész a Bohucs oldalában', *Feérmart*.

A településeken a bemélyedések leggyakoribb földrajzi közneve a *gödör*. Ez a köznév több jelentésben ismert a névváltozatokban: 1. 'bokros vízmosás, irtás után megcsúszott földterület': *Bodzás-gödör*

'lapos mélyedés a Bodzás nevű határrészben' K74, *Farkas-gödör* K99; 2. 'mély árok': *Kéncségödrök* P117, *Gödör ajjak* Sz55; 3. 'völgy': *Bálint gödre* 'kis völgy, ahol kijártak a tehenekkel a Vágáshoz' P65; 4. 'folyó körüli vízenyős rész': *Antalka göbeje* 'mélyedés, völgy a szántóban, az Ojtoz vize gyakran elárasztja' O23; 5. 'döglút': *Génár göbeje* 'döglút' O60. Szabófalván a *gödör* román átvétellel használatos: *Gropána / Gropánok* 'gödör' Sz56.

Egy-egy lexéma névföldrajzi vizsgálatánál több eredményt tudunk felmutatni a mezővizsgálatokkal, azaz egy-egy szemantikailag jól körülhatárolható szócsoporthoz, egy-egy jelentésmező vizsgálatával. Az ilyen poliszém vagy homonim szavak ugyanis névföldrajzilag kétségtől jól bemutathatók.

A megfelelő adatbázis létrehozásával és a számítógépes nyelvészeti technológia kidolgozásával előállítható lesz a teljes Kárpát-medence helynévanyagára épülő névföldrajzi atlasz. Ezáltal mód lesz az egész magyar nyelvterület térszinformát jelölő földrajzi közneveinek szinoptikus vizsgálatára is. Az informatikai szoftver segítségével létrehozott kereshető korpusz kiegészíti a jelenleg folyó atlaszegyesítő munkálatokat a földrajzi köznevek terén. Ezek az adatbázisok teljes kutatópont-hálózatúak, ezért lényegesen részletesebbek, mint a korábbi atlaszkutatópontok. A kiadatlan megyék anyagai is rögzíthetők az adatbázisban, az informatizált változatban azok is kereshetőkké és kutathatókká válnak.

Irodalom

BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk. 1982–2000. *Veszprém megye földrajzi nevei I–IV*. MNyTK. 156–194.

BALOGH LAJOS – VÉGH JÓZSEF szerk. 1982. *Vas megye földrajzi nevei*. Szombathely.

BÁRTH M. JÁNOS 2006. Háromszéki helynevek nyelvészeti elemzése informatikai módszerekkel. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk. *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Debrecen. 207–217.

BÁRTH M. JÁNOS 2008. Székelyföldi történeti helynevek névföldrajzi vizsgálata. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk. *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest 65–74.

- HAJDÚ MIHÁLY 1991. A magyar névtudomány a nyelvjárástörténet szolgálatában. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk. *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest. 250–254.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debrecen.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1993. Névтан és nyelvöldrajz. *Magyar Nyelv* 89: 72–77.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1997. A nyelvtörténet a magyar dialektológiában. *Magyar Nyelvjárások* 34: 48.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2007. Merre tovább magyar nyelvöldrajz? In: ZELLIGER ERZSÉBET szerk. *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. MNyTK. 228: 33–43.
- KÁLMÁN BÉLA 1967. Helynévkutatás és szóöldrajz. In: IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. *Nyelvtudományi Értekezések* 58: 344–350.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1991. Névöldrajzi térképlapok Szatmárból. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk. *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 321–326.
- PESTI JÁNOS 1989. Szóöldrajzi szempontok a történeti és a mai magyar földrajzi nevek vizsgálatában. In: BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC szerk. *Névtudomány és művelődéstörténet*. MNyTK. 183: 156–159.
- ÖRDÖG FERENC – VÉGH JÓZSEF szerk. 1981. *Tolna megye földrajzi nevei*. Budapest.
- TÓTH VALÉRIA 1998. Ómagyar helyneveink és a névöldrajz. *Magyar Nyelvjárások* 35: 119–132.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2008. Nyelvjárási és helynévtörténeti anyagok számítógépes feldolgozása. In: FRANTIŠEK ALABÁN szerk. *Kontextus – Filológia – Kultúra II*. Banská Bystrica. 75–82.
- VÉKÁS DOMOKOS 2007. Számítógépes dialektológia. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán szerk. *V. Dialektológiai Szimpozium*. Szombathely. 289–293.
- VÖRÖS OTTÓ 1999. *Vízrajzi köznevek szóöldrajzi és jelentéstani vizsgálata*. MNyTK. 211.

RÉGI FORRÁSOK – ÚJ LEHETŐSÉGEK A SZLOVÁKIAI MAGYAR NYELVJÁRÁSKUTATÁSBAN

Sándor Anna

A magyar dialektológia előtt napjainkban számos olyan feladat áll, mely a hagyományos teendők mellett – a nyelvjárási adatok gyűjtése, dokumentálása, feldolgozása és leírása – a továbblépést biztosító új módszerek és eszközök alkalmazását is szükségessé teszi. Az új feladatok számbavételével az utóbbi húsz évben több dialektológus is foglalkozott, de e feladatok összefoglaló szintézisét, s ezen belül a szükségszerű megújulás érvekkkel alátámasztott, a többi nyelvtudományi ágazatra és a külföldi eredményekre is támaszkodó elemzését Kiss Jenő nyújtja. Szerteágazó elméleti és gyakorlati ismereteire támaszkodva tárta elénk a dialektológia mai helyzetének és feladatainak tudományon belüli és tudományon kívüli okait. Az objektív tényekre épülő helyzetelemzéseit különböző fórumokon, főként a szombathelyi Dialektológiai Szimpozionok alkalmával hangzottak el, illetőleg más, írott publikációkban jelentek meg (lásd Kiss 1990, 1998, 2002a, 2002b, 2007).

Kiss Jenő két megközelítési szempontot emel ki a teendők meghatározásához. Ezek lényege, hogy a feladatokat azoknak a tágabb társadalmi, nyelvhasználati körülmények figyelembevételével kell meghatározni, 1. melyben a regionális nyelvhasználatú emberek élete zajlik, s melyben a nyelvjárások élnek, 2. amelyben a dialektológiai kutatások folynak (lásd Kiss 2007: 8).

A továbbiakban a szlovákiai magyar nyelvjáráskutatás feladatait is ebből a két szempontból kiindulva határozzuk meg!

Mit állapíthatunk meg, ha a szlovákiai magyar beszélőközösségnek a nyelvjárást használó csoportjainak társadalmi, nyelvhasználati körülményeit vesszük görcső alá? Mennyire erős várunk a nyelvjárás?

Itt most nem célom a téma alapos kifejtése, csupán a főbb szociolingvisztikai tényezők vázlatos felsorolása végezhető el.

A nyelvjárásokkal kapcsolatban általános az a megállapítás, hogy elsősorban a falvakban használják. Nézzük meg, milyen a szlovákiai magyarok településszerkezete!

A 2001-es népszámlálási adatok azt mutatják, hogy a szlovákiai magyarok többsége – 59,2% – falulakó vagyis 5000 lélekszám alatti településen él (Gyurgyík 2006: 27). E településszerkezeti sajátosság is hozzájárul ahhoz, hogy a szlovákiai magyaroknak domináns nyelvváltozata a nyelvjárás, ami egyben kontaktusváltozat is.

A nyelvjárás azonban nálunk nemcsak a falulakók nyelvváltozata, hanem a (kis)városokban élők is gyakrabban használják a nyelvjárást, mint az anyaországban. Hogy ez így van, egy kérdőíves felmérés adatai alapján is állítható (lásd Sándor 2009a: 233). A nyelvjárási attitűddel kapcsolatos kérdőívet 64 elsőéves, nyitrai magyar szakos hallgató töltötte ki 2008 tavaszán. A hallgatók több mint kétharmada (67,19%) falun, s majdnem egyharmada városban él (31,2%). Önbevallásuk alapján a városban élő hallgatók 70%-a, a falun élőknek pedig a 86%-a beszél valamilyen nyelvjárást. A nyelvjárást nem beszélők aránya falun 13, 9%, városban 20%.

Eme adatok egyik tanulsága az, hogy a szlovákiai magyarlakta városokban nagyobb arányban van jelen a nyelvjárás, mint ahogy azt a városok esetében feltételeznénk. Ez részben azzal is magyarázható, hogy a szlovákiai magyar városlakók többsége kisvárosban él, melynek lakossága az urbanizációs folyamatok hatására főként a környező falvak lakóinak városba költözésével emelkedett, ahová magukkal hozták a nyelvjárást is.

A „Hol és mikor sajátította el a magyar köznyelvet?” kérdésre a városlakó hallgatók fele (50%) azt válaszolta, hogy az iskolában és a médiából, tehát nem otthon sajátította el a köznyelvet, s ebből az is kiolvasható, hogy valószínűleg nyelvjárásban szocializáltak.

Ha pedig a nyelvjárások egy másik fontos szociolingvisztikai tényezője, az életkor felől közelítjük meg a kérdést, a következőket állapíthatjuk meg: a szlovákiai magyar lakosság átlagéletkora 2001-ben 39,9 év volt, s ez 4,4 évvel magasabb, mint Szlovákia lakónépességéé. Vagyis a magyar lakosság elöregedése nagyobb mértékű, mint az összlakosságé (Gyurgyík 2006: 49). Ez a nyelvjárás jelenlegi helyzetét erősíti ugyan, de perspektíváját gyöngítheti, különösen akkor, ha a magyar lakosság korcsoportok szerinti megoszlásából

indulunk ki. Ha a korfa segítségével vizsgáljuk meg a szlovákiai magyar közösség etnikai perspektíváját, akkor még ennél is kedvezőtlenebb a helyzet, hiszen a fiatalabb korcsoportok felé haladva még jobban csökken a magyarok aránya. A gyermekkorúak (0–14 évesek) részaránya 1991 és 2001 között 20,5%-ról 15,0%-ra csökkent (Gyurgyík 2006: 49). Tehát eleve csökkent azoknak a száma, akik továbbvihetnék a magyar nyelvet, s ezen belül a nyelvjárást, de még az elsődlegesen magyarként szocializált gyermekkorúak egy részét is elveszíthetjük azáltal, hogy szüleik szlovák iskolába íratják őket. Mivel a szlovák iskolában nem tanulnak magyarul, s így nincs módjukban elsajátítani a magyar köznyelvet, elméletileg a nyelvjárás helyzetét erősíthetnék. De ez csak egy részükre érvényes, egy másik részük különböző okok folytán „elfelejti” nyelvjárását, s e nyelvjárásvesztés náluk egyben nyelvvesztést is jelent.

A szlovákiai magyar közösség gazdasági helyzete ingatag, hiszen a leépülőfélben levő mezőgazdaság, mely eddig a magyarlakta területek fő gazdasági ágazata volt, ma már nem biztosítja a megélhetést. Ezáltal – ipari létesítmények hiányában – a magyarlakta déli járásokban a legmagasabb a munkanélküliség.

E tényező is bizonyára hozzájárul ahhoz, hogy egészségi állapotát tekintve a különböző felmérések szintén kedvezőtlen mutatókról számolnak be. Lelkiállapotát leginkább a gazdasági és a szociális bizonytalanság, a magyarellenes politikai légkör és a diszkriminatív nyelvpolitikai intézkedések rombolják, magánéletében pedig a házasságok és a család gyakoribb felbomlása (1991-hez viszonyítva 2001-ben 2,8%-ról 4,3% százalékra nőtt az elváltak aránya Gyurgyík 2006) csökkenti biztonságérzetét. A hitélet némileg enyhítheti, enyhíthetné a több irányból érkező negatív hatásokat, de a szlovák egyházpolitikai intézkedések, különösen a római katolikus egyházon belül, melyhez a szlovákiai magyarok 72,8%-a is tartozik (Gyurgyík 2006: 73), nem minden esetben szolgálják a lelki megnyugvást (vö. Menyhárt 2009: 266–269).

Változik a falvak etnikai összetétele is, nagyobb városok környezetében a betelepülők nagy része szlovák, vagy roma.

Az említett külső nyelvi tényezők következményei az azonoságtudat gyengülésében, a megfélemlített anyanyelv-használatban már ma is megnyilvánulnak. A szlovák többségű településeken, különösen a városokban az egyre halkuló magyar beszédnek

lehetünk tanúi. Mindez csökkent(het)ji a magyar anya-nyelvűek nyelvi otthonosságérzetét és növel(het)ji beolvadását, melyben a nyelvvesztés egyben nyelvjárásvesztés is.

E negatív jelenségek tehát már ma is megfigyelhetők, de mélyreható közösségromboló következményei, ha nem változik a gazdasági és a politikai helyzet, még csak várhatók.

Mit tehet ez ellen a dialektológia és a dialektológus? Milyen szerephez juthat itt a nyelvjárás? A dialektológia és a dialektológus elsősorban a pedagógusképzésen és -továbbképzésen belül a regionális nyelvhasználat szerepének és jellegzetességeinek alaposabb megismerésében, a nyelvjárásokhoz való pozitív viszonyulás kialakításában vállalhat szerepet. Ennek egyik legfontosabb eszköze a nyelvjárásgyűjtés, hiszen ami iránt a tudomány is érdeklődik, az nem lehet értéktelen, s ez a nyelvjárások megtépzott presztízsének mindenképp jót tehet. Fokozhatjuk a hatást, ha a régi források feltárásával rádöbentjük a mai és a leendő magyar szakosokat, hogy egy-egy település nyelvjárása már a múltban is lejegyzésre méltónak találtatott. Ezért a mai nyelvjárások gyűjtése és feldolgozása mellett mind a pedagógusképzésben, mind pedig az érintett beszélőközösség azonosságtudatának és együvé tartozásának erősítésében jelentős szereppel bír a régi nyelvjárási források és feldolgozások, vagyis a nyelvjárási bibliográfia feltárása.

Visszatérve az előadás elején javasolt szempontokhoz, másik szempont annak a társadalmi, nyelvhasználati és tudományos közegnek a számbavétele, amelyben a dialektológiai kutatások folynak. Az előzőkben már szóltam a társadalmi és nyelvhasználati összefüggésekről. Most foglaljuk össze: Milyen a szlovákiai magyar dialektológia helyzete? Vagyis, milyen tudományos eredményeket tud felmutatni, milyen személyi és technikai feltételek állnak a dialektológia rendelkezésére?

Nem mentegetőzésnek szánom, amikor előrebecsátom, hogy a kisebbségi tudomány kis tudomány. A szlovákiai magyar dialektológiára ez különösen érvényes. Volt néhány ígéretes nekirugaszkodása, a múlt század negyvenes éveiben Arany A. László, a század második felében pedig Sima Ferenc tevékenysége váltotta ki a szlovákiai magyar dialektológia fellendülésével kapcsolatos reményeket. De sem a tragikus sorsú Arany A. László, sem pedig Sima Ferenc munkássága nem váltotta valóra a hozzájuk fűzött reményeket (lásd Sándor 2007a, 2007b). Arany politikai okok miatt,

Sima pedig amiatt, hogy a saját maga és a hallgatói által összegyűjtött nyelvjárási anyaggal magára maradt. Annak feldolgozását, közlését már nem tudta elvégezni. Tanulmányként az vonható le, hogy az egyszemélyes dialektológia, még ha fel is mutat néhány eredményt, a nyelvjárási régiókat átfogó komplex munkálatokat természetesen nem végezheti el.

Tehát egyáltalán nem vehető zokon, hiszen teljes mértékben objektív és jogos Benkő Lorándnak az a dialektológiai berkekben közismert megállapítása, hogy a szlovákiai magyar dialektológia lemaradt a többi határon túli területek nyelvjáráskutatásához képest (1998: 22). Nagy tehát a lemaradásunk, még ha az utóbbi években történt is némi pozitív változás, hiszen az utóbbi másfél évtizedben a tanulmányokon kívül megjelent négy monografikus feldolgozás (Sándor 2000; Cs. Nagy Lajos 2003; Menyhárt 2008; Presinszky 2008), egy regionális nyelvjárási atlasz, egy-egy egyetemi jegyzet és tankönyv (Sándor 2004; Menyhárt–Presinszky–Sándor 2008; Menyhárt–Presinszky–Sándor 2009).

Ezek többsége a nyitrai magyar tanszéken jelent meg. A holtpontról való elmozdulást több tényezőnek a kedvező együtthatása tette lehetővé: 1. a magyarországi tudományos körökkel való zökkenőmentes kapcsolattartás lehetősége, mégpedig a doktori képzés, konferenciákon való részvétel, publikálási lehetőség, egyéni tanulmányutak által; 2. a nyitrai magyar tanszéken háromra bővült a dialektológiával (is) foglalkozó oktatók száma; 3. a különböző projektek által javult a tanszék információs technikai eszközökkel való ellátottsága; 4. a Fórum Társadalomtudományi Intézet létrejötte és a vele való együttműködés főként a rendezvényszervezésben, de a kutatásban is.

Az elmondottak a nyitrai tanszékre vonatkoznak. A többi magyar tanszéken jelenleg a helyzet a következő: Besztercebányán egy oktató, aki egyébként az ELTE doktoranduszhallgatója, foglalkozik nyelvjáráskutatással; a komáromi Selye János Egyetemen Vörös Ottó több nyelvjárástani témájú szakdolgozatot is vezetett; Pozsonyban az utóbbi néhány évben megcsappant a nyelvjárási témájú szakdolgozatok száma, de nyelvjárási szövegfelvételek készülnek, melyek a Gramma Nyelvi Iroda beszélt nyelvi adatbázisának is jelentős részét alkotják (vö. Lanstyák 2007: 309). Természetesen az említett szakmai műhelyek eredményeit is számon tartjuk, de jövőbeni terveinket elsősorban tanszékünkre építjük.

A következőkben azokról az egyes szlovákiai magyar települések nyelvjárásához kötődő régi forrásokról és feldolgozásokról szeretnék szólni, melyek a különböző folyóiratokban, mindenekelőtt a Magyar Nyelvőrben jelentek meg, s a mai dialektológiai kutatásoknak is hasznára válhatnak. Az elmúlt három–négy évben a nyitrai magyar tanszéken aránylag gazdag forrásanyag gyűlt össze. E források feltárását, vagyis a szlovákiai magyar nyelvjárás bibliográfiájának összeállítását több oknál fogva is fontos feladatunknak tartottuk. Az okok között a következőket említhetjük: 1. hiányos ismeretekkel rendelkezünk arra vonatkozólag, hogy a múltban mely települések nyelvjárásáról születtek feljegyzések, s ez nehezítette a mai kutatásokat is; 2. a források és feldolgozások megismerése nyelvjárástörténeti és változásvizsgálati kutatásokat tesz lehetővé; 3. az utóbbi években hallgatónk körében öröndetesen megnőtt az érdeklődés a dialektológiai témájú szakdolgozatok írása iránt, s ezért szükségét éreztük a bibliográfiájának összeállításának, mely segíthetné hallgatónk ezirányú munkáját; 4. további hallgatókat ösztönözni a dialektológiai témájú dolgozatok választására; 5. a leendő és a már gyakorló magyartanárok számára információkat nyújthatnak a településtörténeti kérdésekben is, hiszen a településtörténet nyelvjárástörténet is egyben, s ugyanez fordítva is igaz: a nyelvjárástörténet településtörténet is. E vonatkozásban a feltárt források erősíthetik a közösség együvé tartozásának és azonosságának tudatát.

A nyelvjárás bibliográfiájának gyűjtésekor a Benkő–Lőrincze-féle Magyar nyelvjárás bibliográfiájából indultunk ki, melyet magától értetődően kiegészítettünk az ötvenes évektől megjelent forrásokkal és feldolgozásokkal, beleértve a szakdolgozatokat is. Az összeállított bibliográfia 263 szlovákiai magyar településsel kapcsolatban tartalmaz följegyzéseket. Ha figyelembe vesszük, hogy a 2001-es népszámlálás szerint 551 település minősült a magyarlakta területhez tartozónak (Gyurgyík 2006: 36), azt mondhatjuk, hogy a települések 47,7%-ának, tehát majdnem a felének van valamilyen nyelvjárás, vagy a nyelvjárással is összefüggő bejegyzése. Az egyes településekhez fűződő adatok sok tekintetben különböznek egymástól. Különböznek mennyiségileg, minőségileg, de a forrás megjelenésének idejét és dialektológiai felhasználhatóságát tekintve is. Vannak települések, melyhez csupán egy-két adat kötődik, de a 20 körüli forrás sem ritka. Egy nagy részük néprajzi témájú, melyekben elsősorban tájszókra bukkanhatunk. De szép számban vannak

kifejezett nyelvjárásleírások is, például a Töketerbesi járásban található Szürnyeg nyelvjárásával kapcsolatban, melyről az 1880-as évek folyamán Csomár István tollából jelentek meg ismertetések. De folytatható a sor Paszslavszky Sándor Deregnyóval kapcsolatos írásaival, melyek 1874 és 1898 között jelentek meg, vagy Zolnai Gyulának a mátyusföldi nyelvjárás részletes feldolgozásával. Nem hagyhatók ki a két nyitrai piarista paptanárnak, Turzó Ferencnek és Szűcs Istvánnak a nyitra-vidéki nyelvjárásokkal kapcsolatos feldolgozásai sem (lásd Sándor 2009b). A források körülbelül egyharmada már digitalizált formában megtalálható a nyitrai magyar tanszéken.

Ez a szlovákiai magyar nyelvjárás bibliográfia azonban, mint a bibliográfiák általában, korántsem tekinthető teljesnek, hiszen a régebbi és újabb regionális jellegű folyóiratokban további dialektológiai témájú írások bukkanhatnak fel, ennek ellenére már az eddig összegyűlt anyag is több szempontból hasznosítható.

Megvizsgálva a szlovákiai magyar regionális beszélők és a nyelvjárások nyelvökológiai sajátosságait, valamint a dialektológia helyzetét, föltehetjük a kérdést: milyen célokat kell és lehet kitűzni az elkövetkező esztendőkre? Azaz: mit kell okvetlenül elvégezni, s ebből körülményeink figyelembevételével mi váltható valóra, hogy ne csak papírra vetett terv maradjon a célokból.

Fő feladatainknak a következő időszakban az alábbiakat tartjuk:

1. Állandó feladatunk marad a nyelvjárás adatok folyamatos gyűjtése, beleértve az ÚMNYA. kutatópontjain még elvégzendő gyűjtéseket is;

2. A már eddig gyűjtött nyelvjárás szövegfölvételek digitalizálása és lejegyzése, az egyéb adatok rendszerezése és digitalizálása;

3. Egy szlovákiai magyar nyelvjárás olvasókönyv és CD-melléklet elkészítése;

4. A szlovákiai magyar nyelvjárás bibliográfiából sorozat formájában megjelentetni a nyelvjárás szempontból is hasznosítható forrásokat;

5. Tudománynépszerűsítés a pedagógus-továbbképzéseken, tömegtájékoztató eszközökben és a tanszék honlapján.

Irodalom

- BÁRCZI ZSÓFIA – RAČEKOVÁ, KATARÍNA szerk. 2009. *Piaristická a neotomistická tradícia. Piarista és neotomista hagyomány*. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Fakulta stredoeurópskych štúdií. Nitra.
- BENKŐ LORÁND 1998. Megnyitó beszéd. In: SZABÓ–MOLNÁR szerk. 18–23.
- BENKŐ LORÁND – LŐRINCZE LAJOS szerk. 1951. *Magyar nyelvjárási bibliográfia. 1817–1949*. Budapest.
- BORBÉLY ANNA – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ – HATTYÁR HELGA szerk. 2009. *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi konferencia. (Párkány, 2008. szeptember 4–6.)* Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra.
- CS. NAGY LAJOS 2003. *Lexikológiai vizsgálatok Medvesalján*. Dunaszerdahely.
- GYURGYÍK LÁSZLÓ 2006. *Népszámlálás 2001*. Pozsony.
- KISS JENŐ 1990. Gondolatok a kommunikatív dialektológiáról. In: SZABÓ GÉZA szerk. 1990. *II. Dialektológiai szimpozion. (Szombathely, 2007. augusztus 24–26.)* 37–46. Veszprém.
- KISS JENŐ 1998. A mai magyar dialektológia néhány kérdéséről. In: SZABÓ–MOLNÁR szerk. 25–32.
- KISS JENŐ 2002a. A nyelvjárások és az anyanyelvi nevelés. *Magyar Nyelvőr* 126: 263–269.
- KISS JENŐ 2002b. Gondolatok a magyar dialektológiáról az új évezred küszöbén. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS szerk. 2002. *IV. Dialektológiai szimpozion. (Szombathely, 2001. augusztus 23–25.) A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai V.* Szombathely. 11–18.
- KISS JENŐ 2007. Kihívások és lehetőségek előtt a magyar dialektológia. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk. 2007. *V. Dialektológiai szimpozion. (Szombathely, 2007. augusztus 22–24.)* 8–16. Szombathely.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2007. A szó elszáll, a hangfelvétel és a lejegyzés megmarad. ZELLIGER ERZSÉBET szerk.: *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. MNyTK. 228: 309–325.

- MENYHÁRT JÓZSEF 2008. *Nyékvárkony nyelve*. Konstantin Filozófus Egyetem. Nitra.
- MENYHÁRT JÓZSEF 2009. *Lingua ecclesiae: A református és katolikus egyházpolitika nyelvi vetületei Szlovákiában*. In: BORBÉLY–VANČONÉ KREMMER–HATTYÁR szerk. 263–272.
- MENYHÁRT JÓZSEF – PRESINSZKY KÁROLY – SÁNDOR ANNA 2008. *Bevezetés a szlovákiai magyar nyelvjárások tanulmányozásába*. Egyetemi jegyzet. Konstantin Filozófus Egyetem. Nyitra.
- MENYHÁRT JÓZSEF – PRESINSZKY KÁROLY – SÁNDOR ANNA 2009. *Szlovákiai magyar nyelvjárások*. Egyetemi tankönyv. Konstantin Filozófus Egyetem. Nyitra.
- PRESINSZKY KÁROLY 2008. *A nagyhindi nyelvjárás és nyelvhasználat*. Konstantin Filozófus egyetem. Nyitra.
- SÁNDOR ANNA 2000. *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban*. Pozsony.
- SÁNDOR ANNA 2004. *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*. Pozsony.
- SÁNDOR ANNA 2007a. Arany Albert László nyelvészeti tevékenységéről. In: TÓTH KÁROLY –VÉGH KÁROLY szerk. *Emlékkönyv Arany A. László tiszteletére*. 2007. 57–66.
- SÁNDOR ANNA 2007b. Ebben az évben lenne kilencvenéves Sima Ferenc. *Magyar Nyelv* 351–354.
- SÁNDOR ANNA 2009a. A nyelvjárési attitűd vizsgálata a nyitrai magyar szakos egyetemisták körében. In: BORBÉLY–VANČONÉ KREMMER–HATTYÁR szerk. 231–239.
- SÁNDOR ANNA 2009b. Két nyitrai piarista tanár nyelvészeti tevékenységéről. In: BÁRCZI ZSÓFIA – RAČEKOVÁ, KATARÍNA szerk. 2009. *Piaristická a neotomistická tradícia. Piarista és neotomista hagyomány. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Fakulta stredo európskych štúdií*. 63–76. Nyitra.
- SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk. 1998. *III. Dialektológiai szimpozion. (Szombathely, 2007. augusztus 27–28.)* Szombathely.
- TÓTH KÁROLY – VÉGH LÁSZLÓ szerk. 2007. *Emlékkönyv Arany A. László tiszteletére*. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Somorja.

BESZÉLŐ TÉRKÉPLAPOK A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK ATLASZÁBÓL¹

Vargha Fruzsina Sára

1. Bevezetés

A magyar nyelvjárási atlaszok 1950-es évektől a '60-as évekig tartó extenzív szakaszában a terepmunkások nem rögzítették hangszalagon az adatokat, hanem az erre a célra készített kérdőfüzetekben jegyezték föl azokat magyar egyezményes hang-jelöléssel. Így készült A magyar nyelvjárások atlasza (továbbiakban MNyA.) is. A MNyA. ellenőrző gyűjtése során azonban a szövegfelvételek mellett 41, a gyűjtés során fonetikailag problematikusnak ítélt atlaszkérdés válaszait magnószalagra vették.

Kendall 2008-as tanulmányában amellet érvel, hogy a szociolingvisztikai kutatásokban a hangzó adatot érdemes elsődleges adatnak tekintenünk (és nem annak fonetikus lejegyzett változatát). Ennek gyakorlati megvalósításához elengedhetetlen, hogy eredeti hangzó változatukkal szinkronizált (a szövegben elhelyezett, a hangfájl egyes időpillanataira utaló markerek segítségével összekapcsolt) lejegyzéseink legyenek.

A közelmúltban több dialektológiai műhelyben is elindult olyan nyelvjárási szövegeket tartalmazó adattár építése, ahol a lejegyzés mellett az eredeti hangfelvétel-részlet is elérhető marad (Fernández-Ordóñez 2009; a világhálón elérhető korpuszok: SweDia 2000; ScanDiaSyn; LANCHART; ALD-I). Az általunk létrehozott, hanggal szinkronizált nyelvjárási adatokat tartalmazó adatbázis különösen értékes lesz, hiszen nem napjainkban rögzített, hanem ötven évvel

¹ A dolgozat elkészítését az OTKA K-73024 számú pályázata támogatta. Köszönet illeti Bodó Csanádot, Juhász Dezsőt, Kiss Jenőt, Kontra Miklóst és Vékás Domokost a dolgozat korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéseikért.

ezelőtről származó adatokból áll majd. A gyűjtés nagy területen, de viszonylag rövid időintervallumon belül (négy év), kevés terepmunkás részvételével zajlott, ami biztosítja az adattár koherenciáját.

A MNyA. hangfelvételeinek bemutatását követően beszámolókat feldolgozásukról, néhány példával szemléltetem a készülő adattár legfontosabb tulajdonságait, felhasználásának lehetőségeit.

2. Az ellenőrző gyűjtés hangfelvételei

A MNyA. összesen 352 kutatópontján végeztek ellenőrző gyűjtést, 1960 és 1964 között. A gyűjtés során minden kutatóponton készültek hangfelvételek is (összesen mintegy 461 órányi), ezeket Balogh Lajos, Végh József, Szépe György, a felvidéki kutatópontokon Kovács István, valamint egyetlen dunántúli kutatóponton, Felsőörsön Farkas Vilmos készítette.

A felvételeken jellemzően az ellenőrző gyűjtés adatközlőit szólaltatták meg. Elsősorban az idősebbeket, hiszen a gyűjtés elsődleges célja az adott település „eredeti” nyelvjárásának dokumentálása volt, így olyan adatközlőkre volt szükség, akik várhatóan a mikrofon előtt is kevésbé térnek el a nyelvjárási normától. Az adatközlőktől egyrészt kikérdeztek 41 atlaszkérdést, valamint néprajzi jellegű szövegfelvételeket készítettek (a hangfelvételekről lásd bővebben: Balogh 1962, Végh 1972, Balogh–Végh 1975).

A hangszalagok restaurálását és digitalizálását 2005-ben Posgay Ildikó szakmai irányításával (az 5/056/2004. számú NKFP-projektben) Szöllösi Mihály végezte el. Az ellenőrző gyűjtésből származó, a Magyar nyelvjárási olvasókönyvben (a továbbiakban Olvasókönyv, Hajdú–Kázmér 1974) megjelent lejegyzéseket eredeti, hangzó változatukkal összekapcsolva 2005 és 2009 között adtuk közre a Magyar nyelvjárási hangoskönyv sorozatban (a továbbiakban MNyHk.). Ezzel párhuzamosan megkezdtük a 41 atlaszkérdésre adott válaszok eredeti, hangzó változatukkal szinkronizált lejegyzését is.

Az Olvasókönyv nyomtatásban megjelent szövegeit Balogh Lajos már 1997-es tanulmányához nyelvjárási korpuszként használta fel. A MNyHk. kereshető, térképezhető, az eredeti hanganyaggal összekapcsolt, így bármikor ellenőrizhető lejegyzései jó alapul szolgálhatnak nyelvi változók területi szempontú vizsgálatához vagy egy-egy kutatópont nyelvjárásának (akár eszközfontikai) elem-

zéséhez (lásd például Vargha 2007, Hattyár–Kontra–Vargha 2009: 461., Vargha 2011).

Az atlaszkérdésekre adott válaszokat – a MNyHk. szövegeihez hasonlóan – a hanganyaggal szinkronizálva rögzítjük, így a készülő adattár nem csupán az adatok lejegyzését, hanem „beszélő atlaszként” eredeti hangzó változatukat is tartalmazza. A továbbiakban erről a munkafolyamatról és várható eredményeiről számolok be részletesebben, bemutatva a kialakított adatbázis működését, összevetve a mostani és a korábbi (papírtérképes) adatközlés jellegzetességeit.

3. Az atlaszkérdésekre adott válaszok feldolgozása és elemzése

Az ellenőrző gyűjtés során a problematikusnak bizonyult atlaszkérdéseket hangfelvételen is megörökítették (Balogh–Végh 1975: 260). A magnófelvételek célja az volt, hogy az elsősorban hangtani szempontból érdekes válaszok lejegyzését megkönnyítse, hiszen egymás után többször is le lehet játszani azokat, illetve fölmerült az eszközfonetikai elemzés igénye, lehetősége is (Benkő 1975: 132). A 35 címszó a kérdőfüzetek sorrendjében a következő: *kislány* (I. 70), *hívj* (I. 84), *hívjatok* (I. 85), *hívjátok* (I. 86), *bélyeg* (a levélé I. 88), *kijjebb* (I. 98), *helye* (I. 143), *tanulja* (I. 157), *borbély* (I. 164), *üljön le* (I. 195), *fésűjük* (I. 229), *savanyúan* (I. 262), *keserűen* (I. 265), *sűrűn* (I. 415), *lőj* (I. 477), *heten* (I. 501), *tehérről* (I. 527), *szív* (ige I. 664), *szívnék* (I. 665), *szívnók* (I. 666), *szívni* (I. 667), *szívj* (I. 668), *ne félj* (I. 675), *ujjnyi* (I. 684), *negyven* (I. 689), *ötven* (I. 690), *vetközzék le* (I. 700), *mezítláb* (I. 701), *bőven* (I. 707), *bővebb* (I. 708), *hirtelen* (I. 718), *övé* (I. 726), *övék* (I. 727), *másképp* (I. 729), *gyűjt* (II. 500). A kérdőívben helyet kapott hat segítőkérdés is, amelyek közül öt az eredeti kérdőfüzetekben is szerepelt, ezekből térkép is készült: *tanul*, *fésű* (MNyA. 225), *savanyú* (MNyA. 695), *keserű* (MNyA. 696), *meghív* (MNyA. 822), *tehén* (MNyA. 1038).

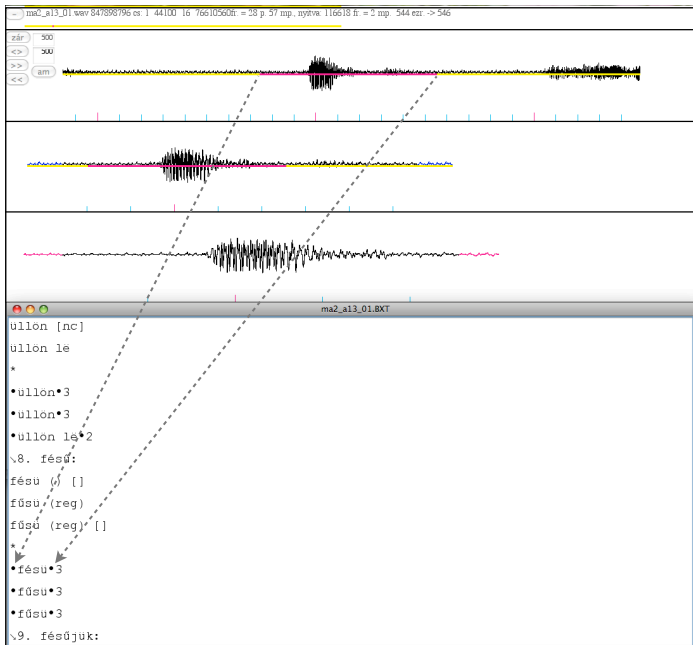
A hanganyagok dialektológiai szempontú feldolgozását Vékás Domokos erre a célra kifejlesztett Bihalbocs nevű programjával végezzük (a Bihalbocsról lásd Vékás 2007). A feldolgozás alapegysége az interjú, ezáltal a lejegyzett adatok nem egyszerűen kutatópontokhoz, hanem azon belül interjúhoz, illetve adatközlőhöz is kötődnek. A digitalizált hanganyagot és lejegyzését időzíti markerekkel szinkronizáljuk, így minden adat megtartja kapcsolatát

eredeti hangzó változatával. A feldolgozás során minden elhangzó adatot lejegyzünk, vagyis a MNyA. gyakorlatától eltérően nem próbáljuk meg kiszűrni a kutatópont nyelvhasználatától elütő válaszokat (vö. Lőrincze 1975: 191–194). Esetleg lejegyzői megjegyzés formájában jelezzük, ha az adatközlővel készített szövegfelvétel és a kutatóponton előforduló egyéb válaszok alapján köznyelviesnek érezzük az adatot, de a címszónak megfelelő valamennyi választ következetesen rögzítjük. Az adatközlő azonosan lejegyezhető, ismételt válaszait is mind külön lejegyezzük, tehát minden egyes adatrealizáció elérhető marad a korpuszban.

Az 1. ábra az adatok feldolgozását mutatja a Bihalbocsnban. Az elhangzó válaszok fonetikus formáit az előre kialakított sablonfájlban a megfelelő címszóhoz írjuk be. Először a releváns adatot tartalmazó konkrét (a várt válasznál esetleg hosszabb) megnyilatkozást (pl.: *két unnyi*) jegyezzük le és látjuk el szinkronizációs markerekkel, ezt követően az erre kijelölt helyre, közvetlenül a címszó alatti bekezdésbe bemásoljuk a címszónak megfelelő szót (pl.: *unnyi*). Az adatokhoz kapcsolódó minősítéseket zárójelben tüntetjük fel: kerek zárójelbe kerülnek a felvételen elhangzó adatközlői minősítések (régies, új keletű stb.), szögletes zárójelbe a lejegyző minősítései (direkt kérdésre adott válasz, bizonytalan hitelességű adat, köznyelvies alakváltozat stb.).

A hanganyagok többsége jó állapotban maradt meg, vannak azonban igen rossz minőségű, nehezen hallható felvételek is. A jobb minőségű hangfelvételek akár akusztikai elemzésre is alkalmasak (lásd Hattyár–Kontra–Vargha 2009, Vargha 2011), más felvételeknél azonban lejegyezni is alig lehet az adatokat. A kész atlasz a hangminőség szempontjából tehát némileg heterogén lesz. A gyűjtés kezdetén Végh József több kutatóponton is ki-be kapcsolgatta a magnót az atlaszadatok kikérdezésekor, hogy a kérdező mondat helyét megspórolja. A „szalagtakarékos” kikérdezési módszer miatt több adat is elveszett (általában éppen az első bemondott válasz), illetve töredékben maradt. A nehézségek, hiányosságok ellenére a kialakított adattár különösen értékes lesz a magyar dialektológiával foglalkozó kutatók számára, és példaértékű lehet más, egyelőre csak hangszalagon vagy esetleg digitalizáltan, hangfájlok formájában elérhető hasonló korú nyelvjárási gyűjtések feldolgozása szempontjából. Külön érték, hogy a gyűjtést rövid idő alatt (1960 és 1964 között), kevés terepmunkás végezte, egységesen kialakított koncepció és

tematika alapján, a Magyarországon akkor beszerezhető legkorszerűbb hangrögzítő eszközökkel.

1. ábra
Az atlaszadatok feldolgozása a Bihalbocsban

Az atlaszadatokból sokrétűen kereshető adatbázist hozunk létre (a keresési lehetőségeket a 2. ábra szemlélteti). A lejegyzett adatok az adatbázisba rendezés után is meghallgathatók maradnak, és megőrzik kapcsolatukat az adatrögzítés során használt sablonfájllal. Így az ellenőrzés során elérhető marad az elhangzó válaszok eredeti kontextusa (meghallgatható például a felvezető kérdés is). Az adatbázis különböző szempontok szerinti lekérdezése találati listát eredményez, a találatok csoportosíthatók, térképezhetők.

Beszélő térképlapok a Magyar Nyelvjárások Atlaszából

színák
 ma2: 31 =
 32: Gyanógergye int: 4
 64 éves ffi
 én @tv kizs bort színák * ma2 a32 03.wav

keres találatokon belül keres ma2 ma1 Interjú: Ak:
 Kor: - Nem: Kérdés: 31 Falu(k):
 Találatok fájlba Csoportra Ak Csoportörzés Adatb. ment... Ker. mez. törli...
 HangsorStat.Térk Ak csak min Csoport szerint Adatb. nyit... keres.beáll. ascii kvkar 1. 2. 3.

☐ bxt	76	színák	0	31	32: 3 78 / 2	3	ak
☐ bxt	77	színák	0	31	33: 4 64 / 1	3	ak
☐ bxt	78	színiék	0	31	33: 3 69 / 2	3	ak
☐ bxt	79	szívnék	0	31	33: 4 73 / 1	3	ak
☐ bxt	80	színiék	0	31	34: 4 76 / 2	4	ak
☐ bxt	81	színiék	0	31	34: 5 67 / 2	3	ak
☐ bxt	85	színiéke	0	31	35: 4 70 / 2	4	ak
☐ bxt	83	színnik	0	31	35: 4 70 / 2	1	ak
☐ bxt	84	színik	0	31	35: 5 49 / 1	3	ak
☐ bxt	85	színik	0	31	36: 4 70 / 2	4	ak

Talál. térk. Csoport. Cs.a1 Cs.a2 Dmetr
 Csop.: csop.ker. Találatokra alkalmaz, felülír Nullás találatokra alkalmaz

találatok: 271 / 13997
 1. 2. Dunaöböl 2. adatk.
 2. 1. Pusztaszerce 1. adatk.
 3. 3. Tüskelér 2. adatk.

2. ábra

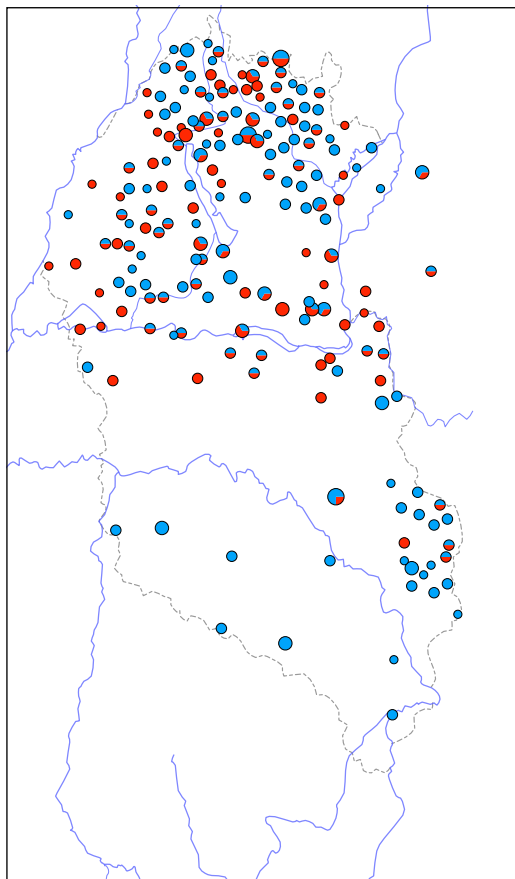
Keresés az ellenőrző gyűjtés adataiban

A 2. ábrán a 31. színék címszó esetében kapott válaszok jelennek meg a keresési feltételeknek megfelelően. Az ablak tetején, balra látszó nagyobb mezőben az éppen kiválasztott adatról rendelkezésünkre álló információkat láthatjuk. Az atlaszadatok két menetben kérdezték ki, 1960–62-ben az első 19, 1963–64-ben további 21 kérdés válaszait rögzítették magnószalagon az ellenőrző gyűjtés során, illetve mindkét időszakban kikérdezték a *gyűjt* szót. A 31. címszó a kérdőív második részében szerepel, kutatópontként átlagosan két adatközlő válaszolt a kérdésre. A gyűjtők minden adatközlőnek megkérdezték a nevét és az életkorát, a későbbi években a vallását is. Mivel az adatokat az adatközlőkhöz kötöten rögzítjük, így maguk az adatok is kereshetők az adatközlők neve, kora, vallása alapján is. A gyűjtő és a lejegyző személyét szintén föltüntetjük, így ezek az információk is elérhetők maradnak, akár az adatokhoz kötöten is.

A találatokat tetszőleges szempontok szerint csoportosíthatjuk. A 2. ábrán bemutatott keresés eredményét a nákolás szempontjából csoportosítva az 1. térkép szemlélteti. A nákoló (*színák*) adatok

pirossal, a nem nákoló (*színék*, *színik*) adatok kék színnel jelennek meg a térképen. A karikák mérete aszerint alakul, mennyi adatot találunk egy-egy kutatóponton a többi kutatóponthoz viszonyítva. A karikák színezése a különböző csoportba tartozó adatok előfordulási arányát tükrözi. Ha egy adatközlőtől több, ugyanabba a csoportba tartozó adatunk is van, azokat az arányok kiszámításakor egynek vesszük. Vagyis hiába mondja be ugyanaz az adatközlő ötször is, hogy *színék*, az öt (külön lejegyzett) adatrealizáció térképezéskor – mivel mind az öt ugyanabba a csoportba tartozik – csak egy adatnak számít. Ha azonban egy adatközlő a csoportosítási feltételek szerint többféle választ ad egy kérdésre, a számolásakor valamennyi válaszféleségét azonos súllyal figyelembe vesszük. Ezzel az arány-számítási eljárással az adatrealizációk számának esetlegességét tudjuk kiküszöbölni. A 31. kérdés válaszait térképre vetítve azt látjuk, hogy az atlasz hanganyagának jelenlegi feldolgozottsági állapotában valamivel nagyobb területi elterjedtséget mutatnak a nem nákoló (kék), mint a nákoló (piros) adatok.

1. térkép
A színék címszó választai a nákolás szempontjából csoportosítva
(-ndk, -nek -nk)

Külön térképre vetítve a hatvanéves vagy annál fiatalabb (2. térkép), illetve a hatvan évnél idősebb adatközlők (3. térkép) válaszait, a Dunántúl nyugati részén jelentős különbséget mutat a két korcsoportban a színák adatok aránya. Az idősebb adatközlők néhány kutatópont kivételével szinte egyáltalán nem nákolnak, a fiatalabbak azonban a válaszok alapján inkább ezt a változatot preferálják. A térképek alapján arra következtethetünk, hogy a nákolás a Nyugat-Dunántúl legnagyobb részén a hatvanas évek elején újkeletűnek számíthatott, a különböző korosztályok eltérő válaszaiban tetten érhető az éppen zajló nyelvi változás. A MNyA. 798., innám címszavú térképlapja alapján szintén képet kaphatunk a nákolás

elterjedtségéről és különösen az adatok nagyfokú változatosságáról (innám, innék, innák) ezen a területen, a papírtérképlap alapján nincs azonban lehetőségünk a válaszok korosztályonkénti bontására, így a változás irányának megragadására. Erre legfőljebb a MNyA. kérdőfüzeteinek az általunk készített adatbázishoz hasonló, az adatok és az adatközlők közti kapcsolatokat megtartó feldolgozásával lenne mód, ahogyan ezt Bodó Csanád fölvetette 2007-ben megjelent tanulmányában.

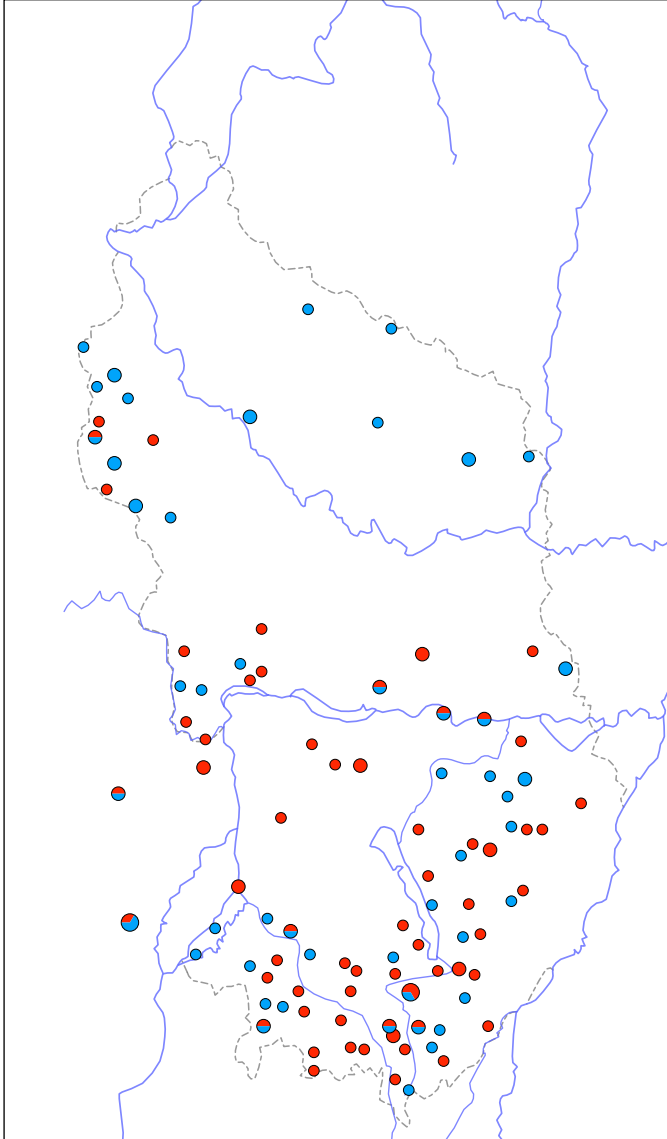
A nákolás terjedése a Nyugat-Dunántúlon összefüggést mutathat más, szintén ebben az időben zajló nyelvi változással, jellemzően a magánhangzó-harmóniát, illetve az egyes szám első személyű, feltételes módú igealakok ragozásának változását érintő jelenségekkel. Az ikes ragozás felbomlására és a hagyományosan nem illeszkedő ragok (*-vel, -nál, -hoz, -szēr*) többalakúvá válására enged következtetni az adatok sokszínűsége a MNyA. térképlapjain (lásd például a fent említett 798., illetve az 1130. *hamuval* és az 1127. *Ferenchez* térképlapot). A korábban egyalakú ragoknál feltehetőleg köznyelvi hatásra megjelenő illeszkedő alakok a magánhangzó-harmóniára törekvős tendenciáját generalizálják, ami hatással lehet a nákolás megjelenésére és terjedésére is, hiszen itt is egy korábban egyalakú morféma többalakúvá válásáról beszélhetünk. Az ikes ragozású igék esetében korábban meglévő magánhangzó-harmónia szintén szerepet játszhat abban, hogy a nem ikesen ragozott változat is a veláris tőhöz harmonikusan illeszkedő *-nák* ragot kapjon: az *innám* visszaszorulásával a nyugat-dunántúli beszélők a rendelkezésre álló *innék* és *innák* változatok közül a harmonikusan illeszkedő *innák*-ot preferálják.

Az egymáshoz közeli, az Ipoly és a Dunakanyar között található, palóc nyelvjárású Patak és Tolmács kutatópontokon arra is van példa, hogy az idősebb adatközlők nákolnak, míg a fiatalabbak nem, míg a környező kutatópontokon egyöntetű a nákolás. A nákolás tehát ezen a környéken – ellentétben a Nyugat-Dunántúllal – semmiképp sem mondható újkeletűnek a hatvanas évek elején. Ezek az adatok azért is érdekesek lehetnek számunkra, mert az atlaszkérdésekre adott válaszoknál általánosan jelentkező tendenciára figyelmeztetnek: a fiatalabb adatközlők (sőt olykor az idősebbek is) hajlamosak a nyelvjárási normától eltérő feleletet adni, ha több változat is rendelkezésükre áll egy-egy kérdés megválaszolásakor.

Kiss Jenő Mihályiban végzett, általános iskolás tanulók nyelvi ítéleteit vizsgáló kutatásának eredményei alapján a 10–14 éves adatközlők az előzetes várakozással ellentétben viszonylag nagyobb arányban minősítettek helyesnek a helyi nyelvjárásban nem használatos, de nem is köznyelvi szóalakokat. A jelenség háttérében álló attitűd Kiss Jenő megfogalmazásában: „nálunk (a nyelvjárásban) nem használatos, valószínűleg tehát köznyelvi, akkor pedig helyes” (1998: 268). A válaszokat tehát egyszerűen a nyelvjárási normától való eltérés motiválhatta.

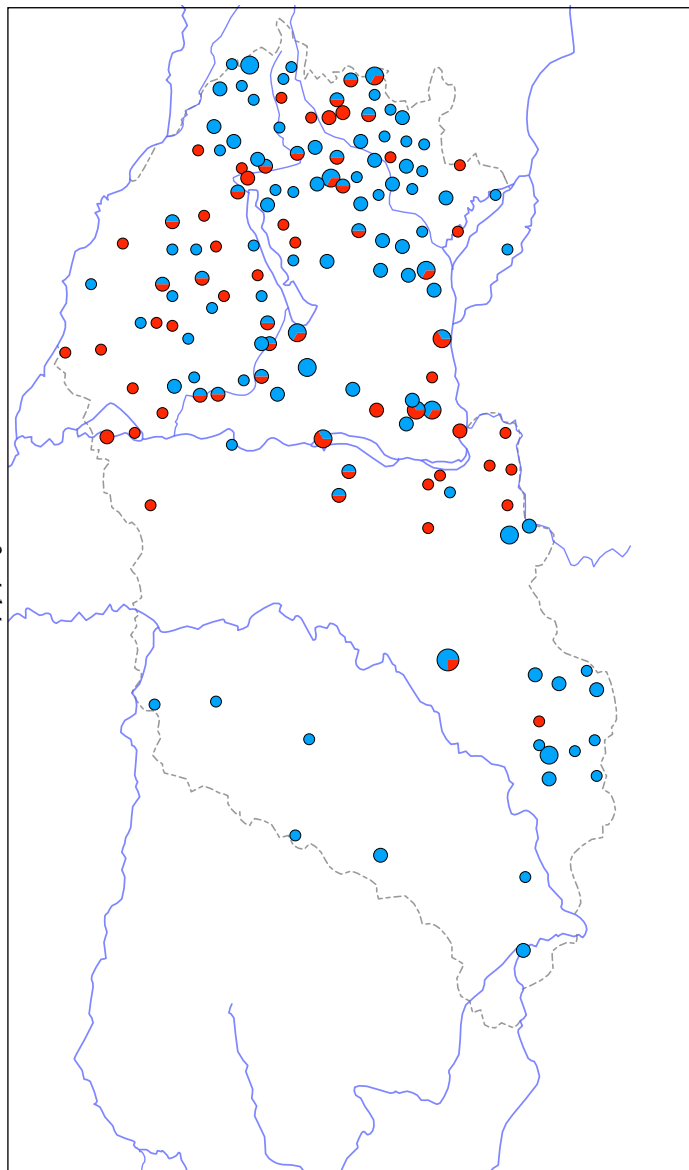
A nyelvjárási normától való eltérés tehát nem feltétlenül eredményez köznyelvi választ, illetve a látszólag a köznyelv irányába mutató elmozdulást nem feltétlenül a köznyelvi normához való igazodás igénye, hanem az adott településre, így az idősebbek nyelvhasználatára jellemző formától való eltérés szándéka motiválhatja. A nyugat-dunántúli *színák* és a pataki és tolmácsi *színék* válaszok megjelenésének háttérében feltehetőleg ugyanaz a szemlélet áll: a nyelvjárási normától eltérő, ezért nagyobb presztízsű forma preferálása a rendelkezésre álló változatokból.

Összegezve a fentieket azt mondhatjuk, hogy a nyelvjárás rendszerén belüli és azon kívüli okok egyaránt szerepet játszhatnak a nákolás nyugat-dunántúli elterjedésében. A köznyelvhez való igazodás, a nyelvjárási normától való eltérés indukálja egyrészt a harmóniára törekvést a korábban egyalakú ragok esetében, másrészt az ikes ragozás elhagyását, és ezek a jelenségek együttesen teremtenek kedvező helyzetet a nyelvjárástól elütő, ezért nagyobb presztízsű nákolás megjelenéséhez és terjedéséhez. A jelenség megjelenésének gócpontjaiként tekinthetjük azokat az egymás melletti kutatópontokat, ahol a terepmunkások kérdésére már az idősebb adatközlők is *színák* válaszokat adnak, ezek a kutatópontok a Rába mente déli részén található Gyanógeregye, Tanakajd, Balogunyom és Nagymákfa. E gócpont kivételével a Nyugat-Dunántúlon a századforduló környékén vagy annál korábban született adat-közlőknél nem jellemző a nákolás. A MNyA. *hamuval* (1130) és *Ferenchez* (1127) térképlapja alapján ezek a települések éppen a *-vel* és a *-hoz* ragot még egyalakúan használó nyelvjárások északi peremén találhatók.

2. térkép
A *szívnék* című válaszai a nákolás szemponyjából csoportosítva, 61 évesnél fiatalabbak (*-nák, -nék/ -nik*)

3. térkép
A szívnék címszó választai a nákolás szempontjából csoportosítva, 60 évesnél
idősebbek (-*nák*, -*nék*/-*nik*)

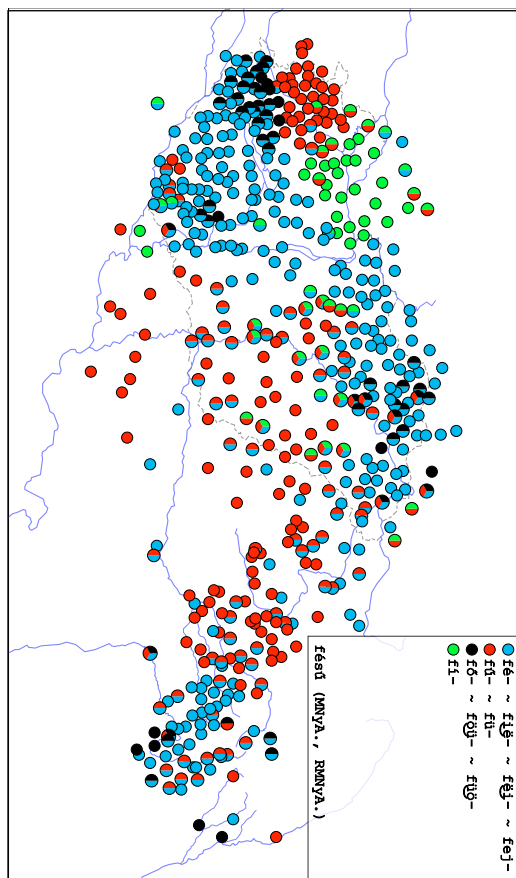
A csoportosított térképekből internetes változatot is készíthetünk, ahol a lejegyzés mellett elérhető az adatok hangzó formája is. Terveink szerint ilyen módon tesszük majd közzé az ellenőrző gyűjtésen fölvetett válaszokat a nagyközönség számára.

4. Összevetés a MNyA. térképlapjaival

A fõnt bemutatott példa alapján is látszik, hogy az alkalmazott adatrõgzítési, adatkezelési eljárás sok tekintetben több vizsgálati lehetõséget ad a kutató számára, mint a MNyA. térképlapos adatkõzlése (akár annak informatizált változata)

A nyomtatásban is megjelent, és segítő kérdésként az ellenõrzõ gyűjtésbe is fölvetett öt kérdés válaszainál adódik a lehetõség, hogy a most rögzített adatokból kirajzolódó képet összevessük a MNyA. azonos címszavú térképlapjával. Ennek bemutatására a MNyA. 225., *fõsű* címszavú térképét választottam (a 4. térkép az RMNyA. azonos címszavú térképlapjának adataival kiegészítve mutat teljesebb képet a nyelvterületrõl). Az elsõ szótagi magánhangzó minõsége szerinti csoportosításban a különbözõ változatok jellemzõ területi megoszlást mutatnak a Nyugat-Dunántúlon: a Rába mentén a *fõsü*, Zalában a *fõsü* és a *fësü* a jellemzõ.

4. térkép
A *fēsű* alakváltozatai a MNyA. és a RMNyA. adataiban az első szótagi magánhangzó minősége szerint csoportosítva

A hangfelvételekről lejegyzett adatok – ahogyan az 5. térképen látható – nem annyira homogének, mint ahogyan az a MNyA. térképlapján látszik, különösen nem a Rába mentén. A *fēsű* változat nagyobb elterjedtsége az 5. térképen leginkább azzal magyarázható, hogy ez a köznyelvi változat, és a kikérdezéskor az adatközlők sokszor „legjobb tudásuknak megfelelően” igyekeztek válaszolni, és ezért olykor eltértek a nyelvjárási normától. A *fősű* és a *fīsű* adatok esetében azonban ilyen magyarázatot nem adhatunk.

Elképzелhető, hogy a MNyA. térképén azért látunk nagyobb területi homogenitást, mert az ellenőrző gyűjtés első szakaszában mindössze húsz kérdés válaszait rögzítették magnószalagon, így

sokkal több idő és figyelem juthatott egy címszóra, mint a kérdőfüzetek kikérdezése során. Ez lehetőséget adott a terepmunkásoknak arra, hogy a többszöri rákérdezés lehetőségével éljenek, és ez tükröződik a bementett adatok változatosságában. A homogenitásbeli különbséget indokolhatja továbbá az is, hogy az atlasz térképlapjainak összeállításakor nem az volt a cél, hogy az adatközlők nyelvhasználatát jelenítsék meg, hanem az, hogy a térképre vitt adatok az egyes településekre jellemző nyelvhasználatot tükrözzék. A hangfölvételen rögzített atlaszadatok lejegyzésekor azonban minden választ lejegyeztünk, így a település nyelvhasználatára esetleg kevésbé jellemző, illetve köznyelviesnek ítéltető válaszok is megjelennek a térképen.

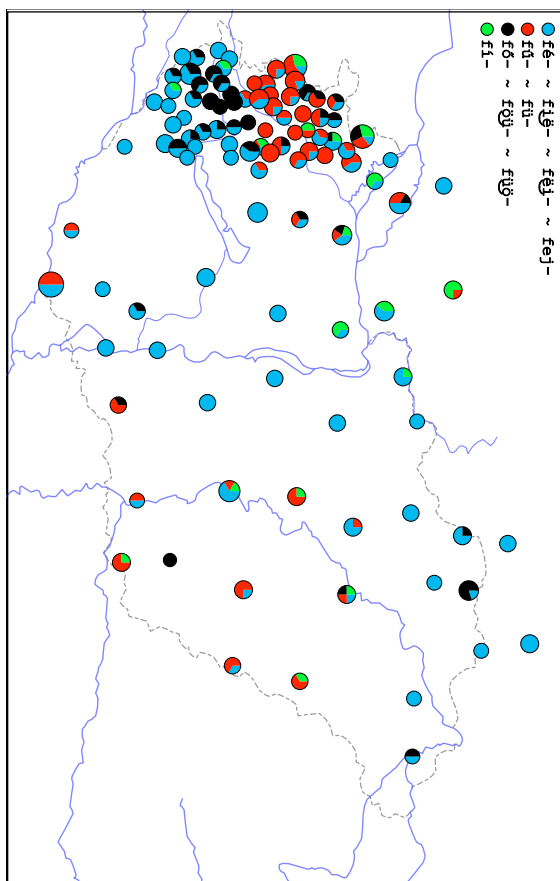
Kérdés, hozzá tesznek-e valamit a hangfelvételek adatai a MNyA. térképlapjához. Az adatbázisba rendezett és ellenőrzött válaszokból kiindulva egyelőre a Nyugat-Dunántúl területén végezhetjük el az összevetést a két adattár között. Az 5. térképen a *fisü* adatok több olyan kutatóponton is megjelennek, ahol a MNyA. térképlapján nem: a Rába mentén jellemzően a *füsü* alakváltozat mellett, illetve két zalai kutatóponton is a *fésü*-vel váltakozva. A *fisü* adatok előfordulása néhány zalai kutatóponton esetleg magyarázható azzal, hogy bár ritkábban, de ezen a területen is előfordulnak í-ző adatok (lásd például a MNyA. 718. *szegény* címszavú térképlapját).

Jelentős különbséget tapasztalhatunk a *fösü* elterjedtségét illetően, amely a hangfelvételekről lejegyzett adatokban a Rába mente északnyugati részén hat, egymáshoz közeli kutatóponton is előfordul, az adatok koncentrált területi elterjedtsége alapján nem véletlenszerűen, míg a nagyatlaszban ezek közül egyik kutatóponton sem bukkan elő. A magnófelvételeken hallható adattöbbletre nem tudunk egyértelmű magyarázatot találni, elképzelhető, hogy az alaposabb kikérdezés eredménye.

A nyelvjárási *füsü* és *fösü* alakváltozatok etimológiája nincs megnyugtatóan tisztázva. Föltehető azonban, hogy a *fisü* és *fésü* változatok hangsúlyos magánhangzójának labializációja állhat a háttérben, a rövid *i* és *ë* hangok labializációjához hasonlóan. A szókezdő labiális mássalhangzó és a második szótagi ajakkerekítéses magánhangzó hasonító hatása magyarázhatja a hangsúlyos szótagi magánhangzó labializálódását (vö. Abaffy 1962). A *füsü* alakváltozatról tehát a következőket mondhatjuk: a *fisü* *i*-jének labializálódásával jöhetett létre, ezt a hipotézist alátámaszthatja, hogy a

Rába mentén jellemző mind az *i*-zés, mind az *i* labializációja, és ebbe az irányba mutat a *Fisű/ Fűsű* változás a vizsgált területről származó XVIII–XIX. századi családnévadatokban is (Varga Józsefné 2004: 205). Az általunk rögzített adatokban a *fisű* nagyobb arányú megjelenése a Rába mentén a *fűsű* adatokkal váltokozva egyértelműbben utalhat egy *fisű* > *fűsű* változásra. A *fűsű* adatok jellemzően a nem *i*-ző fűsű alakokkal váltokozva jelennek meg a térképen, ami ebben az esetben is utalhat a két alakváltozat közti kapcsolatra.

5. térkép
A *fűsű* alakváltozatai a MNYA. ellenőrző gyűjtésének hangfélévitelein

A feldolgozás kezdeti stádiumában is valószínűsíthető, hogy a MNyA. hangfelvételei alapján készített adatbázis az adatgyűjtés és az adatrögzítési elvek különbségeiből adódóan értékes adattöbbséggel és érdekes tanulságokkal szolgálhat a papírtérkép formájában publikált címszók esetében is. Az ilyen összevetések révén ugyanakkor fény derül a kétféle feldolgozás különbségeire is.

5. Következtetések

Az itt bemutatott példák alapján elmondhatjuk, hogy a Bihalbocban kidolgozott és az atlaszadatok feldolgozása során alkalmazott eljárás hatékonyan segíti mind a feldolgozást, mind az adatjavítás folyamatát, és tág lehetőségeket biztosít az adatelemzés során. Az az elv, amely szerint az adatokat nem egyszerűen kutatóponthoz rendeljük, hanem az adatközlőkhöz kötötten rögzítjük, újfajta kérdésfelvetést tesz lehetővé a nyelvjárásokkal foglalkozó kutatók számára.

A magyar nyelvjárások atlasza kérdőfüzeteinek újrafeldolgozásával lehetőség nyílna – ha hang nélkül is – az atlasz teljes anyagának hasonló adattárrá alakítására. Továbbá a papírtérképen közzé tett adatok új szempontú feldolgozása mellett kutathatóvá válna annak a 216 címszónak az anyaga is, amelyeket A magyar nyelvjárások atlaszában nem jelentettek meg.

Az 1960-as években rögzített adatokból kialakított beszélő atlasz kivételesen értékes adattár lesz a magyar nyelvjárásokkal foglalkozó kutatók számára. Az adattár alapján készülő elemzések minden bizonnyal nemzetközi viszonylatban is figyelemre méltó eredményekkel járnak majd. Érdemes lenne a gyűjtést újra elvégezni, így létrehozva egy diakrón hangzó atlaszt, ahol a régi és az újabb gyűjtésből származó hangzó adatok közös adatbázisba rendezhetők, esetleg akusztikai fonetikai eszközökkel elemezhetők.

Irodalom

ABAFFY ERZSÉBET 1962. A Sopron megyei labializáció történetéhez. *Magyar Nyelv* 58: 20–27.

ALD-I = Atlante linguistico del ladino dolomitico e dei dialetti limitrofi, 1^a parte (Atlante linguistico sonoro). Honlap: <http://ald.sbg.ac.at/ald/>

BALOGH LAJOS 1962. Az újabb magyar nyelvjárási hangfelvételekről. *Magyar Nyelv* 58: 111–115.

Beszélő térképlapok a Magyar Nyelvjárások Atlaszából

- BALOGH LAJOS – VÉGH JÓZSEF 1975. A magyar nyelvjárások atlaszához kapcsolódó hangfelvételek. In: DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk. *A magyar nyelvjárások atlaszájának elméleti-módszertani kérdései*. Budapest. 257–262.
- BALOGH LAJOS 1997. A magyar nyelvjárások és a suksükölés. *Magyar Nyelv* 93: 354–360.
- BENKŐ LORÁND 1975. A magyar nyelvjárások atlaszájának hangjelölési rendszere és gyakorlata. In: DEME–IMRE szerk. 123–165.
- BODÓ Csanád 2007. Követéses geolingvisztikai kutatás Moldvában. In: GUTTMANN–MOLNÁR szerk. 37–47.
- DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk. 1975. *A magyar nyelvjárások atlaszájának elméleti-módszertani kérdései*. Budapest.
- FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ, INÉS 2009. Dialect Grammar of Spanish from the Perspective of the Audible Corpus of Spoken Rural Spanish (or Corpus Oral y Sonoro den Español Rural, COSER). *Dialectologia* 3. 23–51.
- GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk. 2007. *V. Dialektológiai szimpozium*. (Szombathely, 2007. augusztus 22–24.) Szombathely.
- HATTYÁR HELGA – KONTRA MIKLÓS – VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2009. Van-e Budapesten zárt *ë*? *Magyar Nyelv* 105: 453–468.
- KENDALL, TYLER 2008. On the History and Future of Sociolinguistic Data. *Language and Linguistic Compass* 2/2: 332–351.
- KISS JENŐ 1998. Helyes és helytelen. *Magyar Nyelv* 94: 257–269.
- LANCHART – The LANCHART Corpus of Spoken Danish. Honlap: <http://lanchart.hum.ku.dk/aboutlanchart/>
- LŐRINCZE LAJOS 1975. Az anyaggyűjtés módszerei. In: DEME–IMRE szerk. 167–203.
- ScanDiaSyn = Scandianavian Dialect Syntax. Honlap: <http://www.tekstlab.uio.no/nota/scandiasyn/>
- SweDia 2000. Honlap: <http://swedia.ling.gu.se/>
- VARGA JÓZSEFNÉ 2004. Nyelvjárás jelenségek a 18–19. századi felső-rábaközi családnevekben. *Magyar Nyelvjárások* 42: 203–208.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2007. A magyar nyelvjárás hangoskönyv és elemzési lehetőségei. In: ZELLIGER ERZSÉBET szerk. *Nyelv, területiség*,

Vargha Fruzsina Sára

társadalom. A 14. Élőnyelvi konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. MNyTK. 228: 429–443.

VARGHA FRUZSINA SÁRA 2011. A hangzó adat szerepe a magyar dialektológiában. VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus, 2011. augusztus. 27. http://frufu.web.elte.hu/vfs_hungkong2011_dialekt.pdf

VÉGH JÓZSEF 1972. Magyar nyelvjárási magnetofon-felvételek elemzése. *Magyar Nyelv* 67: 95–102; 231–242.

VÉKÁS DOMOKOS 2007. Számítógépes dialektológia. In: GUTTMANN–MOLNÁR szerk. 289–293.

Tartalom

Előszó.....	7
Kiss Jenő	
Megnyitó a nyelvjárási és névtani adatfeldolgozásról szóló Hangok – helyek konferencián (2009)	8
Bárth M. János	
Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtésének informatizálási munkálatairól.....	11
Bodó Csanád	
A nyelvi változás vizsgálatának lehetőségei Moldvában	35
Cs. Nagy Lajos	
Úton a Háromszéki nyelvatlasz informatizálása felé	63
Paolo Driussi	
A magyar és olasz nyelvjárástan útjai és továbblépési lehetőségei.....	77
Gál Noémi – Hochbauer Mária	
Vöő István dialektológiai kutatásainak digitális feldolgozási lehetőségeiről.....	89
Gósy Mária –Horváth Viktória – Nikléczy Péter	
A Hegedűs-archívum mint korszerű adatbázis.....	97
Mikesy Gábor – Képes Attila	
A térképészeti célú névtárak nyelvészeti felhasználási lehetőségeiről.....	117
N. Császi Ildikó	
A már kiadott, ún. „Megyei helynévtárak” adatbázisba rendezéséről.....	131

Sándor Anna	
Régi források – új lehetőségek a szlovákiai magyar nyelvjáráskutatásban	143
Vargha Fruzsina Sára	
Beszélő térképlapok a Magyar Nyelvjárások Atlaszából	153